

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT

1989

HISTORISK AARBOG

HISTORISK AARBOG

FRA

RANDERS AMT

1989

RANDERS AMTS
HISTORISKE SAMFUND

HISTORISK AARBOG
FRA RANDERS AMT LXXXIII

er udgivet af Randers Amts

Historiske Samfund

Slyngborggade 21

8900 Randers.

Trykt i 1300 eksemplarer

hos Damsgaard Tryk, Mariager.

115 g mat Macoprint.

Sat med Garamond.

Redigeret af Lise Andersen (ansv. redaktør),

Jens Erland Donner, Frits Nicolaisen og

Palle S. Rasmussen.

Copyright © by Randers Amts Historiske
Samfund.

ISSN 0108-4100

Printed in Denmark 1989.

FORSIDEN

Ældste type af kloakdæksel i Randers. Sådanne dæksler er fremstillet på Randers Jernstøberi siden 1920'erne.

Kloakeringen af Randers by behandles i årbogen s. 29-39.

Foto: Finn Larsen.

Byggemodning i det middelalderlige Randers

Af Hans Mikkelsen

Efter et langt løb gennem det meste af Østjylland udmunder Gudenåen til sidst i Randers Fjord. Randers har altid været nært knyttet til åen på godt og ondt. En af byens største indtægtskilder, laksen, vidner om effektivitet i de mange laksegårde i åløbet ved Randers. Desværre lagde disse laksegårde sammen med den voksende tilmudring af havneløbet ofte hindringer i vejen for skibsfarten ¹.

Datidens kort viser et åløb med mange småøer, hvor laksegårdene havde gode forhold. I 1736 ønskede man et kendskab til sejlrendens dybde, og det fremstillede kort viser nærmest et delta af tætliggende øer ². Dette kort stemmer ikke helt overens med arkitekt Laurids L. Thuras kort fra 1755, som er helt uden de mange småøer ³. Forskellen på de to kort skyldes sandsynligvis ønsket om i 1736 at vise et detaljeret kort over sejlrendens dybde, mens Thuras mål var et kort - eller rettere et prospekt - over Randers by. Dertil kommer en lille men ikke uvæsentlig tilføjelse, som er anført af landinspektør Folmer Schrøder. Han påpegede i sin artikel fra 1963 om gamle Randerskort: »at åbredderne og sivholmenes be-

grænsning i nogen grad beror på skøn, og at holme og øer har ændret sig fra år til år« ⁴. Gudenåen skiftede løb fra det ene år til det andet; nogle gange så radikalt, at den gik over sine bredder og satte de nærliggende, lave engarealer under vand. Flere gange steg vandet op i de sydlige kvarterer af Randers, og f.eks. var der den 12. oktober 1634 stor »Vandflod« i Nordre Stræde og Dytmærskens ⁵.

Hvordan var billedet i middelalderen? Vi har hverken samtidige skriftlige kilder eller kort, der direkte fortæller om Gudenåens løb gennem Randers i middelalderen. Vi ved, at det var muligt at passere Gudenåen i hele middelalderen, men hvornår begyndte man at bygge på de lave, fugtige arealer ned mod Gudenåen?

I store træk er byhistorikere enige om, at Randers ved middelalderens slutning udfyldte området bag Christian III's voldsystem, som er opført o. 1550, fig. 1. Et lille holdepunkt for bebyggelsestidspunktet i den sydlige bydel kan vi få i et gavebrev fra 1506, hvori der bl.a. står: »jord i Sct. Clemens sogn fra Kongens Hærstræde (= Storegade) ud til fjorden« ⁶. Heraf har man slut-

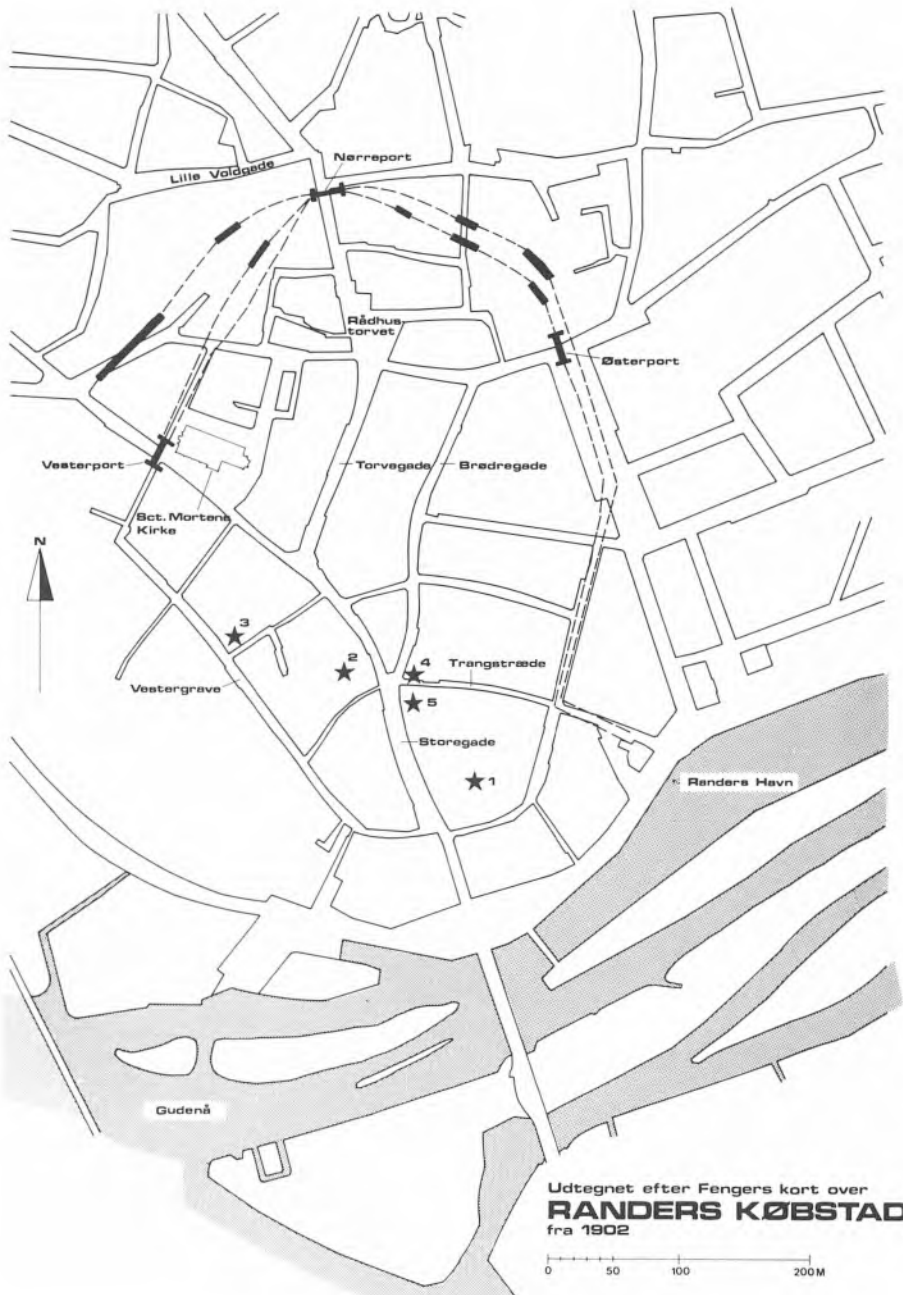

Fig. 1: Kortet viser placeringen af Chr. III's voldsystem fra o. 1550. Den fuldt optrukne linie angiver, hvor vold eller grav er lokaliseret. Tallene refererer til omtalte udgravninger: 1. Udgravning øst for Niels Ebbesens Hus i 1987. 2. Kinopalæ udgravningen i 1939. 3. Udgravning ved Vestergrave i 1979. 4. Trangstræde udgravningen i 1968. 5. Supplerende undersøgelser til Trangstræde udgravningen. (Tegning: Else Andersen).

Fig. 2: Stenbrolægningen fra 1400tallet, set fra vest. Nordsiden af brolægningen synes at være intakt, afgrænset af en række store sten, mens vestsiden er fjernet af en gravemaskine før den arkæologiske udgravning. (Foto: Hans Mikkelsen).

tet, at på dette tidspunkt gik Østergrave kun til Trangstræde og Vestergrave kun til Keisergården. Den logiske konsekvens heraf må blive, at området syd for linien Trangstræde-Keisergården lå uden for byen i begyndelsen af 1500-tallet ⁷. Hvis denne antagelse er korrekt, må området formodes at være ubeboet. Men i forbindelse med gavebrevet findes en interessant tilføjelse, som er nævnt i von Spreckelsens bog »Randers Data« ⁸. Her står, at på matrikel nr. 12 lå byens sydligste hus; altså var der bebygget uden for voldene i begyndelsen af 1500-tallet. Konklusionen på disse overvejelser må blive, at den sydlige del af Randers i store dele af middelalderen henlå som sumpede enge. Mod slutningen af middelalderen blev det for trangt inden for voldene, og bebyggelsen rykkede ned mod Gudenåen. Desværre er de skriftlige kilder som vist ikke enige om, hvornår byudvidelsen fandt sted.

Kulturhistorisk Museum i Randers bliver ofte kontaktet, når entreprenører under jordarbejde opdager spændende ting i jorden. Arkæologerne beser området og afgør, om der skal foretages en udgravning.

I 1987 gravede entreprenørfirmaet Rasmussen & Schiøtz ud til et stort byggeri umiddelbart øst for Niels Ebbesens Hus, fig. 1 ⁹. Gravemaskinen stødte straks på en stenbrolægning, og man besluttede, at arkæologerne skulle udgrave området med brolægningen, fig. 2 ¹⁰. Undersøgelsen bestod af to grøfter, udlagt vinkelret på hinanden. Et udsnit af den nord-syd gående profil ses på fig. 3.

Jordlagene i denne profil blev nøje gennemgået, da stikprøver viste, at lagfølgen her var gældende for det meste af udgravningsfeltet. Nederst lå et meget tykt, sandholdigt lag, som i undersøgelsen blev kaldt a; fase 1. Laget var tydeligvis afsat af vand,

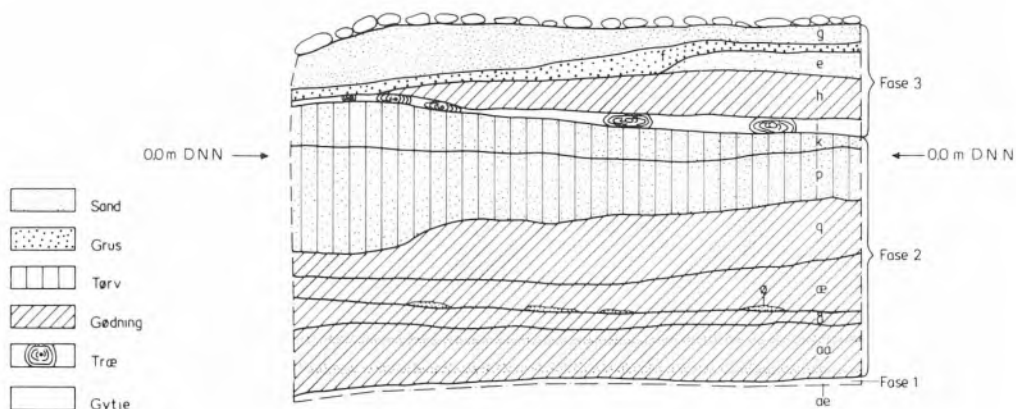

Fig. 3: Opmåling af lagene under 1400tals stenbrolægningen. Af fase 1 ses det øverste af det ca. 10 meter tykke gytjelag. Herefter fase 2 med ca. 1,5 meter opfyldt med meget gødning, og øverst planeringen, fase 3, med sand og grus under stenbrolægningen. (Tegning: Else Andersen).

og toppen af laget lå 1,5 m under den nuværende vandstand i Gudenåen; kote $\pm 1,5$ D.N.N.¹¹ Umiddelbart på gytjelaget, d.v.s. det vandafsatte jordlag, lå en række af næsten ens lag med store mængder af dyregødning, forrådet organisk materiale, grene, kviste, strå m.v.; fase 2.

I bunden af fase 3 lå der to meget træholdige lag med grene, kviste og blade, og i ét af lagene, kaldet lag i, var der hele stammer af birketræ. Herpå tre meget sandede og grusede lag, lagene e, f og g. Øverst i profilen lå stenbrolægningen, der bestod af sten af meget varierende størrelse. Den lå i kote 0,8 m D.N.N., hvilket svarer til ca. 1,5 m under det nuværende terræn. Kun nordsiden af brolægningen var intakt; den var afsluttet med en række af store sten, hvori indgik tre meget store sten med en indbyrdes afstand på ca. 2 m.

Foruden den omtalte profil blev der gravet flere mindre snit i brolægningen. Det følgende er en samlet konklusion på hele undersøgelsen af brolægningen. Gytjelaget

viste sig at være væsentlig tykkere end antaget i begyndelsen; flere steder o. 10 m¹². En så overvældende mængde af materiale må være transporteret af et meget stort vandløb; uden tvivl Gudenåen. Altså må Gudenåen, eller rettere en af åens mange forgreninger, på et tidspunkt have løbet netop her. Fase 2 med de store mængder af gødning og træ må opfattes som opfyldningsmateriale i det oprindelige Gudenåleje. Lagene indeholdt mange potteskår. Især skår fra den almindelige, sortgrå keramik, der hovedsagelig stammer fra kuglepoter. Desuden potteskår af rødbrændte, blyglaserede kander og enkelte stykker af rhinske stentøjskander. Endvidere var der meget læder, både brugte, kasserede sko og støvler, samt afskårne læderrester fra tilvirkning af bl.a. sko og støvler. Det var bemærkelsesværdigt, at det kasserede fodtøj stort set lå i lag for sig, mens læderresterne lå i andre lag. Keramikken synes også at have en tendens til at gruppere sig i koncentrationer af sortgrå for sig, og andre ste-

der en større mængde af rødbrændte, glaserede kandeskår. Alt sammen peger i retning af, at opfyldningsmaterialet består af affald fra forskellige husholdninger og af læderrester fra formodentlig et skomagerværksted. Denne gruppevise opdeling af fundene bekræfter tilsyneladende formodningen om, at disse lag ikke er vandafsatte. I så fald ville alle genstandene netop være blevet blandet sammen af det rindende vand i Gudenåen. Derimod må vi antage, at denne del af åen var tørlagt - eller i hvert fald afspærret fra hovedstrømmen - da opfyldningen skete. Det betyder sandsynligvis, at der er tale om en bevidst opfyldning, med et bestemt sigte.

De tykke opfyldningslag blev afløst af de meget træholdige lag med træstammer, grene og kviste. Formodentlig er det en fascine til stabilisering af området. Trælagene stoppede ved nordsiden af brolægningen, og her blev der fundet 2-3 rækker af små stolper, der var banket ned gennem trælagene, for at fastholde disse. For at sikre en stabil flade for stenbrolægningen, var der udlagt et afretningslag af meget sandede og grusede lag over trælaget. Der er således tale om en meget solid og velovervejet fundering af brolægningen.

Ud over undersøgelsen af brolægningen, blev der registreret bygningsrester i udgravningens sydlige og østlige del. De bevarede rester var delvis ødelagt ved maskinafgravning, men begge steder var der sandsynligvis tale om en stensyld til mindre huse; formodentlig bindingsværkshuse. Bygningsresterne er uden tvivl samtidig med stenbrolægningen, da de lå på de samme tykke afretningslag som brolægningen. Også under bygningsresterne var sand og grus anvendt som underlag, og man må formode, at hele arealet er blevet bebygget på én gang. Brolægningen har antagelig været en gårdsplads, og bygningerne muligvis dele af den tilhørende gård, stabelplads eller måske købmandsgård. Funktionen er uvis, men alt er samtidigt, bevidst og planlagt gennemført.

Dateringen af aktiviteterne bag Niels Eb-

besens Hus kan udelukkende ske på baggrund af de opsamlede genstande, der lå i lagene. Langt den største genstandsgruppe er keramikken, hvoraf der i alt blev fundet 856 stykker. Desværre findes der ingen sikre daterende holdpunkter for den overvejende del af keramikken, nemlig den gråbrændte. Den er sandsynligvis fremstillet i omegnen af Randers, og typen eksisterer formodentlig gennem hele middelalderen. Den rødbrændte, glaserede middelalderkande giver heller ikke en tilfredsstillende tidsbestemmelse. Den blev brugt i middelalderen fra en gang i begyndelsen af 1200-tallet og til langt ind i 1400-tallet. Den mindste gruppe af det opsamlede keramik, det tyske stentøj fra Rhinegnene, synes derimod at kunne give et fingerpeg om, hvornår opfyldningen af det gamle Gudenåleje skete. Stentøjet blev brugt i husholdningen fra en gang i løbet af 1300-tallet. En gennemgang af stentøjskårene fra udgravningen viser, at der næppe er tale om de ældste typer. Det drejer sig nærmere om stentøj fra 1400-tallet, og det fordeler sig pænt i opfyld-

Rund spillebrik med koncentriske cirkler. Fremstillet af en dyreknogle og fundet i opfyldningslag fra o. 1400. (Foto: Kirsten Nijkamp).

Lædersko med bevaret snørebånd og dele af et støvleskaf. Fundet i opfyldningen fra o. 1400 under bro-lægningen. (Foto: Kirsten Nijkamp).

ningslagene. Lignende skår af stentøj blev fundet på bro-lægningen. Det kunne tyde på, at det nyetablerede område er blevet taget i brug kort tid efter, at opfyldningen begyndte.

Hvis vi vil sætte den beskrevne 1400tals bebyggelse bag Niels Ebbesens Hus ind i et bytopografisk perspektiv, må vi se nærmere på nogle af museets tidligere udgravninger i byens sydlige del.

Først den såkaldte »Kinopalæ-udgravning«, der fandt sted i 1939. Museets daværende sekretær O. Løye førte tilsyn med udgravningen af grunden, og han skrev en artikel herom i byens »Socialdemokraten« 11. november samme år¹³. Her bringes kun et lille afsnit af den velskrevne artikel, der tidligere er publiceret i sin fulde længde: »Forholdet viser, at der engang i Middelalderen har været Losseplads her, idet Kulturlaget hviler på sumptet Undergrund. Det betyder forøvrigt det ikke uvæsentlige med Hensyn til Byens Topografi, at Stedet før Opfyldningen var ufremkommeligt Morads. De nederste 1½ til 2 Meter af det 4-5 Meter høje Kulturlag er således Affaldslag, der stammer

fra Middelalderen. Snart efter Opfyldningen synes Stedet at være bebygget, idet man i omkring 2 Meters Dybde stødte på Stenbro-lægning af vid Udstrækning«. Beskrivelsen passer i store træk med situationen ved Niels Ebbesens Hus, når hertil føjes, at jorden »på Udgravningsstedet var mørk og næsten tørveagtig«.

Desværre foreligger der ingen opmålinger eller fotos fra undersøgelsen, så vi kender hverken bundkoten for opfyldningen eller bro-lægningens placering på de tykke opfyldningslag. Trods de åbenbare lighedspunkter er der næppe tale om samme bro-lægning som den ved Niels Ebbesens Hus, da afstanden mellem de to udgravninger er over 100 m. Beklageligvis lykkedes det ikke for Løye at tidsfæste bro-lægningen, da lagene omkring var blandet meget sammen. Genstandsmaterialet fra udgravningen prede sig dateringsmæssigt over det meste af middelalderen.

I 1979 blev der foretaget en større undersøgelse på hjørnet af Vestergrave og Apotekerstræde¹⁴. De nederste opfyldningslag lå i kote ±0,37 m D.N.N., så området har været fugtigt før opfyldningen begyndte.

To skindvanter. Fundet sammen med rhinsk stentøj, der daterer vanterne til o. 1400. (Foto: Kirsten Nijkamp).

Der blev fundet to mønter fra henholdsvis o. 1300- og begyndelsen af 1400tallet. Sammen med den opsamlede keramik daterer mønterne den ældste opfyldning til 1300-tallet og den efterfølgende bebyggelse til slutningen af 1300tallet. Resterne af et fundament med tilhørende gulv og brolægning må have ligget i et beboelseshus eller et værksted. Syd herfor lå et stort kampestensfundament, der antagelig var del af en mindre vold; måske et skel mellem by og land.

Endelig den såkaldte Trangstrædeudgravning i 1968 på hjørnet af det daværende Trangstræde og Brødregade. Undersøgelsen er tidligere blevet publiceret, og den omtales derfor kun kort ¹⁵. Det nederste lag opfattedes som »tilgroning i vand med udsmid fra nærliggende beboelse«. Herover flere, mere faste lag, der muliggjorde en bebyggelse af området i 1300tallet. Denne bebyggelse omfattede almindelige beboelseshuse og værksteder, samt en nord-syd orienteret grøft med en kampestensmur på vestsiden. Grøftens funktion er ikke forsøgt fastslået, men måske er der blot tale om en drængrøft for at holde det lavtliggende, bebyggede område tørt. Vigtigst i denne sammenhæng er, at stedet var bebygget i 1300tallet, og at bebyggelsen fandt sted i et sumpet og måske endda vandfyldt område. Desværre er der ikke angivet en bundkote for opfyldningen, så det er ikke muligt at afgøre, om Gudenåen løb på dette sted før opfyldningen begyndte. På matriklen umiddelbart syd for Trangstrædeudgravningen blev der samme år gravet ud til et byggeri, og det lykkedes en museumsarbejder på stedet at gøre meget interessante iagttagelser ¹⁶. Her kunne ses »lagdelte kulturlag i hele dybden«... »som gik til under grundvandsspejlet«. Bunden af udgravningen var »ca. 4 m under overfladen«. Disse oplysninger må formodentlig umiddelbart kunne overføres til Trangstrædeudgravningen på grund af den tætte beliggenhed.

Hvis vi forsøger at samle disse spredte iagttagelser, synes de at tegne et ret entydigt billede af, hvornår de fugtige områder i det

sydlige Randers blev bebygget i middelalderen. Sammenholdes de to tætliggende udgravninger i Trangstræde og ved Kinopalæet, kunne de ældste fund herfra tyde på, at man længe før bebyggelsen kom havde brugt området som almindelig losseplads i den tidlige middelalder. Ser vi Trangstræde, Niels Ebbesens Hus og den mellemliggende undersøgelse, tyder alt på, at kulturlagene de tre steder ligger dybere end kote 0; altså har en af Gudenåens mange forgreninger løbet her. Fundene fra Trangstræde og Kinopalæet antyder, at området her muligvis blev opfyldt allerede tidligt i middelalderen. På samme tid løb Gudenåen sandsynligvis livligt i kvarteret, hvor Niels Ebbesens Hus nu står; ved denne udgravning blev der ikke fundet genstande fra den tidlige middelalder. Lidt efter lidt begyndte Gudenåen at løbe mere stille her og langsomt trække sig sydpå. I takt med opfyldningen og hævnningen af terrænet blev området mere tørt, og en gang i 1300tallet blev Trangstræde bebygget. Samme udvikling ser vi længere mod vest, på hjørnet af Apotekerstræde og Vestergrave. Hvornår området ved Kinopalæet blev brolagt, ved vi ikke, men en gang i 1400tallet blev der længere mod syd bag Niels Ebbesens Hus anlagt en brolægning med samtidig bebyggelse. Her synes der modsat de øvrige steder at være tale om et stort, tilrettelagt byggemodningsprogram for den allersydligste del af det middelalderlige Randers.

Ved hjælp af arkæologien er det lykkedes at tidsfæste en bebyggelse i det sydlige, middelalderlige Randers; sydligere og ældre end de skriftlige kilder lader ane. Således omtales Trangstræde første gang i skriftlige kilder i 1465, mens de arkæologiske undersøgelser viste en bebyggelse allerede i 1300tallet ¹⁷. Desværre er det som nævnt ikke muligt at afgøre, hvad der skete i det allersydligste område, efter at bebyggelsen brede sig syd på. Hverken brolægning eller rester kunne fortælle helt præcist om aktiviteterne på stedet fra anlæggelsestidspunktet i 1400tallet til opførelsen af Niels Ebbesens Hus i 1643.

LITTERATUR:

Jensen, Niels E & Jørgen Ganshorn: Randers Bindingsværk. Randers Amts Historiske Samfunds Skriftserie No. 1. Randers 1987.

Marstrand, Else: Randers bys topografiske udvikling i middelalderen. Utrykt hovedfagsspeciale ved Afd. for middelalderarkæologi. Moesgård 1984.

Randers Købstads Historie I-II. Povl von Spreckelsen (udg.). Randers 1952.

Schrøder, Folmer: Gamle kort over Randers. Historisk Aarbog fra Randers Amt, LVII. Randers 1963, p. 5-45.

Spreckelsen, Povl von: Randers Data. Særtryk af Historisk Aarbog fra Randers Amt, LIV og LV. Randers 1961.

Stürup, Bjørn G.: Trangstrædegavningen. hikuin 3. Højbjerg 1977, p. 91-100.

Vellev, Jens: Arkæologiske undersøgelser i Randers 1873-1977. hikuin 3. Højbjerg 1977, p. 101-122.

Warthoe-Hansen, Ole m.fl.: Søkøbstaden Randers. Flodhavn og købmandsby. Udg. af Randers Skipperlaug og Randers Amts Historiske Samfund. Randers 1980.

NOTER:

1. Warthoe-Hansen, O. m.fl., p. 11.
2. Originalkortet fra 1736 findes i Rigsarkivet. Et udsnit fra kortet omkring Randers Bro er gengivet i Warthoe-Hansen, O. m.fl., p. 24-25.
3. Kortet er et af Thuras 270 kort til hans planlagte værk om »alle Konge-Rigets Kiøbstæder«. De blev første gang publiceret i Frederik den V's Atlas. Randerskortet findes i bind XV.
4. Schrøder, F., p. 15.
5. von Spreckelsen, P., p. 53.
6. von Spreckelsen, P., p. 27.
7. Marstrand, E., p. 39.
8. von Spreckelsen, P., p. 27.
9. Udgravningen på matrikel nr. 8a blev udført i perioden 8. oktober - 29. oktober 1987 af fem studerende fra Afdeling for middelalderarkæologi, Moesgård: Lis Andersen, Frank A. Juhl, Hans Ole Matthiesen, Bodil Schelde-Jensen og med artiklens forfatter som udgravningsleder. Udgravningen har på Kulturhistorisk Museum j. nr. K.H.M.

271/87, hvor der findes beretning, fotos, tegninger m.v.

10. Entreprenørfirmaet Rasmussen & Schiøtz foretog udgravning til ungdoms- og ældrebyggeri med butikker som led i byfornyelse i Randers midtby. Dette arbejde fortsatte sideløbende med den arkæologiske udgravning, og jeg vil gerne takke for et godt samarbejde og ikke mindst for firmaets forståelse og interesse for udførelsen af udgravningen. Ligeledes en tak til Anne Mette Zachariassen, R & S, der sørgede for en fyldig presseomtale af udgravningen i bl. a. Jyllands-Posten, Licitation og Midt i en Udvikling.
11. På tegningen er markeret 0,0 m D.N.N., hvilket betyder kote 0,0 meter Dansk Normal Nul, der oversat til almindelig dansk betyder et niveau svarende til havets overflade.
12. Mundtligt meddelt af formand John Grumstrup, Rasmussen & Schiøtz. Dette stemmer udmærket overens med en boring syd her for foretaget af Danmarks Geologiske Undersøgelse. Her var der »12 m dynd og fjordgrus«, inden man nåede fast undergrund. Mertz, Ellen L.: Randers og omegns jordbundsforhold. En ingeniør-geologisk beskrivelse (= Dansk geologisk undersøgelse/rapport nr. 12. Bygeologi nr. 9 - Randers). København 1979, p. 27.
13. Undersøgelsen har på Kulturhistorisk Museum j. nr. K.H.M. 54/76. Artiklen er tidligere publiceret af Jens Vellev: Arkæologiske undersøgelser i Randers 1873-1977. hikuin 3. Højbjerg 1977, p. 101-122.
14. Beretningen for udgravningen, der foregik på matrikel nr. 256 og 257 er skrevet af Inger Marie Hyldgård, og den har j. nr. K.H.M. 178/78. Det store skomateriale fra udgravningen er senere publiceret af I. M. Hyldgård: Middelalderlige sko fra Randers. Historisk Aarbog fra Randers Amt, nr. LXXVIII. Randers 1984, p. 19-24.
15. Udgravningen på matrikel nr. 79 har j. nr. K.H.M. 65/68, og resultaterne er publiceret af Bjørn G. Stürup: Trangstrædegavningen. hikuin 3. Højbjerg 1977, p. 91-100.
16. Udgravningen foregik på matrikel 4h, og iagttagelserne blev gjort af Bo Madsen, Kulturhistorisk Museum. Oplysningerne findes under j. nr. K.H.M. 178/68.
17. Marstrand, E., p. 42.

Skitser til en industrihistorie

Teglproduktion i Djurs Nørre, Djurs Søndre og Mols herreder

Af Niels Løgager Nielsen

Teglproduktionen har af naturlige årsager altid været knyttet til landbrugsområderne, men selv om teglet har en mere end 800årig tradition bag sig her i landet, er det først i de sidste 100-150 år, at materialet for alvor har fundet vej til landbrugets bygninger.

Fra oldtiden nedarvedes den meget trækrævende bulhuskonstruktion, der i takt med skovenes misbrug og tilbagegang forsvandt, medens det klinede bindingsværk (der også havde sine rødder i oldtiden) overlevede.

Problemet med det klinede bindingsværk var, at regnen ødelagde det, så det skulle repareres hvert år. Selv om leret var gratis i den fælles lergrav, betød det alligevel årlige udgifter og besvær.

Det 18. århundredes rationalistiske præster indså dette problem, som da også var noget af det første, der blev taget fat på i den samfundsdebat, der gik forud for landboreformerne i slutningen af århundredet. Løsningen var tegl, fordi materialet fandtes næsten overalt, og fordi bønderne for en be-

skeden udgift selv kunne anlægge og drive et teglværk blot med en omrejsende teglbrænder til hjælp ved brændingen.

Der, hvor disse små teglbrænderier blev mest udbredt, var i Midt- og Vestjylland. Allerede længe før diskussionen blev taget op i København, var det i det sydvestlige Slesvig skik at brænde tegl i små ovne og bygge grundmurede huse og gårde. Indflydelsen kom fra Holland og bredte sig langs vestkysten nordpå og østover til Midtjylland. Årsagen var dog ikke de problematiske klinede vægge, men mangel på egnet bygningstømmer.

Ved en optælling i 1838 lå ca. $\frac{1}{3}$ af landets teglværker i Midt- og Vestjylland. De kunne i gennemsnit kun brænde 12.000-14.000 sten om året, i modsætning til de sjællandske teglværker, der brændte 120.000.

Om de teoretiske diskussioner i de københavnske tidsskrifter og bøger har haft indflydelse på folks byggevaner, er nok tvivlsomt. Som eksemplet fra Vest- og Midtjylland viser, var det helt andre incitamen-

Opgørelse af byggemåde i brandtaksationer fra udvalgte øst-djurske sogne ca. 1857-1877:

ANTAL TAKSATIONER:

SOGN	Agri	Egens	Gjerrild	Hemmed	Tirstrup	Fuglslev	I alt
	90	29	66	76	183	71	515

BYGGEMÅDER:

SOGN	Agri	Egens	Gjerrild	Hemmed	Tirstrup	Fuglslev	I alt
Bindingsværk med klinede vægge	3	11	7	9	0	0	30
Bindingsværk med brændte sten/ klinede vægge	2	3	5	9	5	6	30
Bindingsværk med rå sten	5	1	0	0	0	1	7
Bindingsværk med rå/brændte sten	4	3	0	0	4	1	12
Bindingsværk med brændte sten	73	14	50	54	104	53	348
Bindingsværk med brændte sten/ grundmurede gavle	6	1	3	6	24	13	53
Bindingsværk med brændte sten/ grundmur af kampesten	0	0	0	2	3	2	7
Bindingsværk med brændte sten/ grundmur af kampesten/brændte sten	18	0	0	0	6	2	26
Grundmur af brændte sten	9	4	12	2	30	17	74
Grundmur af brændte sten/kampesten	0	1	1	1	6	2	11
Grundmur af brændte sten/tegltag	5	0	1	0	15	3	24
Grundmur af kampesten	8	3	1	8	15	1	36

Kilde:

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg:

BrD 15,10 Djurs Nørre herred. Sognetaksationsprotokol for Gjerrild og Hemmed sogne 1858-1875.

BrD 15,11 Djurs Sønder herred. Sognetaksationsprotokoller for Tirstrup og Fuglslev sogne 1857-1866.

BrD 15,12 Djurs Sønder herred. Sognetaksationsprotokoller for Tirstrup og Fuglslev sogne 1866-1877.

BrD 15,13 Mols herred. Sognetaksationsprotokoller for Agri og Egens sogne 1857-1868.

Hver taksation omfatter en hel ejendom, hvor hver længe er takseret for sig og indført i protokollen. Skemaet viser antallet af taksationer med den pågældende byggemåde mindst ét sted i vurderingen. Det betyder, at samme byggemåde godt kan optræde flere gange i samme vurdering, men kun er registreret én gang.

ter, der skulle til, nemlig dyrere bygnings-tømmer. Det var pengepungen mere end teorierne, der styrede folks byggevaner.

Østdjurslands byggestandard

Da der rimeligvis må være en sammenhæng mellem de materialer, der er anvendt i husene og mængden af teglværker, kunne det være nyttigt at undersøge husenes beskaffenhed. Til det formål er brandtaksationerne med sine detaljerede oplysninger om bl.a. byggematerialer den bedste kilde.

I 212 vurderinger fra perioden 1793-1800, omfattende sogne fra Djurs Sønder og Mols

herreder, fandtes overhovedet ingen grundmur. Udmuret bindingsværk (d.v.s. tavlene udfyldt med brændte sten) fandtes i 5 vurderinger i mindst 1 af længerne, og en kombination af udmuret/klinet bindingsværk fandtes i 38 vurderinger i mindst 1 af længerne. Resten var klinet bindingsværk, der således var den altdominerende byggemåde.

Omvendt efter 1857. Resultatet af en undersøgelse af sognetaksationsprotokollerne for Gjerrild/Hemmed 1858-1875, Tirstrup/Fuglslev 1857-1877 og Agri/Egens 1857-1868 er vist i tabelform.

Som det ses, var der en rig variation af byggemåder: Grundmur af kampesten og af

tegl veksler med udmuret bindingsværk og klinede vægge. De sidste er nu i absolut mindretal, talrigest repræsenteret i Kalø gods' fæstegårde i Egens.

Der kan indvindes meget mod brandtaksationer som kilde til denne form for analyser, f.eks. at det var frivilligt at være i brandkassen; men eftersom de udgør den bedste kilde, er de svære at undgå. Tendensen synes dog at være klar nok: Der er sket en påfaldende udvikling frem mod flere grundmurede bygninger, samtidig med at der optræder et utal af byggevarianter, hvori tegl udgør en part. Man må derfor forvente øget aktivitet på teglværksfronten.

Godsteglværkerne

Mange af de djurslandske herregårdes hovedbygninger er opført af tegl i slutningen af 1500tallet. Det gælder således de store godser Sostrup 1599-1606, Rugård 1590, Katholm 1588-91 og Mejlgård 1573.

Hvor de har hentet materialerne - navnlig teglet - fortæller sig i det uvisse, men antagelig er det af økonomiske og praktiske grunde brændt på stedet. Middelalderens store kloster- og kirkebyggeri menes i hvert fald at have haft eget teglværk. En i 1922 ud-

gravet teglovn fra 1200tallet ved Hedegård og Trolldhus i Feldballe Sogn antages således at have leveret sten til Møllerup og Feldballe kirke.

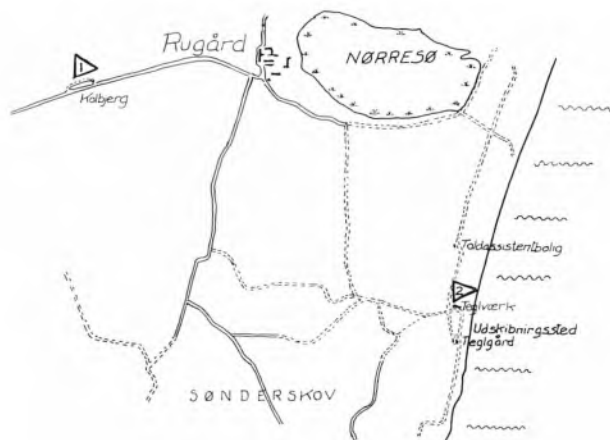
I en præsteindberetning fra 1743 anføres, at der indtil året før fandtes et teglværk tæt ved Rugård.

De ældste godsteglværkers funktion er ikke klar, navnlig af mangel på egnet kilde-materiale. Sandsynligvis har de dog først og fremmest forsynet godset selv med det nødvendige byggemateriale.

Det 18. århundrede havde været et fredeligt sekel med plads og overskud til store landboreformer. Det 19. startede med krig, krise og nedgang. Landbrugskrisen i 1820-erne bevirkede, at mange godser krakkede og måtte overtages af staten. På Østdjursland skete det for Sostrup (dengang Scheel), Skærvad, Katholm og Mejlgård.

I 1802, inden krisen slog igennem, havde præsten O. Pihl udgivet et omfattende skrift om teglværkers anlæg og drift. Det adskilte sig radikalt fra Dyssels og andres forslag til primitive bondeteglværker. Hensynet til valutabalancen, kemiske analyser af leret og markedsanalyser sigtede nu på en industriel udnyttelse af leret.

Det var også ambitionerne, da staten

Det ældre og det nyere Rugård Teglværk.
1. Indtil 1742 lå teglværket over for lokaliteten Kolbjerg. Et besøg på stedet afslører en smuk, velbevaret lergrav med opkørsel og munkestensbrokker ved dennes kant. 2. Det nyere Rugård Teglværk, antagelig anlagt omkring 1840. (Kort: H. Wessel Hansen).

havde overtaget de fallerede godser og - som et af de midler, der skulle rette op på godsernes økonomi - planlagde teglværksdrift.

I foråret 1826 anlagde staten et helt nyt teglværk under Scheel (senere Benzon) gods ude ved kysten ved Gjerrild klint, hvor Ræbækken løber ud i havet. Forventningerne til det nye værk var store, og place- ringen ude ved kysten tyder på, at man havde satset på afsætning til et fjernere mar- ked. Bevaret regnskabsmateriale fra 1835 til 1841 antyder dog, at det har været så som så med den fjernere handel. Bortset fra en lille smule til Odense er handelen med byerne begrænset og - med den undtagelse, der er anført i tabellen - i reglen i småportioner til private.

Mejlgårds gamle teglværk blev istandsat i 1829, samtidig med at der blev indgået kontrakt med en teglbrændermester.

Fra dette værk er der ikke bevaret noget regnskabsmateriale, men i rentekammerets arkiv (rentekammeret administrerede sta- tens godser) ses det, at der i juli 1830 blev le- veret 89.000 helbrændte mursten »til en Bygnings Opførelse for Kgl: Regning i Ska- gen«, ligesom der i oktober 1832 blev leve- ret tagsten for 391 rbd. 72 sk. til en byg- ning i Skagen. Denne bygning synes at være overklitfogedboligen, Sct. Laurentiivej 148- 152. Stedet var overtaget af staten 1828, og i 1832 afsluttedes opførelsen af det nævnte hus.

Fra Rugårds teglværk, der formentlig blev anlagt i 1840'erne, er bevaret en regnskabs- bog 1865-1884. Af den fremgår det, at en stor del af produkterne har man selv brugt, og resten er blevet afsat i småportioner i den nærmeste omegn.

Sammenfattende må det siges, at godser- nes teglproduktion ikke havde succes som handelsvare. Hovedparten har godserne

Tegning til Scheels teglværk anlagt 1826 ved Gjerrild bugt. Øverst ses det samtidigt anlagte kalkværk ved Karlbj klint, nederst teglværket. (Original i Landsarki- vet for Nørrejylland).

Opgørelse over hjemmeforbrug og salg af mur- og tagsten fra Benzons Teglværk 1835-1841:

Salgs- eller forbrugssted	Helbrændte stk.	Halvbrændte stk.	Tagsten stk.
Benzon ¹⁾	123.400	48.600	5.392
Lokalt forbrug ²⁾	38.350	8.650	795
Grenå	113.150 ³⁾	10.250	17.975
Ebeltoft	12.000	-	-
Odense	4.000	5.500	-
Randers	7.000	-	4.000
Stensmark	20.000	10.000	800
Solgt i alt	317.900	83.000	28.962

1. Forbrugt på godset og dets ejendomme (herunder kirker og fæstegods) samt hvad der er givet bort gratis.
2. Omfatter salg til egnens beboere.
3. Indbefatter en større handel mellem ritmester Benzon og købmand Hartvigsen i Grenå på 61.100 sten. Manglende salgssum tyder på, at der ikke er indgået kontanter i han- delsen.

Kilde:

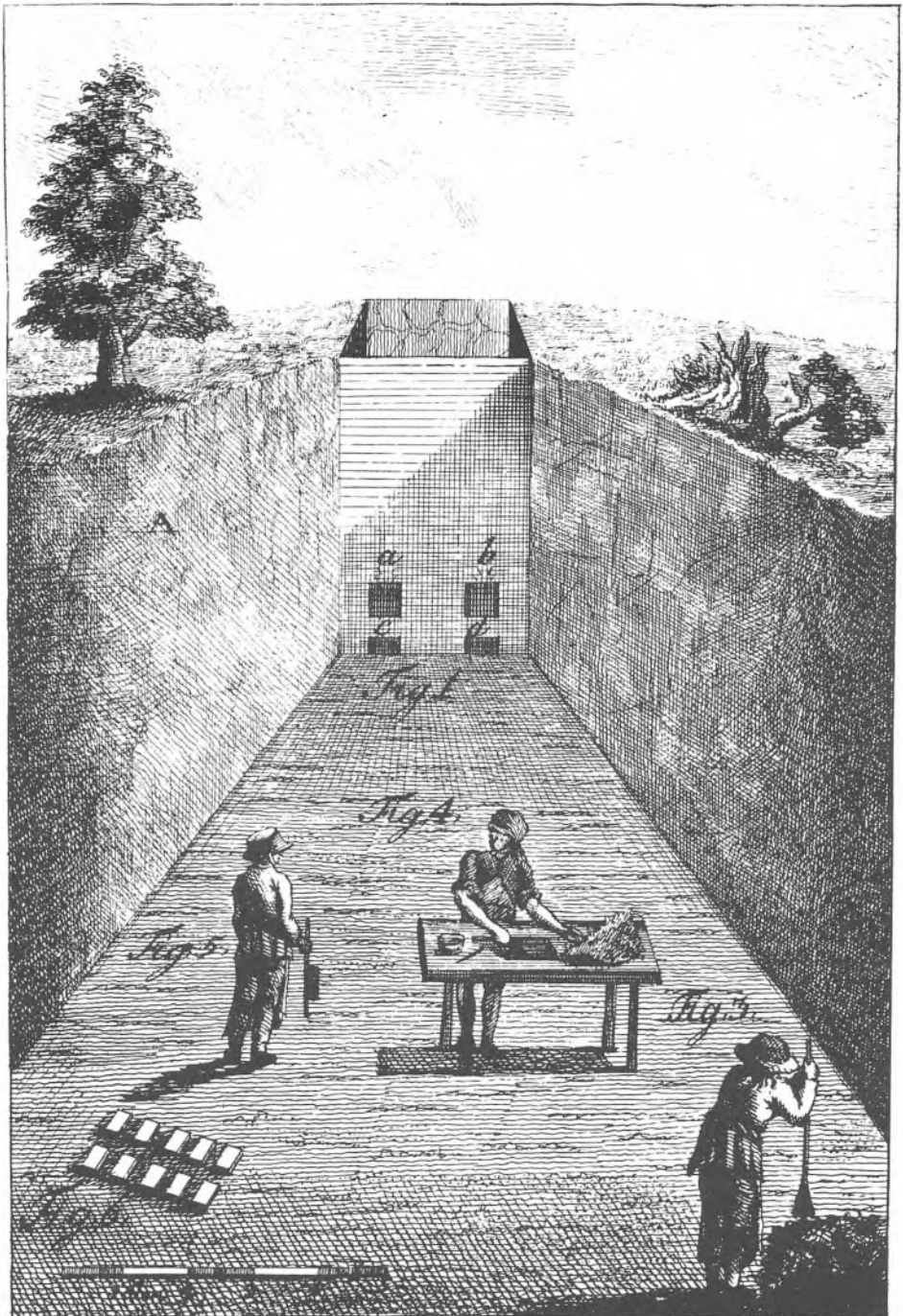
Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg: G. 280.183. Benzon (Skeel) gods (Sostrup): 1825-1840, sagen ang. kalk, teglbrænderi og tørveskæring.

selv brugt, medens en del har forsynet den nærmeste omegn, inkl. købstæderne Ran- ders, Grenå og Ebeltoft. Salget er foregået ved »staldørssalg« i småportioner til indi- viduelle personer, sjældent købmænd.

Bondeteglværkerne

Bondeteglværkernes forhold er svære at få belyst, da kilderne er så sparsomme. De er karakteriseret ved at have en lav, undertiden uregelmæssig produktion til eget for- brug og evt. lidt salg af overskudsproduk- tion eller udleje/udlån af ovnen til andre bønder i den nærmeste omegn. Ovnen har derfor ikke udgjort nogen væsentlig økono- misk faktor, og efterlader sig af den grund sjældent spor i arkivalierne.

En værdifuld, men problematisk kilde ud- gør det materiale landets sognepræster ind- samlede til kommissionen for det statistiske tabelværk i 1838. Det blev trykt og udgivet i 1842, og resultatet var 13 teglværker i Djurs Nørre og Sønder herred. I Mols her- red var der ingen overhovedet. Af disse 13

Tegnet af, Erich, Ramus

kan mindst 2 måske 3 sorteres fra som godsteglværker. Det er i Gjerrild (Benzons teglværk), Glesborg (Mejlgård) og Tirstrup (Høgholm). I Lyngby sogn lå der 3 teglværker med en samlet årlig produktion på 120.000 sten. Hvorledes forholdet mellem deres indbyrdes produktion har været, kan der ikke siges noget om, men sorteres disse 6 værker fra, er der således 7 værker tilbage med en så lille produktion, at de ligger omkring gennemsnittet i Midt- og Vestjylland, der er kendt for disse bondeteglværker. Hertil skal dog lægges 2 værker i Feldballe sogn, der er opgivet af præsten i Feldballe med den bemærkning, at de brændte til eget forbrug. Fordi der ikke er angivet nogen talstørrelse på produktionen, er de tilsyneladende blevet udeladt, da det indsamlede materiale blev trykt.

Kolind udgør med sine 5 teglværker et specielt problem, idet der i det originale materiale fra præsterne ingen teglværker angives. Hvor fejlen er opstået, er ikke nemt at vide, men da der i brandtaksationerne fra før 1800 optræder usædvanlig meget udmuret bindingsværk netop i Kolind by, er det fristende at støtte sig til det trykte materiale.

Da der var så få bygninger med brændte sten i brandtaksationerne fra før 1800, må det antages, at mange af de teglværker, der er nævnt i det af præsterne indsendte materiale, er kommet til i den mellemliggende tid, og da godsteglværkerne fik en opløststring i slutningen af 1820'erne, er bondeteglværkerne rimeligvis også opstået omkring den tid, men det kan dog ikke siges med sikkerhed.

Præsten Johan Arent Dyssels forslag til anlæg af et bondeteglværk gravet ind i en skrænt. A. B. Højen; Fig. 1 Forværket af tegloven; a.b. Abningerne; c.d. Askehullerne; Fig. 3 Ståderen; Fig. 4 Strygeren; Fig. 5 Bortbæreren; Fig. 6 Tørrepladsen. Fra Joh. A. Dyssel: »Om Indretningen og Anlæget af smaae Teglværker ved Landsbyerne«, København 1772.

Salgsteglværkerne

Salgsteglværkerne var 2. generation af bondeteglværkerne. Fra sidstnævntes karakter af selvforsyning og husflid gik udviklingen i retning af en mere markedsorienteret økonomi, d.v.s. produktion med salg for øje. Dette foregik naturligvis ikke som ved et trylleslag, men var resultatet af en relativ langsomt fremadskridende udvikling. Regnskaber eller andet materiale, der kan beskrive denne proces, findes ikke mere, men her træder skøde- og pantebøgerne hjælpende til. Ved hjælp af interessentskabskontrakter, salgskontrakter og forpagtningskontrakter er det dog muligt at få en fornemmelse af, hvorledes tingene ændrede sig efter 1840.

Teglværker i Strands, Handrup, Dejret på Skødshoved og i Stenvad oprettedes således i 1850'erne gennem indgåelse af interessentskabskontrakter mellem 2 eller flere gårdmænd.

Andre drives ved hjælp af forpagtningskontrakter. Det gælder således et teglværk, der lå i Gravlev. Kontrakten blev indgået mellem ejeren Fritz Brauer og ungarl Jens Jacobsen fra Ikast den 8. januar 1849 og omfattede ejerens parcelejendom. Punkt E lød således: »Forpagteren har i Forpagtningstiden lige Rettighed med Eieren i det ved Gaarden opførte Teglværk, som drives i Fællesskab og for fælles Regning, dog saaledes at de Forpagteren leverede Heste benyttes til at udføre det fornødne Arbejde og Kjørsel ved Teglværket og til sammes Drift, hvorhos og bemærkes, at Ildebrændselet til Teglværket og Husets Brug skjæres i Fællesskab i Gaardens Mose.« Desuden omfattede kontrakten jord, kreaturer og redskaber samt bygninger. Kontrakten er således en mellemting mellem en interessentskabskontrakt og en forpagtningskontrakt. Hvad man skal lægge mærke til, er, at der forpagtes en gård i normal drift med teglværk. Senere findes forpagtningskontrakter, hvor teglværket er primær og gårddriften sekundær.

Et eksempel herpå er en kontrakt indgået

Emmelev Teglværk ca. 1911-13. Ejeren Rasmus Hansen (Bødker) ses som nr. to f.h. (Foto: Nørre Djurs Egnsarkiv).

værk ved Attrupgård. Imidlertid var der problemer med afsætningen. Det naturlige marked var sydpå. Men i et brev af 17. december 1851, gengivet i forhandlingsprotokollen for Hyllested-Rosmus sogneforstanderskab, ansøger sogneforstanderen imidlertid om, at der må blive anlagt en vej fra Attrup til Obdrup til at fremme afsætningen fra det planlagte teglværk ved Attrup. Begrundelsen var, at der i herredets sydlige del var teglværker nok, så produkterne måtte afsættes nordpå.

Udviklingen synes altså at have taget fart i tiden efter 1840, men navnlig i 1850erne vender billedet, så vi præsenteres for en helt anden type teglværker, der ikke blot er bibeskæftigelse, men udskilt fra gårdenes drift som selvstændige enheder.

Nogen præcis angivelse af værkernes anlægstidspunkt er kun i få tilfælde mulig. Her svigter kilderne. Det eneste der kan siges er, hvornår værket først findes omtalt. Fem værker har således med sikkerhed eksisteret i 1840erne, 17 i 1850erne og fem findes først omtalt efter 1870. Tre mangler fuldstændig tidsfæstelse. Denne datering udelukker dog på ingen måde, at mange er ældre end her angivet.

Nedgangstider og afvikling

Teglproduktion blev aldrig nogen stor industri i de tre herreder. Fra en formentlig beskeden hus-industrilignende produktion i 1830erne, bevægede man sig frem til et punkt, hvor teglværkerne blev drevet mere forretningsmæssigt i 1840erne og 50erne.

Forudsætningen var den fremgang, som landbruget kom ind i ved slutningen af 1820'erne. Opgangsperioden fortsatte til 1857, hvor en international økonomisk krise skyldte ind over landet. Landbruget blev i særlig grad ramt, og det smittede af på teglindustrien, hvor murstenspriserne blev halveret. Krisen kan ikke aflæses i den østdjurske teglproduktion, da intet regnskabsmateriale er bevaret, men det er påfaldende, at den forholdsvis hektiske indgåelse af interessentskabskontrakter i 1850'erne, tilsyneladende ikke blev videreført i 60'erne. Hvordan de etablerede værker har klaret sig igennem krisen, ved vi således intet om, men at der er produceret tegl også efter 1857, er dog givet. Meget tyder derimod på, at der ikke er blevet etableret nye værker efter 1857.

I 1858 blev den kontinuerlige ringovn opfundet i Tyskland. Den kom til at revolutionere teglindustrien, der indtil da havde været drevet med periodiske ovne, som efter hver brænding skulle køles af, før de kunne tømmes og fyldes på ny. Disse blev

i 1886 af teglværksingeniøren F. Borup med foragt karakteriseret ved at »sluge en Mængde Brændsel og levere et meget uensartet Produkt«. Ikke desto mindre har denne type ovn sikkert været den almindeligste. Kun Emmelev teglværk menes at have haft ringovn. Stedet brændte 16. maj 1875, og er muligvis ved den lejlighed blevet moderniseret. Teglværket i Trustrup, ejet af A/S De jyske Kalkværker, fik anlagt to, men først i dette århundrede, og hovedsagelig til at brænde kalk i.

Hvornår de forskellige teglværker er lukket, forbliver et åbent spørgsmål. Teglværket på matr. nr. 10a i Skindbjerg blev lukket 1882 af mangel på ler, men ellers svinder produktionen vel langsomt og ubemærket ind, indtil højere brændselspriser, højere lønninger og skarp konkurrence fra Tyskland under og efter 1. verdenskrig satte et definitivt punktum for egnens teglværker. Blandt de sidste, der forsvandt, var Benzons teglværk og Emmelev teglværk. Teglværket i Trustrup overlevede som nævnt, men hovedsagelig som kalkværk.

LITTERATUR:

Borup, F.: Teglværksindustri. Kortfattet vejledning for teglbrændere. København 1886.

Dyssel, Johan Arent: Om Indretningen og Anlægget af smaae Teglbrennerier ved Landsbyerne. København 1772.

Hartmann, Sys (Red.): Huse i Skagen I. Højen og Vesterby. Huse i Skagen II. Kappelborg og Østerby. Skagen 1981-1982.

Hurtigkarl, N.: Nogle faa Observationer og Anmærkninger over Land-Væsenet, forfattede i efterfølgende Poster: VIII Bygninger; IX Tegl . . . i: Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin bd. 1. København 1757.

Lund, Hakon (Red.): Danmarks Bygningskunst fra oldtid til nutid. København 1963.

Nielsen, Axel: Industriens historie i Danmark 1820-1870. Bd. 1-2. København 1844.

Pihl, O.: Anvisning til, paa en ny og forbedret Maade

at anlægge og drive Teglværk. København 1802.

Skovgaard-Petersen, Vagn: Gyldendals Danmarks-historie Bd. 5. Tiden 1814-64. København 1985.

UTRYKTE KILDER:

Rigsarkivet:

Statistiske Efterretninger vedr. Jyllands Amter, indsendt til Kommissionen for det statistiske Tabelværk i Henhold til Kancellicirkulære af 30. jan. 1838.

Landsarkivet for Nørrejylland:

Realregistre til Skøde- og pantebøger.

Skøde- og pantebøger.

Brandtaksationer.

Godsarkiver.

I øvrigt henvises til den af forf. udarbejdede registrant over teglværker i Djurs Nørre, Djurs Sønder og Mols herreder, der findes på Grenå Egnsarkiv.

Laust Skalle og St. St. Blicher

Af Johs. E. Tang Kristensen

Laust Skalle og St. St. Blicher - en mærkelig navnesammenstilling vil nok vor tids literater tænke. Hvem er Laust Skalle, og hvad har han med Blicher at gøre? Det er vel naturligt at tænke sådan.

St. St. Blichers »E Bindstouw« udkom i Randers i 1842. Den 23. juli averteredes den til salg i Randers Avis. En uges tid forinden havde Blichers ven, litteraten Fr. Snedorff-Birch, anmeldt bogen smukt i Ny Jyllands-post (15. juli). Men ellers blev den uomtalt, idet den faldt uden for de selvoptagne københavnske litterære cirkler.

Dette jyske nationalværk var en litterær begivenhed, hvad næppe nogen i dag vil bestride.

De tretten viser og fortællinger, som rummes inden for »E Bindstouw«s rammer, er blevet til i løbet af en længere årrække og for en del offentliggjort enkeltvis, dels i »Nordlyset« (1827-29) dels i »Samlede Digte« (1836), inden de første gang udgaves samlede i »Randersudgaven« fra 1842.

Ikke mindre bekendt turde det være, hvad der ydermere fremgår af deres troværdige tone og beundringsværdige sikre gengivelse af bondealmuens tankegang, at i

hvert fald flere af fortællingerne er temmelig uforandrede referater af mundtlige beretninger, som Blicher har fået af sine sognebørn og andre småfolk, ligesom det er påvist, at selv de stykker, som viser sig at være blevet omdigtede, omskrevne eller udvidede, i flere tilfælde havde en faktisk oplevelse til udgangspunkt.

Da Blicher i 1842 søgte at samle disse fortællinger og digte til en helhed, fik en lykkelig indskydelse ham til at lægge dem i munden på en række jyske kvinder og mænd samlede en aften til bindestue hos skolemesteren i Lysgård.

Indledningen er en god skildring af sceneriet, som han kendte det fra de vestjyske egne, og med få og karakteriserende ord præsenteres personerne for os, alt efter som de bidrager med deres fortællinger og viser til den fælles underholdning. Men rammen, som stykkerne er lagt ind i, er ikke fuldført. Da Mari Kølvrøe har sunget sit bidrag »Faual Marri«, er handlingen forbi og bindestuen forsvundet. Ingen afslutning findes, ikke et ord om opbrud, godnat og gåen hver til sit. Dertil gav Blicher sig ikke tid.

Hvorfor Blicher i 1842 fik den lykkelige

Fra Pressen i Randers er udkommen:

„E Bindstouw,“
Fortællinger og Digte i jydsk Mundarter,
af
St. St. Blicher.

Dette lille Skrift (50 Sider i Sedez) koster hæftet 24 fl . og faaes her i Randers hos D Hr . Boghandlere Smith, Kjeldsen og Jacobsen. Om kort Tid vil det ogsaa kunne faaes i Bogladerne i Hovedstaden og i de fleste Provinbstæder.

Den 23. juli 1842 annonceredes St. St. Blichers »E Bindstouw« til salg i Randers Amtssavis.

indskydelse at samle disse fortællinger og viser til en helhed, prøver jeg her at give et fingerpeg i retning af.

I 1834 overtog exam.jur. Johan Frederik Smith Schak Mathias Cramers boghandel i Randers. Forretningen var en almindelig sortimentsboghandel, men efter at Smith var kommet i forbindelse med og begyndt at samarbejde med digteren St. St. Blicher, udviklede der sig efterhånden en forlagsvirksomhed.

Blicher var ved forflyttelsen i 1825 fra det ensomt beliggende pastorat Torning-Lysgård til Spentrup-Gassum, kommet i nærheden af en driftig by, som fra 1810 havde fået både et blad og et dertil hørende bogtrykkeri, og her hos disse indehavere, Søren Wissing Elmenhoff og efter dennes død Joachim Martin Elmenhoff, mødte han fra første færd en åben dør og en imødekommenhed, hvad enten han kom som bidragyder med artikler og digte eller blot med bøn om personlig og som oftest økonomisk støtte. Blichers stadige fristed i Randers var og blev den statelige og endnu velbevarede bindingsværksgård i Nørregade. Her blev mange af Blichers bøger trykt, og herfra udsendtes »Nordlyset« i 12 bind med Blicher og J. M. Elmenhoff som udgivere.

Gennem bogtrykker Elmenhoff er Blicher kommet i forbindelse med den nye boghandler Johan Frederik Smith, og i juni

1837, et par år efter overtagelsen af boghandelen, udsendte denne Blichers bog »Efterårserindringer fra en Sommerrejse i Sverrig«, også med titel »Svithiod«, trykt hos Elmenhoff. Året efter i august 1838 udsendte han »Trækfuglene«, samme år »En ganske ny Vise om en Kromand og hans Søn«. Den sidste bog, Johan Frederik Smith udgav for Blicher, inden han afstod boghandelen, var »E Bindstouw«, der udkom året 1842. Alle disse udgivelser er trykt hos Elmenhoff. D. 1. juli 1843 overdrog han forretningen til sin brodersøn, Niels Schmidt, der fortsatte udgivelsen af Blichers bøger i nye oplag.

Ikke længe efter at Johan Frederik Smith havde overtaget boghandelen i Randers, fik han besøg af fabrikant Søren Wistoft fra Fussing Mølle. Han havde som en forsinket bryllupsgave fra en god ven modtaget et digt på jysk dialekt med denne titel: »Faaklaaring aa Beskryuels øuer et faale villelæ Gild, dæ haa wot i Svinning akkeraat fiir aa tyu Dau ætte Helmes aa trøddæ Dau far Yulauten 1832«. Dette digt fandt Wistoft så godt, at han syntes, det var værd at lade trykke.

Boghandleren har nok ment det samme, for resultatet blev, at digtet blev udgivet på hans forlag i året 1835.

Forfatteren til det jyske digt var degnen i Aalum Niels Andersen (1794-1852). Han

Boghandler Niels Schmidt, Randers, der ved overtagelsen af farbroderen Joh. F. Smiths forretning i 1843 også overtog udgivelsen af St. St. Blichers værker. (Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv).

var som skolemand ikke meget bevendt, men en dygtig havemand, bogbinder og yndet til at skrive gravvers, en stille og lidet talende mand.

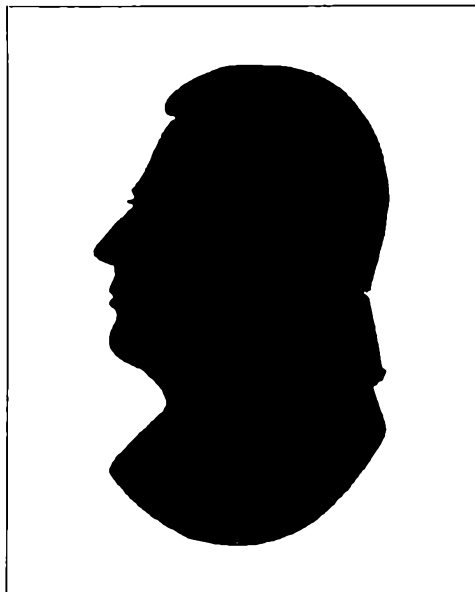
Forfatteren lader en bekendt original i Svinning Laust Skalle (død 1834) berette om et storartet gilde, han har haft. Denne Laust var en lille mand med røde rindende øjne, som ejede halvdelen af et hus i Svinning. Han gik mest omkring og spillede sine få melodier på violinen for at tigge lidt til livets ophold, men kunne også en gang imellem pilke et par skaller i Nørre Å. Det er i overensstemmelse med hans yndlingsbeskæftigelse, når Andersen titulerer ham som Øuefiskemeister aa Staatsmossekanter.

Handlingen i digtet er kort: Laust Skalle eller Skalle Laust, som han i almindelighed kaldes, har i anledning af Wistofts bryllup fået en daler af degnen med den formaning at anvende den til noget nyttigt, f.eks. sul til husholdningen. Men Laust ved nok, hvad der er det bedste. Han køber en pot brændevin og en kardus tobak, og da han kommer hjem, gør han da et gilde »som et mædeligt barsel« for sig selv, sin kone og søn samt husmanden i den anden ende af huset. Den ene pot slår ikke til, så der må hentes endnu en. De andre herreretter består af nogle aborrer og skaller og tørt brød. Det ender med, at alle deltagerne er fulde, og Skalle Lausts refleksioner over sagerne er givet så tørt humoristisk, at hele fortællingen i ingen henseende står tilbage for sin nyere frænde.

Dette digt blev i forrige århundrede meget kendt og fik en mærkværdig stor udbredelse. Det stod i det brede folk i større yndest end Blichers »E Bindstouw«, hvilket folkemindesamleren Evald Tang Kristensen på sine mange og lange vandringer blev overbevist om.

Om visen har Blicher udtalt sig meget anerkendende, hvilket Evald Tang Kristensen har fra pålideligt ørevidne - ja, han skal endog have sagt, at han ville ønske, han var forfatter dertil.

Digtet kom derfor stadig i nye oplag fra boghandler Niels Schmidt i Randers. Senere

Degnen Niels Andersen, Alum. Silhuet fra tredje oplag af hans »Faaklaaring aa Beskriyuls øuer et faale villedæ Gild«, 1873. (Original i Purhus Lokalhistoriske Arkiv).

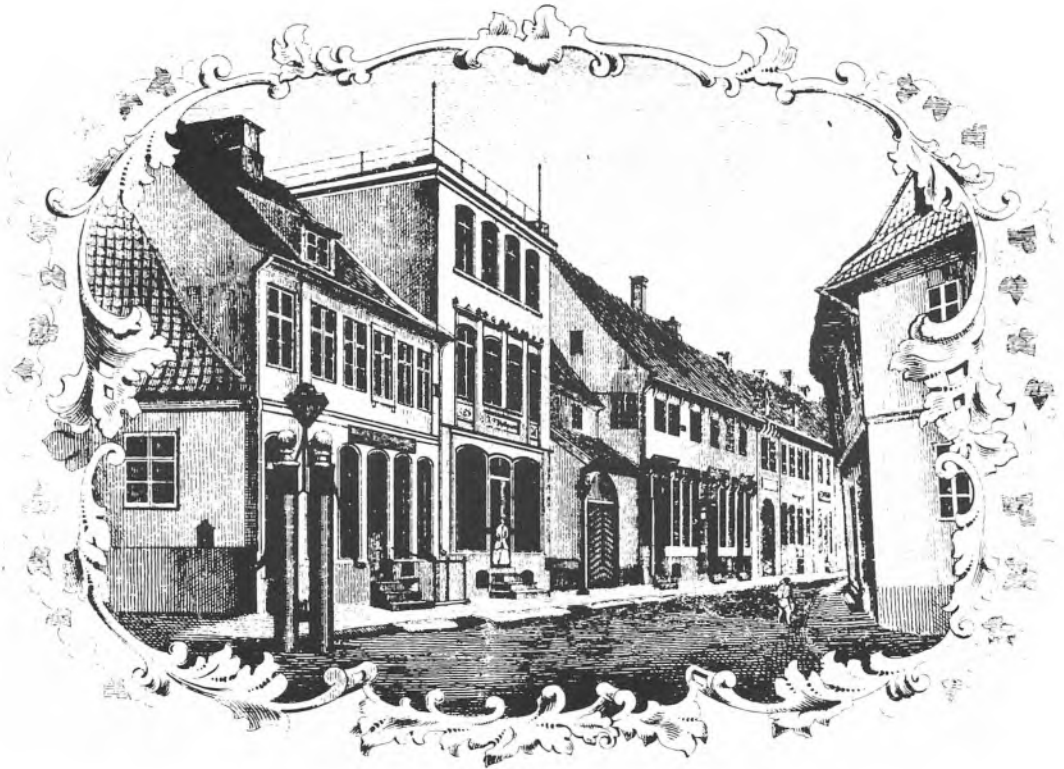
blev det optrykt i Viborg, herfra kendes 6. oplag fra 1878.

Mange af Blichers skrifter og Niels Andersens digt udkom på samme forlag. Derfor er der ikke tvivl om, at de nøje har fulgt hinandens udgivelser, og Blicher har sikkert nøje fulgt den enorme succes og medvind, som Niels Andersens digt havde.

Det har sikkert sat tanker i bevægelse hos Blicher, og måske har det givet anledning til, at han fik den lykkelige indskydelse at samle til en helhed de 13 forskellige fortællinger og digte og lægge dem i munden på en række jyske kvinder og mænd samlede en aften til bindestue i Lysgård by.

Handlingen i Niels Andersens og Blichers udgivelser er forskellig, men efter min formening er der alligevel visse fælles træk - visse lighedspunkter, og handlingens forløb er nogenlunde den samme.

I »E Bindstouw« er det skolemesteren,

Torvegade set fra syd. I det lille hus med den sildebensmønstrede port havde N. Schmidt sin boghandel. Brevpapirhovedet udført af stentrykker Heinrich Wilh. Seip og udgivet af N. Schmidts forlag, Randers 1855. (Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv).

der sætter handlingen i gang med disse ord:
 »De war e Awten far bette Jywlawten - nej hold A lywwer - de war sgi den Awten far ve indda - «.

I »Et faale villelæ Gild, dæ haa wot i Svinning akkuraat fiir aa tyu Dau ætte Helmes aa trøddæ Dau far Yulauten . . . « er det degnen, der sætter handlingen i gang ved at sige: »No ska A faatel Jer en løiele Spas, aa Skam faar i mæ, om A lyuæ . . . « Det er det første berøringspunkt.

Så kommer sammenkomsterne. I bindestuen samles folk til bindestue hos skolemesteren med fortællinger og visesang. I

»Et faale villelæ Gild« er de samlet som til et mådeligt barsel. Da brændevin har gjort sin virkning, forlystede man sig med at synge viser og fortælle krøniker. Følgende linier siger det hele:

*No saat vi wos te aa sviir oppaa nøi:
 vi sang, aa vi drak aa vi praadet,
 A laaer, di ku hør et i hielæ wo Bøi,
 huden vi fir Skintingæ skaatet.
 A foer no en grummæ Hov Krønneker ind
 om mannæ mi fordums Bedrøutæ
 fræ den Ti, A haitet mæ Tou aa mæ Skind
 aa foer baaddæ Reenskav aa Skrøutæ.*

Trods forskellighederne i Blichers »E Bindstouw« og Niels Andersens »Et faale villelæ Gild« er der visse lighedspunkter som kunne tyde på, at Blicher har skelet til Niels Andersens digt, da han fattede den tanke at samle de tretten jyske digte og fortællinger til et hele.

Men hvordan det end forholder sig, så bærer Randers prisen for at være den by, hvor det værdifuldeste af jysk dialektdigtning har set dagens lys.

Afløbsforhold og spildevandsplanlægning i Randers 1860-1930

Af Poul Erik Jensen

En grundlæggende faktor for et velfungerende samfund er en tilfredsstillende vandforsyning. Lige så vigtigt er det imidlertid, at spildevandet, d.v.s. det forbrugte forsyningsvand, der på forskellig måde er blevet forurenset, samt regnvand kan bortledes på en hygiejnisk forsvarlig måde. Dette føles som en selvfølge i dag, men i midten af forrige århundrede bestod »kloaksystemet« endnu af et usammenhængende system af åbne og lukkede rendestensgrøfter, som førte afløbsvandet direkte ud i et naturligt vandløb, for Randers' vedkommende Gudenåen.

Den væsentligste årsag til, at man begyndte at tænke på at ændre afløbsforholdene, var den omfattende koleraepidemi, som hærgede Europas storbyer i midten af forrige århundrede. Man havde lagt mærke til, at sygdommen oprådte særlig heftigt på urene, fugtige steder, mens højt og tørt beliggende steder skånedes. Epidemien var således også årsagen til, at Københavns bystyre i begyndelsen af 1850erne udarbejdede en kloakplan, som senere resulterede i etableringen af Danmarks første sammenhængende, underjordiske kloaksystem i 1860.

I de følgende år fulgte flere provinskøbstæder efter, bl.a. Odense, Aalborg, Århus og Nyborg.

Randers fulgte så småt med i årene 1870-80, ikke med en velorganiseret kloakplan, men med en spredt kloakering, enten dér, hvor det skønnedes særlig nødvendigt af sanitære grunde, eller hvor beboerne selv tilbød at betale omkostningerne helt eller delvist. En egentlig kloakplan for Randers kom først et godt stykke efter århundredskiftet.

Spørgsmål om kloakering eller ej i Randers, og om hvem der skulle betale for den, grundejerne eller kommunen, var genstand for en ofte følelsesladet polemik i byens aviser. I perioden fra 1860'erne til 1920-30 fik byrådsmøderne således også, naturligvis, et stigende antal kloakeringssager på dagsordenen. Dette førte efter mange diskussioner til det første egentlige sammenhængende kloaksystem i 1928.

Formålet med denne artikel er at forsøge at redegøre for det historiske forløb af kloakeringen i Randers by samt sammenhængene i den sag, som i perioder nærmest splittede lokalbefolkningen.

Adelgade omkring 1890. En overdækket rende leder regnvandet fra Møllestræde over i Adelgades rendestensgrøft. (Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv).

De kilder, som er anvendt, er især de trykte byrådsforhandlinger, som går tilbage til 1888, samt i hele perioden, ca. 1860-1930, avisernes ugentlige referater af byrådsmøderne. Desuden er anvendt de gældende sundhedsvedtægter, spildevandsregulativer og relevante instrukser og reglementer fra perioden. Alle oplysninger er hentet på Randers Lokalhistoriske Arkiv.

Afløbsforholdene før kloakeringen

Inden de egentlige kloakeringer omtales, vil det sikkert være hensigtsmæssigt at ridse afløbsforholdene op, som de var før kloakeringen.

De åbne rendestensgrøfter, som afløbs-

vandet og specielt regnvandet løb i, bestod af et op til 30-40 cm dybt sammenhængende kanalsystem, som udmundede adskillige steder langs Gudenåen. Grøfternes vigtigste funktion var at dræne vejene for regnvand. Først efter at man fik indlagt vand og wc i husene, blev spildevandet et afgørende problem.

Desværre var det sådan, at der flere steder i byen var et meget svagt fald mod fjorden, således at vandet ikke kunne bortledes naturligt, men blev liggende i grøfterne. Her kunne vandet så ligge i ugevis, ja, måske i månedsvi, inden det blev rensat og skyllet væk. Dette til trods for at både grundejere og kommunen havde pligt til flere gange ugentlig at rense deres afløbsrender. Uhel-

digvis gav dette stillestående vand og slam i varme perioder særdeles gunstige vækstvilkår for flere af de frygtede epidemiske sygdomme, først og fremmest kolera og tyfus.

Disse til tider temmelig uhygiejniske forhold var årsagen til, at distriktslægen og sundhedskommissionen igennem 1860'erne og '70'erne gentagne gange, og ofte i kraftige vendinger, gjorde byrådet opmærksom på nødvendigheden af at få forbedret afløbsforholdene. Ifølge de gældende sundhedsvedtægter skulle afløbsrenderne nemlig være i en sådan stand, at den slags situationer ikke opstod, og det var kommissionens opgave, gennem kommunalbestyrelsen, at få gjort noget ved det. At dømme efter byrådsreferaterne i aviserne, synes disse opfordringer imidlertid ikke at have påvirket byrådet synderligt, i hvert fald gik der adskillige år, inden afløbsforholdene blev ordnet.

Kloakbehovet øges

Til trods for de mange opfordringer fra sundhedskommissionen om at forbedre afløbsforholdene, blev den almindelige procedure efterhånden, at når der kom en henvendelse fra kommissionen til byrådet, blev sagen sendt til videre behandling og vurdering i brolægningssudvalget - det udvalg, der i dag svarer til teknisk udvalg. Det var ikke ualmindeligt, at sagen derefter gik flere gange mellem udvalget og byrådet, for til sidst at blive »glemt«.

Man var imidlertid klar over, at forholdene var dårlige, og man erkendte efterhånden, at for at få problemet løst, var det nødvendigt at rørlægge afløbene de steder, hvor det var galt. Det, der primært voldte modstand, var dels selve den nye »teknik«, og dels spørgsmålet om, hvem der skulle betale for disse forbedringer. Flertallet i byrådet mente ikke, at kommunen kunne påtage sig disse udgifter, da det ville betyde, at skatteprocenten uvilkårligt ville stige. Den var på daværende tidspunkt 6 %.

De steder, der var hårdest ramt af de dårlige afløbsforhold, var den nederste del af byen, specielt områderne omkring Caroli-

negade og Von Hattenstræde/Vestergade. Det var da også disse områder, der især var i sundhedskommissionens søgelys.

I 1869 henstillede kommissionen til byrådet, at forholdene i byens østlige del, altså Carolinegadekvarteret, skulle forbedres. Brolægningssudvalget bad deres tekniske konsulent, arkitekt Hansen, om at undersøge sagen, og han fandt frem til, at en forbedring af forholdene kun var mulig ved anlæggelse af en kloak langs Carolinegade. Men da der imidlertid samtidig kom en udtalelse fra landinspektør Ridde, om at en kloak i Carolinegade var en umulighed, da den ville komme til at ligge under fjordens normale vandstand, og derfor ikke ville virke efter hensigten, var man for så vidt ikke kommet videre i sagen. De divergerende meninger blandt fagfolk var således årsagen til, at sagen blev udsat, hvilket bevirkede at Westermann, der både var medlem af byrådet og sundhedskommissionen, truede byrådet med alverdens ulykker, hvis det systematisk blev ved med at forhale sagen. Han udtalte: »Sundhedskommissionen kan ikke lade byrådet indkalde for en politiret, som den gør ved private, men den har dog også andre måder, til at få det til at gøre sin pligt, som den dog nødtigt skrider til.«

Disse udtalelser må åbenbart have haft sin virkning - i hvert fald på brolægningssudvalget, for på dets plan for de arbejder, som det mente skulle igangsættes i 1871, var opført 2750 rd. til et kloakanlæg i Carolinegade. Planen blev imidlertid forkastet ved byrådets budgetforhandlinger i oktober 1870, og det skulle vise sig, at der skulle gå seks år mere med diskussion i byrådet og polemik i pressen, inden planen blev gennemført, og Carolinegade fik sin kloak.

Næsten hvert år i de følgende fem år var sagen på kommunens budgetforslag, men ustandselig kom der nye argumenter, som bevirkede, at den blev udsat. Et væsentligt argument i debatten var vandværket. Netop i disse år planlagde kommunen nemlig at placere et vandværk ved Oust Mølle, som skulle forsyne hele byen med hanevand, og dermed afløse de gamle håndpumper, som

var opstillet flere steder i byen. Da sagen samtidig var blevet et økonomisk spørgsmål, idet grundejerne havde afslået at betale til kloakken, blev det derfor i 1872 besluttet ikke at gøre mere ved sagen, før byen fik sit vandforsyningsanlæg - så skulle man jo alligevel til at bryde brolægningen op og nedlægge vandrør.

Carolinegade var som nævnt ikke det eneste sted i byen, hvor der var afvandringsproblemer. Fra grundejerne i Vestergade kom der i 1872 en ansøgning om kloakering af strækningen fra Von Hattenstræde til Hvide Mølle, da der ofte på denne strækning lå stinkende vand. Idet grundejerne tilbød selv at betale en del af udgifterne til anlægget, blev denne sag imidlertid betydelig hurtigere realiseret. Kun to måneder efter ansøgningens indsendelse blev det bevilget at anlægge en muret kloak til en sum af 600 rd., hvoraf grundejerne selv betalte de 100 rd. Dette var formentlig første gang, at kommunen bevilgede penge til en kloak. Inden denne kloakering var der nogle ganske få mindre strækninger omkring Nygade, der var blevet rørlagt, men helt for private midler.

Konsekvenserne af det øgede vandforbrug efter vandværkets anlæggelse

Efter at vandværket blev taget i brug i 1874, voksede de vandafledningsmæssige og hygiejniske problemer for alvor. Et stærkt forøget vandforbrug havde efterhånden gjort forholdene i gaderne så dårlige, at disse ofte var vanskelige at færdes i. Derfor sporedes der et voksende krav fra befolkningen om at få gadernes rendestensgrøfter erstattet med underjordiske rørledninger. Der indkom et stærkt stigende antal andragender til byrådet om at få kloakanlæg, bl.a. fra Østergade, Provstegade, Nygade, Helenestræde, Burchesgade, Brødregræde, Storegade, Søndergade, Nordregrave, St. Voldgade, Adelgade og Vestergade. Næsten alle ansøgerne var endog villige til at give et tilskud til udgifterne.

I 1875 blev yderligere et stykke af Vestergade og Hospitalsgade (nuværende Blegdammen) kloakeret med tilskud fra grundejerne. Samme år blev det omsider vedtaget at kloakere Carolinegade. Kommunen betalte alle omkostninger ved denne kloakering.

Kommunen blev gennem et voksende antal læserbreve sat under pres for at bevilge flere penge til at få sat gang i kloakeringen, men der var stadig blandt byrådsmedlemmerne uenighed om kloakkernes nødvendighed, og i særdeleshed om fordelingen af udgifterne mellem kommunen og grundejerne. Flere af medlemmerne som egentlig var tilhængere af kloakanlæg, bl.a. borgmester Chr. Fischer, mente at denne sag først og fremmest burde organiseres ordentlig, og at man burde vente med at kloakere, til der var udarbejdet en kloakplan for hele byen. Man ville helst undgå at rørene blev lagt og dimensioneret forkert, hvis de senere skulle modtage vand fra andre kloaker. I 1875 var C. Sørensen blevet ansat som den første stadsingeniør, og man blev enige om, at han først skulle udfærdige en samlet plan, før der blev taget endelig stilling.

Det var på daværende tidspunkt svært at lave en egentlig planlægning, da man ikke kunne tvinge grundejerne til at tage del i udgifterne til kloakanlæg, heller ikke når der var tale om uhygiejniske forhold. På den anden side var kommunen heller ikke forpligtiget til at bekoste et sådant anlæg. Først i 1880 blev vandløbsloven, som rendestensgrøfterne henførtes til, lavet om, og kommunen fik mulighed for, når de hygiejniske forhold talte derfor, at pålægge grundejerne, ikke kun at forbedre afløbsrenderne, men også at anlægge kloak.

Trods de mange andragender om kloak, der var indkommet til byrådet i perioden 1875-80, var der ved starten af 1880erne kun kloakeret i Ladegårdsgade, Carolinegade, dele af Vestergade, Burchesgade, St. Voldgade, Nordregrave og fra Provstegade gennem den nederste del af Nygade til midten af Helenestræde.

Aksel Holms prospekt 1908. Retiraderække i gården Søndergade 6. (Efter original i Randers Lokalhistoriske Arkiv).

I slutningen af 1879, altså efter flere års arbejde, blev byrådet præsenteret for stadsingeniør Sørensen's kloakplan for byens hovedgader. Planen omfattede nivellering og rørdimensionering af fire ledninger: Frederikstorvet, Østergrave-Skibsstræde, Søndergade-Storegade og Von Hattenstræde-Vestergade, til et samlet beløb på 44.000 kr. Begejstringen for planen var imidlertid begrænset. Forslaget blev henlagt, begrundet med at det var for dyrt.

Utilfredsheden i befolkningen steg stadig, og man døbte efterhånden brolægningssudvalget om til »begravelsesudvalget«. Det virkede som dét udvalg, hvortil byrådet henviste sager, som det reelt ikke ønskede at fremme.

I et læserbrev d. 16. april 1881 blev tonen så kraftig, at den skrivende opfordrede til ikke at genvælge de byrådsmedlemmer, som var imod at fremme sagen. Om specielt dette brev var afgørende skal være usagt, men d. 17. maj samme år blev der langt om længe taget stilling til mange af de henlagte sager, og der blev bevilget kloakering i Brødregade, Storegade, Søndergade, Middelegade, Torvegade, Kirkegade, Skibsgade, Østergrave, Trangstræde, Endeløs, Dyt-mærskens, Von Hattenstræde og Ll. Voldgade.

Spørgsmålet om den økonomiske fordel blev herefter også lagt i fastere rammer. Hidtil havde der ikke været nogen konsekvent linie. Således betalte grundejerne i

Carolinegade intet til anlægget, mens grundejerne i de øvrige gader havde ydet tilskud af forskellig størrelse. Under behandlingen af kloakeringen i Rådhusstræde i marts 1881, blev man i byrådet enige om, at denne burde danne præcedens for kloakeringer, således at grundejerne for eftertiden skulle betale halvdelen af omkostningerne.

I de følgende 20 år, frem til århundredeskiftet blev de fleste gader i byen kloakeret.

De første kloakarbejder i den centrale bydel blev udført af entreprenør C. Brede, og de glaserede rør blev leveret af købmand M. Michaelsen, som på dette tidspunkt var medlem af byrådet. Efter en del utilfredshed blandt byens øvrige næringsdrivende over, at der ikke blev afholdt offentlig licitation, blev dette princip vedtaget i 1885.

Wc-systemets indførelse medfører, at kloaksystemet kasseres

Hvis der havde været problemer med byens afløbsforhold de sidste 25 år af forrige århundrede, blev de ikke mindre de næste 25, - måske tværtimod. Vel havde byen fået nedlagt kloakrør i langt de fleste af byens gader, men kun i gaderne, ikke fra tilløbene inde fra gårdene og husene. Der var stadig afløbsrender ud til gadekloakken. Kloakken var jo kun beregnet til at »dræne« gaderne for det stinkende og usunde vand, samt opsamle regnvandet. De sanitære forhold var selvfølgelig blevet forbedret, men ifølge stadslægen og sundhedskommissionen ikke tilstrækkeligt.

Da man kort efter århundredeskiftet begyndte at anlægge vandskylende wc i beboelserne, blev forholdene igen forværret. Systemet var anlagt således, at wc'et havde afløb til en septictank, hvor de faste stoffer bundfældedes og rådned. Fra septictanken var der afløb direkte til gårdenes afløbsrender. Mange af septictankene var yderligere beregnet til at tage husholdningsspildevand og regnvand, og når regnmængden var stor, gik tanken simpelt hen over sine bredder og skyllede indholdet ud i afløbsrenderne. Resten kan man tænke sig til.

Den første fortegnelse over wc-anlæg i byen forekom i stadsingeniørens beretning for året 1906-07, og omfattede i alt 118 sæder, tilknyttet 24 septictanke. Allerede fem år senere var antallet firedoblet, så problemet var altså ved at være betydeligt.

Det viste sig hurtigt, at wc-systemet, der på mange måder var et hygiejnisk fremskridt, var uforeneligt med det daværende kloaksystem. Dette var forældet, lå ikke langt nok nede i jorden til, at kældrene kunne få afløb, og rørens dimensioner var utilstrækkelige. En af den nyligt tiltrådte stadsingeniør Rich. Kromanns første opgaver i 1912 var derfor at udarbejde en samlet kloakplan for hele byen, som kunne forbedre afløbsforholdene og muliggøre en hurtig indførelse af det af befolkningen ønskede wc-system. Problemet med underdimensionering af rørene var for øvrigt ikke helt ukendt for byen. Da vandværket skulle udvide sit vandforsyningsområde i 1890'erne, altså netop de år, hvor kloakeringen for alvor begyndte, var situationen nemlig akkurat den samme - rørene var for små, og mange steder var de nødt til at blive udskiftet.

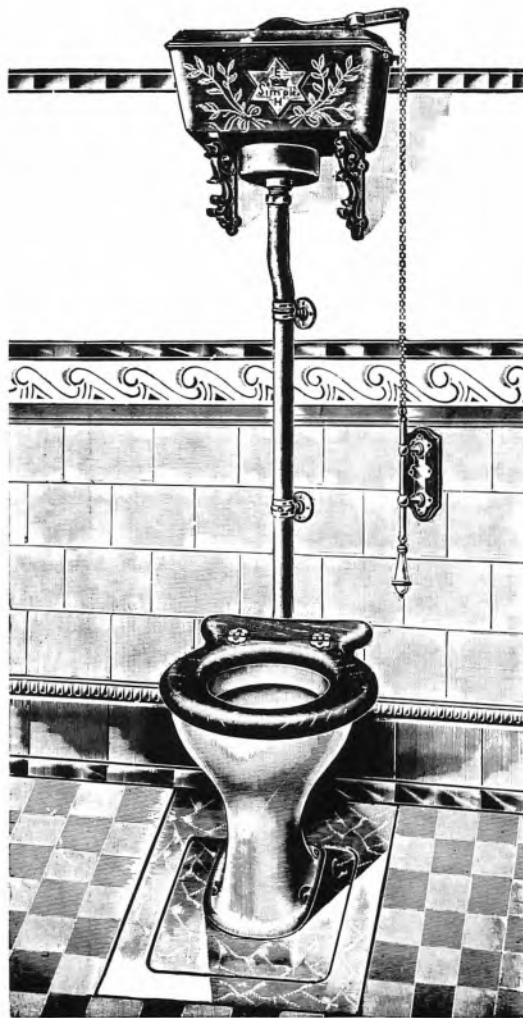
Kommunen havde, i flere år før Kromann blev ansat, været klar over, at byens kloaksystem allerede var i en sørgelig forfatning. Imidlertid havde teknisk udvalg udsat sagen, til den nye stadsingeniør var tiltrådt.

En anden faktor, som må have haft indflydelse på kommunens planlægning på dette område, var den ændrede vandløbslov i 1907. Her fik kommunen for første gang en reel indflydelse på spildevandsplanlægningen. Hidtil havde det været sådan, at kun de enkelte grundejere havde mulighed for at fremsætte ønske om at få ordnet deres afløbsforhold, og kloaksagerne blev derefter ordnet ved almindelig overenskomst mellem byrådet og grundejerne. Efter den nye lovgivning skulle disse sager ordnes ved

Vandkloset i S. C. Sørensens katalog 1907. (Original i Randers Lokalhistoriske Arkiv).

≡ Vandklosetter. ≡

Nr. 625.

Klosetskaal af prima, hvid Fajance med Lapper, original Simplex- eller Royal-Cisterne med Kædetræk, poleret Sæde med Bolte og Gummipakning samt prima Gummimuffe.

Pr. Sæt Kr. 44,45

mellemværende af vandsynskommissionen og landvæsenskommissionen. Reglerne var ændret sådan, at hvis kommunalbestyrelsen fandt det ønskeligt med et fælles vandafledningsanlæg for større arealer, skulle denne udarbejde en plan, som så skulle indbringes for vandsynsmændene. Disse skulle mægle forlig og derfor afsige kendelse i sagen, såfremt alle implicerede parter var enige. Var dette ikke tilfældet, kunne sagen indbringes for landvæsenskommissionen og slutte sig en overlandvæsenskommission.

Som første led i bestræbelserne på at få forbedret afløbsforholdene var det imidlertid vigtigt, at også de kommunale vedtægter blev ændret. Kort efter sin tiltræden i 1912 udarbejdede Kromann et forslag til ændring af bygnings- og sundhedsvedtægterne samt udarbejdede et spildevandsregulativ. De forskellige ændringer blev stadfæstet af justitsministeriet i oktober 1913, og de betød, at spildevandet ikke længere måtte løbe i åbne afløbsrender, men lukkes på grundejernes bekostning. Desuden kunne der ikke opføres nybygninger, før afløbsforholdene var ordnede, og wc-anlæggene skulle have direkte afløb til kloakken uden septictank. Dog kunne der gives en midlertidig tilladelse til septictanke, indtil afløbsforholdene var endeligt ordnede.

Reelt blev der med disse ændrede vedtægter sat en stopper for byens bygningsmæssige udvidelse samt indførelse af wc, indtil der var etableret et nyt kloaksystem for hele byen. Da byens borgere råbte på at få indført wc-systemet, og de nyoprettede byggeselskaber pressede på for at få udstykket jord i byens yderkant til beboelse, var alle parter interesseret i at få disse forhold afklaret hurtigst muligt.

I juni 1914 fremsendte Kromann sit forslag til en ny kloakplan til teknisk udvalg, som d. 26. oktober samme år fremlagde den for byrådet til forhandling. Sådan som projektet var udformet, indebar det næsten en fuldstændig omordning af byens hidtidige kloakanlæg. Hidtil havde systemet jo fungeret som et stort antal uafhængige kloakker, hver med sit afløb til Gudenåen, og

uden nogen form for rensning. Stadsingeniørens projekt gik ud på at føre hele spildevandsmængden gennem ét sammenhængende kloaksystem til et stort septictankanlæg ved Toldbodgade umiddelbart syd for Scandia ved byens østlige grænse.

Fra den del af byen, som var tilstrækkelig højtliggende til, at spildevandet ved naturligt fald kunne ledes til rensningsanlægget, skulle dette ske gennem afskærende ledninger - for den østlige del ved en ledning langs Ladegårdsbækken, og for den vestlige og nordlige del ved en ledning, som begyndte i Viborgvej ud for Sennelsgade og videre ad Viborgvej gennem byen til Toldbodgade. For den sydlige, lavtliggende del af byen skulle spildevandet samles ved en pumpestation ved havnepladsen, hvorfra det pumpedes til rensningsanlægget.

Både teknisk udvalg og sundhedskommissionen anbefalede forslaget. Byrådet godkendte derfor projektet og bemyndigede teknisk udvalg til at arbejde videre med sagen og fremføre den for vandsynsretterne.

Den 15. juni 1915 blev der holdt vandsynsforretning i Håndværkerforeningens lokale. 400 af byens grundejere var mødt op. Sammen med den tekniske del af projektet fremlagde kommunen et forslag til fordeling af anlægsgudifterne mellem grundejerne og kommunen.

Kommunen mente, at eftersom en sådan plans gennemførelse ville betyde en stor værdiforøgelse af ejendommene, var det ret og rimeligt, at grundejerne kom til at betale i hvert fald hovedparten af udgifterne. Kommunen tilbød at betale 16 % af udgifterne.

Grundejerforeningen, på den anden side, havde oprindeligt foreslået, at kommunen påtog sig alle udgifterne og derefter fordelte dem på skatterne, idet kloakeringerne jo berørte alle i byen. Da der imidlertid var så langt mellem parterne, håbede grundejerforeningen, at landvæsenskommissionen ville afgøre sagen derhen, at kommunen og grundejerne delte udgifterne lige. De 800.000 kr., som projektet var anslået til, ville jo kun være halvdelen af udgiften - det

Ældste type kloakdæksel i Randers. Sådanne dækser har været fremstillet på Randers Jernstøberi siden 1920erne. (Foto: Finn Larsen).

ville mindst koste det samme at få omordnet gårdene m.m., hvad der skulle ske for grundejernes egen regning. Desuden hævdede grundejerforeningen, at hvis kommunens udgiftsforslag blev fulgt, burde man søge at gennemføre en mere sparsommelig plan.

Akkurat som ved kloakeringen i forrige århundrede var det de økonomiske spørgsmål, som kom til at spille den afgørende rolle, og det resulterede i, at byen først fik sit kloakanlæg 14 år efter, at stadsingeniøren var fremkommet med sit forslag.

Sagen blev herefter indbragt for landvæsenkommissionen, som takket være grundejernes energiske protester mod at få pålagt de store udgifter traf den besynderlige afgørelse, stik mod alles interesse og ønske, at standse sagen, endog uden at have tilkaldt teknisk assistance og uden at have underkastet forslaget en realitetsforhandling.

Byrådet var meget utilfreds og appellerede straks kendelsen til en overlandvæsenkommission, som blev nedsat af Landbrugsministeriet den 14. marts 1916.

Kendelsen havde desuden fremkaldt den utilfredsstillende situation, at appellen ville medføre, at realitetsforhandlingen måtte foregå ved overlandvæsenkommissionen, hvorved parterne ville miste appelretten overfor den trufne afgørelse.

Overlandvæsenkommissionen og dennes tekniske sagkyndige, afd.ingeniør O. K. Obel, København, var helt anderledes og positivt stemt over for projektet. Angående hovedideen i stadsingeniørens projekt, der gik ud på at samle hele spildevandsmængden til et enkelt rensningsanlæg ved østkanten af byen, udtalte ingeniør Obel, at den både i økonomisk og sanitær henseende var rigtig, og at den burde fastholdes, så fremt man ønskede at opnå en markant forbedring af de sanitære forhold, der svarede til de anvendte midler.

Flere alternative projekter blev fremsat i forsøget på at gøre alle tilfredse, og resultatet af forhandlingerne, som varede 5 år, blev, at stadsingeniørens forslag blev foretrukket, dog med enkelte ændringer. Den

væsentligste ændring var, at den oprindelige afskærende ledning langs havnen blev flyttet nordligere, nemlig gennem Kirkegade, Torvegade, Sct. Mortensgade, Brødregade, Frederiksplads og Niels Ebbesensgade til rensningsanlægget. Sct. Mortensgade var på dette tidspunkt endnu ikke anlagt, men på kommissionens opfordring blev gade-gennembruddet syd for Hotel Randers mellem Torvegade og Brødregade fremmet.

Overlandvæsenkommissionens endelige kendelse blev afsagt den 28. oktober 1921. Angående udredelsen af anlægsudgifterne blev grundejernes subsidiære forslag, om ligelig fordeling mellem kommunen og grundejerne, fulgt ifølge en tillægskendelse afsagt 1. december 1928. Foreningens krav om godtgørelse af tidligere indbetalte bidrag til de gamle ledninger, der nu skulle omlægges eller udskiftes, kunne kommissionen imidlertid ikke imødekomme. Grundejernes krav var baseret på den påstand, at det var mangel på forudseenhed hos byens styrelse, som nødvendiggjorde denne omfattende ombygning.

Selve udførelsen af kloakanlægget startede så småt i 1918-19, altså inden der var afsagt kendelse, for at afhjælpe den store arbejdsløshed. Hele anlægget var færdiggjort i 1928, hvormed Randers havde fået afklaret sine afløbsforhold og fået sit første egentlige spildevandsanlæg.

Selve rensningsanlægget virkede som et slags bundfældningskammer. Vandet opholdt sig kun få timer i tanken, for at få de groveste partikler bundfældet, inden det løb ud i fjorden. Udledningen af spildevandet og den deraf følgende forurening af det modtagne vand tænkte man mindre over dengang, bare det så nogenlunde rent ud.

Man havde imidlertid opnået, hvad man ville - nemlig at få spildevand og regnvand væk fra gader og gårde og fået mulighed for at etablere wc-system. Man havde tillige fået spildevandsudledningen flyttet til øst for byen, så vandet ikke længere med lugtgener løb forbi byen og specielt badeanstalten.

Kloakanlægget blev udført af forskellige lokale entreprenører, bl.a. Brede & Søn og

Etablering af rensningsanlægget ved Scandia, 1922. Stadsingeniør Rich. Kromann (m.f.), tømrermester Jens Wellew (t.v.) og en unavngiven ingeniør inspicerer piloteringsarbejdet. (Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv).

C. Carlsen, hvorimod det meste af kloakstøbegodset blev leveret af udenbys virksomheder, hvilket byens erhvervsliv og Formernes Fagforening ikke var helt tilfredse med.

Randers' indre by var hermed kloakeret. Efterhånden som byen blev udvidet, blev behovet for flere kloakeringer selvfølgelig større. En større udvidelse skete i forbindelse med den kraftige byudvikling i 1940-50'erne, hvor der blev tilvejebragt et hovedkloaksystem omfattende dels eksisterende

anlæg og udbygning af disse, og dels nyanlæg - navnlig: Ringvejskloakken, Vestkloakken, Centralkloakken, Nordkloakken, Østkloakken, Marienborgkloakken og Møllebækskloakken, samt udvidelse af det eksisterende rensningsanlæg ved Scandia. Den væsentligste ændring, som er sket siden, er anlæggelsen af Centralrenseanlægget i Kristrup, hvor alt spildevandet nu renses, dog undtaget en mindre del fra byens vestlige del, som renses på anlægget på Hvidemøllevej.

Digterrødder

Af Helge Ribe

I 20 år, med afslutning i Kaj Munks dramatiske død, markerede tre fætre sig i dansk dramatik og digtning. Det var præsten Kaj Munk, digteren Nis Petersen og Vilhelm From Bartrumsen i Mariager. Den sidste var ikke så kendt, men havde dog gode evner. Alle vidste, at de to første var fætre, men at den sidste også hørte med, var selv for de nærmeste ukendt. Ved tilfældigheder og nysgerrighed har jeg fundet ud af fætrenes afstamning. Slægtsforskning er interessant for forskeren, men forhåbentlig også for en kreds af litteraturkendere.

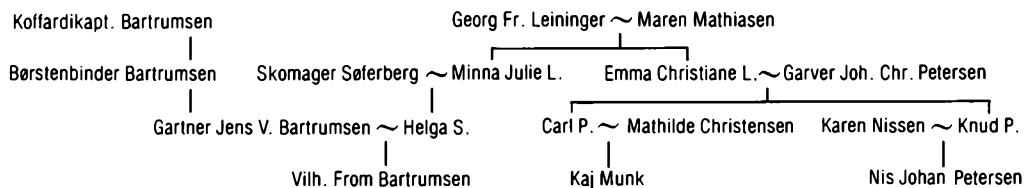
Utrolig mange kendte danskere har deres rod fra forfædre, der er indvandret hertil af forskellige grunde. F.eks. indvandrede huguenotterne grundet forfølgelser i Frankrig. Man husker Bartholomæusnatten i 1572, og senere forfulgte Richelieu og Louis XIV huguenotterne. Af de ca. 300.000 udvandrede kom også nogle til Danmark, og i bl.a. den her behandlede slægt træffer vi på deres efterkommere.

Vilhelm From Bartrumsen (1881-1967).

Arvegegne kan være svære at udrede og bevise, men meget tyder på, at en håndværker fra Pommern har ydet sit til de tre fætres kunstneriske talenter. Kaj Munk skriver i »Foråret så sagte kommer«, at familien nok havde sine kunstneriske evner fra farmor Emma. Han havde på sin væg en blyantstegning af en frugtskål med frugter i. Dette værk havde hun skilt sig fint og nænsomt fra, da hun var 13 år. Tegningen hænges stadig i Vedersø Præstegård. Denne betydning, som farmor Emma er blevet tilagt, er årsagen til, at jeg har undersøgt, hvor hun stammede fra.

Emmas far var Georg Frederich Leininger, født i Pommern i 1781 og indvandret til Danmark omkring 1800, hvor han blev drejer og frimester. Ved folketællingerne 1840-50 boede han Borgergade 105, 4., som enkemand med fire døtre: Georgena Carolina, f. 1819, Minna Julie, f. 1824, Emma Christiane, f. 1826 og Ida, f. 1829.

Gennem personalhistoriske studier af, hvad disse fire døtre havde »forårsaget« i næsten 200 år, viste det sig, at Kaj Munk nok havde ret i, at de kunstneriske evner kan stamme fra denne drejer, der kom til

Grafisk udredning af slægtskabsforholdet mellem de tre forfattere: Vilh. From Bartrumsen, Kaj Munk og Nis Petersen.

Danmark omkring 1800. Naturligvis havde pigerne også en moder - Maren Mathiasen - der kan have været talentgiveren.

Om Leiningers slægt i hjemlandet har jeg intet kunne finde. Det er tilsyneladende ikke gået ham allerbedst, for han døde den 3. oktober 1852 på Det alm. Hospital, der jo var fattigmandshospital, og efterlod sig iflg. skifteprotokollen fra 1852 nitten skilling. Desværre skyldte han tyve skilling bort, så der blev end ikke til gravøl.

Leininger var som nævnt drejer og frimester. Frimestre blev også kaldt bevillingsmestre, idet de var blevet mestre ved kgl. bevilling og ikke gennem laugets mesterprøver. Frimestre kunne ikke vælges ind i lauget, og kun undtagelsesvis havde de ret til at have svende og lærlinge i deres brød.

Leininger sendte sin ansøgning til kongen 1. april 1816. Heri oplyser han, at han har »tient Deres Majestæt i 8 Aar som Drejersvend i Søe Etaten paa Holmen til Foresattes Fornøjelse« og nu ligget et år i sengen af gigt og derfor søger allernådigst om at blive frimester og holde en medhjælp samt udhænge et simpelt skilt. Han tilbyder at arbejde ved det borgerlige infanteri, indtil han kan få borgerskabsbevis for duelighed. Da han manglede sin dåbsattest, måtte to agtede mænd - en kobbersmedemester og en sukkermester - skrive under på, at han var 37 år (hvordan de så end kunne vurdere det?). Dåbsattesten fremsendtes 27. maj 1816.

Drejerslaugets oldermand afgav den 14. maj en ret barsk erklæring om Leiningers kvalifikationer. Oldermanden mente bestemt ikke, at han var så svag, som han opgav, men tværtimod var et kraftfuldt menneske i sin bedste alder. Oldermanden havde dog ikke noget imod, at Leininger blev frimester - under betingelse af, at han lavede sit svendestykke, og dermed beviste sin duelighed. Københavns magistrat anbefaler den 31. maj 1816, at han »stædes til at vinde Borgerskab« som frimester, men ikke kan foranledige, at han får lov til straks at holde svend. 17. juni 1816 fik Leininger sin bevilling, der helt fulgte magistratens, og dermed oldermandens, indstilling.

Leininger blev altså frimester, men så vidt jeg kan se, fik han aldrig lavet sit mesterstykke færdigt, og han fik altså heller ikke sit borgerskab, men forblev fattig.

I 1807 blev Leininger gift med Anne Jensdatter. I ægteskabet var der tre børn, alle med mellemnavnet »Balthasar«. Et oldebarn, Elly Leininger, f. 1909, har fortalt, at der bestemt ikke var kunstneriske anlæg i dén familie. Det var også en slægt præget af svagt helbred og svage nerver.

De første generationer »Balthasar« var i øvrigt også drejere og boede i Borgergade og Ryesgade i København.

Leininger blev i 1826 gift anden gang med Maren Mathiasen, der døde allerede i 1834. Ved sin død 1852 efterlod han sig som nævnt ikke megen mammon, men derimod

de fire omtalte døtre, der har givet nogle usædvanlige talenter videre til deres efterkommere, hvoraf de mest kendte er børnebørnene: Vilhelm From Bartrumsen, f. 1881, Nis Petersen, f. 1897 og Kaj Munk, f. 1898. Alle tre var usædvanlig dygtige digtere og forfattere, blandt de ypperste fra 1920 og til krigens slutning. Først skal omtales deres familieforhold hver for sig, dernæst deres egenart og produktion, dog specielt From Bartrumsen, hvis historie er relativt ukendt for de fleste.

Den ældste af Leiningers børn af andet ægteskab var Georgena Carolina, der blev gift med en possementmager ved navn Peter Gotfredsen. Den næste, den fem år yngre Minna Julie, blev mormor til Vilhelm From Bartrumsen. Hun var gift med skomager Søferberg. Hun blev enke i sin 3. graviditets 6. måned. Hun ønskede - og følte sig sikker på - at skulle dø i barselseng, og derfor stod mandens lig og ventede på hende i tre måneder. Hun fik dog ikke sit ønske opfyldt, idet hun blev 90 år. Hendes ældste datter Helga Josepha blev gift med Jens Bartrumsen, hvis familie også var håndværkere.

Vilhelm From Bartrumsens faderside

På faderens side kender vi Vilhelm Bartrumsens oldefar, der var reder og koffardikaptajn. Ved slaget på Reden tog englænderne hans tre skibe. Nogle år senere så han ét af skibene lægge til i København med engelsk flag. Herover blev han så ophidset, at han faldt død om. Han efterlod en høj stok af malagarør med perlemorknop, som siden stod hos Jens Bartrumsen.

Oldefaderens søn var børstenbinder og læderhandler i Pilestræde, hvor den særdeles rige enke fortsat blev boende. Den navnkundige Neye har i øvrigt lært sit håndværk hos Bartrumsen. Børstenbinderens søn var gartner Jens Valdemar Bartrumsen, der først havde gartneri i Falkonerallé og senere på Godthåbsvej. Han var ikke nogen almindelig gartner. Han havde studeret i Frankrig, hvor han også havde lært okule-

ring, d.v.s. podning af knopper på træer. Han holdt forelæsninger på Landbohøjskolen. Han var ikke nogen god økonom. Han fik megen anerkendelse, men få penge, og gik til sidst konkurs. Senere fik han lidt arbejde på andre gartnerier. Jens Bartrumsen og hans kone supplerede indtægten ved at kolorere postkort, som de fik betalt med mindre end 1 øre pr. stk., trods dét, at det var hele kunstværker. De levede nær sultegrænsen, men de følte ikke selv, at de var fattige. De havde endog råd til den luksus at købe bøger - aldrig nye bøger, men dog gode bøger.

Vilhelm From Bartrumsen skrev som ganske ung - nok omkring de tyve - en bog om sin barndom og ungdom. Bogen blev aldrig udgivet, men er i familiens varetægt. Her skriver han morsomt og fint om forældrenes fattige, men kultiverede liv. Børstenbinderens søn Jens begyndte godt på Falkonerallé 50, flyttede senere til en sidevej, og boede til sidst i mange år oppe under taget i tre små stuer. Hjemmet var fattigt, men møblerne var fine arvestykker. Bartrumsens var fantastisk nøjsomme, og betragtede kun forandringen som en anden måde at nyde livet på. Da de måtte have »aldersrente«, var det dog meget svært for dem. Det var ikke ærefuldt. De modtog den dog, da de fandt ud af, at de i sin tid som storskatteydere havde indbetalt det beløb, de fik igen. Moderen havde efter Vilhelms opfattelse en hårdnakket men blid energi. Han fortæller om, hvor ulykkelig hun blev, da hun opdagede, at han havde pantsat det ur, han havde fået af moderens moster, tante Ida i Maribo, i konfirmationsgave. Uret blev pantsat for at hjælpe en ven, der var i nød. Omgående skaffede Helga penge til at indfri uret, hvordan hun så end har båret sig ad. Dengang betød et ur i konfirmationsgave virkelig noget. Det var for øvrigt ikke så mærkeligt, at det kom fra tante Ida, idet hun var gift med urmager Lange i Maribo. Før Helga blev gift, tilbragte hun nogle år i Maribo hos mostrene Ida og Emma, der blev farmor til Kaj Munk og Nis Petersen.

Vilhelm From Bartrumsens liv

Vilhelm blev født i 1881 i Falkonerallé 50. To søstre Ida og Ellen var døde som spæde. Vilhelm fulgte forældrene i tykt og tyndt, til han 16 år gammel kom i lære hos firmaet Prior i København. Dette firma ejede cementfabrikken Cimbria ved Mariager, og her blev han bogholder. Han blev senere skibsmægler, og fik således sit voksenliv i den skønne by ved Mariager Fjord, som han elskede højt. Inden han kom til Mariager, havde han nået at være forelsket flere gange, bl.a. i kusinen Ida (eller Ellen?) i Maribo, og havde også skrevet mange flotte kærlighedsdigte og den føromtalt bog.

Vilhelm From Bartrumsen som forfatter og digter

Hvis man skal karakterisere Kaj Munk og Nis Petersen, så må Kaj Munk nok først og fremmest være dramatikeren, men han mestrede også digtningen perfekt, og herudover havde han en mægtig magt over det talte ord. Nis Petersen var født epiker og lyriker; begavet ud over det sædvanlige, siger Kaj Munk, der oven i købet mener, at Nis er bedre end ham selv. Hans forfatter-skab, først og fremmest »Sandalmagerens gade«, er også kendt verden over. Noget af det usædvanlige ved hans digtning var hans rytmetalent.

Hvordan var så Vilhelm Bartrumsen? Som disse to fætre havde deres egenart, havde Vilhelm From Bartrumsen også sin. Hans speciale var at tolke glæden i livet og naturen. Hans dejlige digte om denne natur overgås ikke af mange. Han er i alt meget blidere end sine to fætre. Han havde ikke så mange problemer og skabte dem heller ikke. Han var ikke som Kaj Munk engageret og ikke fattig og problemfyldt som Nis, han skulle heller ikke leve af sin digtning, men sørge for at skibene i Mariager blev ekspederet. En vældig humor havde han. Et eksempel på hans humor er hans digt »Jordefærd«:

*Jens Jacobsen er død.
Det er hans Jordefærd.
- Han ikke stort betød,
imens han trak sit Vejr.
Han faar Revanche i Dag:
bag Hækkene og Længerne
er alle Byens Flag
hejst halvvejs op paa Stængerne.*

*Og Klokken klemter vildt
fra Gluggen i sit Taarn.
Der tales klogt og mildt
af Pastor Hagedorn. -
- Hvem arver Jens? - Den Snes,
som sortner mest i Klæderne.
Og deres Sorg kan ses;
det fordres jo af Sæderne.*

*De sanser alle Ting:
fra Gravens friske Jord
til Flagene omkring
og Hr. Pastorens Ord.
De trykker Haand, imens
de regner ud med Færdighed,
om ogsaa Onkel Jens
er gravet ned med Værdighed.*

*- Men Onkel Jens det Pjok,
var uden større Sving;
han efterlader nok
desværre ingen Ting. . .
De sorte Kvinder slaar
beklagende med Gumperne;
saa gaar de hjemad, hvor
der staar et Slag om Stumperne.*

Bemærkelsesværdigt er det, at forlagene straks tog hans digtsamlinger, mens de to andre i starten havde et forfærdeligt besvær med at få deres produkter anerkendt og udsendt, men det ændredes jo totalt. Man må sige, at dét, at både Gyldendal og Hasselbalchs forlag udsendte flere af Bartrumsens digtsamlinger, var en anerkendelse. Han er først og fremmest digter. Her skal nævnes de udsendte digtsamlinger:

- »Ad de jydsk Veje«, 1917 (Gyldendal)
- »Kranse«, 1920 (Hasselbalch)
- »Aarets Liv«, 1920 (Hasselbalch)
- »Perler og Olden«, 1927 (Kibsgård)

Han udgav også nogle sonetter. I bogform er der udgivet 150 digte. De er selvfølgelig ikke lige gode, men mange er dejlige.

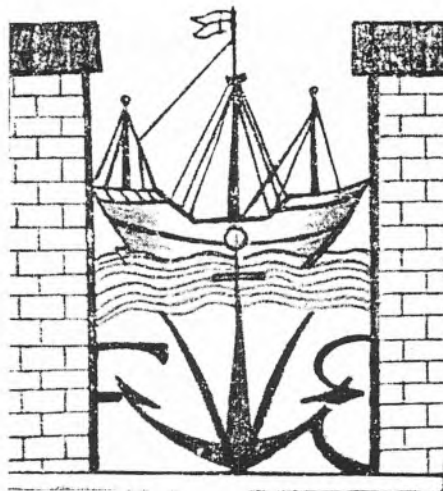
Desværre er alle hans digtsamlinger udsolgt fra forlagene, men de bliver stadig brugt - også f.eks. i Japan og Finland - hvad der fremgår af de penge, der stadig årligt tilgår familien.

Herudover har han skrevet mange digte til dagspressen over hele landet, og der ligger for øvrigt mange gode digte på byarkivet i Mariager, der aldrig er udgivet.

Han har skrevet 3-4 skuespil. Nogle har været sat op på Aarhus Teater og andre opført ved skolejubilæer o.lign. Han er også fader til flere hørespil i radioen. En mængde noveller har været udgivet i diverse blade, men Vilhelm From Bartrumsen var først og fremmest naturens digter og elsker. Det var fine og nænsomme digte, som f.eks. »I den milde Regn«:

Jeg strakte mig - og rejste mig
 fra Lampen og fra Bogen.
 Jeg følte mig lidt søvniq,
 og jeg vilde gaa til Ro.
 - Da hørte jeg en dæmpet Lyd
 fra noget eller nogen,
 som rørte ved min Rude.
 - Det var Regnens spæde Kno.
 Jeg maatte hen til Døren,
 som jeg aabnede paa klem.
 Der udenfor stod Regnen
 og de vaade Markers Em.

Et Dryp-dryp-dryp, et Grødevejr
 med lune, svage Vinde. -
 Jeg fyldte mine Lunger
 med en Luft, som gjorde godt.
 Den milde Regn, der rislede og randt,
 blev ved at rinde.
 Bevares, hvor en Foraarsnat
 kan rumme meget vaadt! -
 Det klukkede i Grøften,
 der var bleven til en Aa. -
 Saa gik jeg udenfor min Dør
 og slog dens Laas i Slaa.

Vilh. From Bartrumsens exlibris. Vilh. From Bartrumsen skrev ikke blot bøger, han samlede også på dem. Efter hans død blev bogsamlingen spredt for alle vinde. Motivet på forfatterens exlibris hentyder til hans erhverv som skibsmægler og hans glæde ved fjord-miljøet.

Om Regnen øste mere op,
 end Jorden kunde drikke,
 om Væden var til Skade
 eller Gavn for Jordens Frugt,
 det gad jeg ikke tænke paa;
 det anede jeg ikke.
 Men Regnen var min gode Ven,
 fordi den sang saa smukt.
 - Jeg travede en Vending,
 som kun glade Taaber kan,
 og nød: at blive gennemblødt
 af Vaarens Vievand.

Hans digtning om naturen var ikke teoretiske betragtninger, men oplevelser. Han færdedes meget i oplandet - altid med sin gamle cykel og iført »viklers«, der var moderne dengang. På sine ture tilbragte han ofte natten i en grøftkant med cyklen låst fast til det ene ben, så ingen skulle løbe med den. Han ville gerne have skrevet og digtet meget mere, men hans kone passede på, at

han først og fremmest passede sit embede. Der var ingen tvivl om, at han ønskede kun at skrive. Han har et digt: »Ikke Tid«, hvor det bl.a. lyder:

*Kun eet Minut jeg standser
og aabner mine Sanser
for Foraarsglædens Gry.
Kun eet Minut. - Saa træder
jeg atter Pligtens Stræder
og øver Stræb paany.*

Vilhelm From Bartrumsen blev 86 år gammel. Han var syg de sidste år, men kunne se tilbage på et dejligt liv i den by, han elskede og skrev om til sidst:

LITTERATUR:

Bartrumsen, Vilh. From: »Perler og Olden«, 1927.

UTRYKTE KILDRE:

Landsarkivet for Sjælland:

Skifteretten: Landsover- samt hof og stadsretten.
Forselingsprotokol 5A 1852/53.

Mariager Kommunale By- og Egnshistoriske Arkiv:
Noveller, skuespil, digte m.v. fra aviser.

*Og bliver jeg en gammel mand
som trættes af at gå
ad vejen i det grønne land
i sommerdagens blå,
så husker jeg på det, jeg véd
at skønt min alder lækker
så ligger fjorden blank og bred
i lejet mellem bakker
og vinden rører væg og tag
på huset hvor jeg bor
og nynner om en sommerdag
ved Mariager Fjord.*

Mens Nis Petersen og Kaj Munk havde ord for at gøre, hvad der passede dem, var Vilhelm From Bartrumsen en fin og hensynsfuld mand. Han døde i 1967.

Rigsarkivet:

Der rettes en tak til arkivsekretær P. Bundtsen, 1. afd., for undersøgelsesarbejde i Rigsarkivet og Københavns Stadsarkiv ang. G. F. Leiningers liv og virke.

Endelig skal der rettes en varm tak til Vilh. From Bartrumsens familie, specielt datteren Elise Svanen, for oplysninger om familieforhold.

Fastelavnsoptog i det gamle Randers Amt

Magi eller skuespil?

Af Lise Andersen

Følgende undersøgelse af ét af fastelavnens ritualer i det gamle Randers Amt bygger på optegnelser i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), Dansk Folkemindesamling (DFS) og de lokale arkiver, samt på avisartikler. Optegnelserne er foretaget i perioden ca. 1880 til ca. 1930.

Til fastelavnen er knyttet en lang række af traditioner og ritualer, hvoraf nogle involverer enkeltpersoner (som f.eks. fastelavnserisningen), mens andre involverer hele landsbysamfund eller grupper heraf - typisk de unge (ringridning, optog o.lign.). I det følgende skal vi beskæftige os med ét af de kollektivt udførte ritualer, der har haft en særlig massiv udbredelse i Randers Amt, nemlig dét, der i dag kendes som »fastelavnssoldater« eller »fastelavnsgilde».

Fastelavnsgildene er ikke et fænomen, der udelukkende kendes fra Randers Amt. Også nord for Mariager Fjord og i områderne syd og vest for den gamle amtsgrænse har ritualer stor udbredelse. Det her afgræn-

set område er altså udelukkende valgt af praktiske årsager.

De kollektivt udførte fastelavnsgilde har gerne to bestanddele: en konkurrence, der udpeger en »vinder« - kattedronning, kommandant el.lign. Denne vinder er så anfører i det efterfølgende optog, der er kernen i traditionen.

Fastelavnsgilde og ridegilde

I næsten alle det gamle Randers Amts landsogne har karlene og drengene førhen dannet grupper, der gik eller red rundt til alle hjem. Ved hvert hus blev der: 1. ønsket glædelig fastelavn i tale eller sang, 2. indsamlet penge, som der takkedes for i sang, 3. inviteret til fastelavnsgilde.

Fastelavnsgildet udførtes altid af de voksne mænd, hyppigst af karlene, men enkelte steder også af gifte mænd. Riddet udførtes gerne efter ringridning eller tønde-slagning, i enkelte sogne, f.eks. Estruplund, dog uden forudgående konkurrence.

Til forskel fra de unge byboeres løben fa-

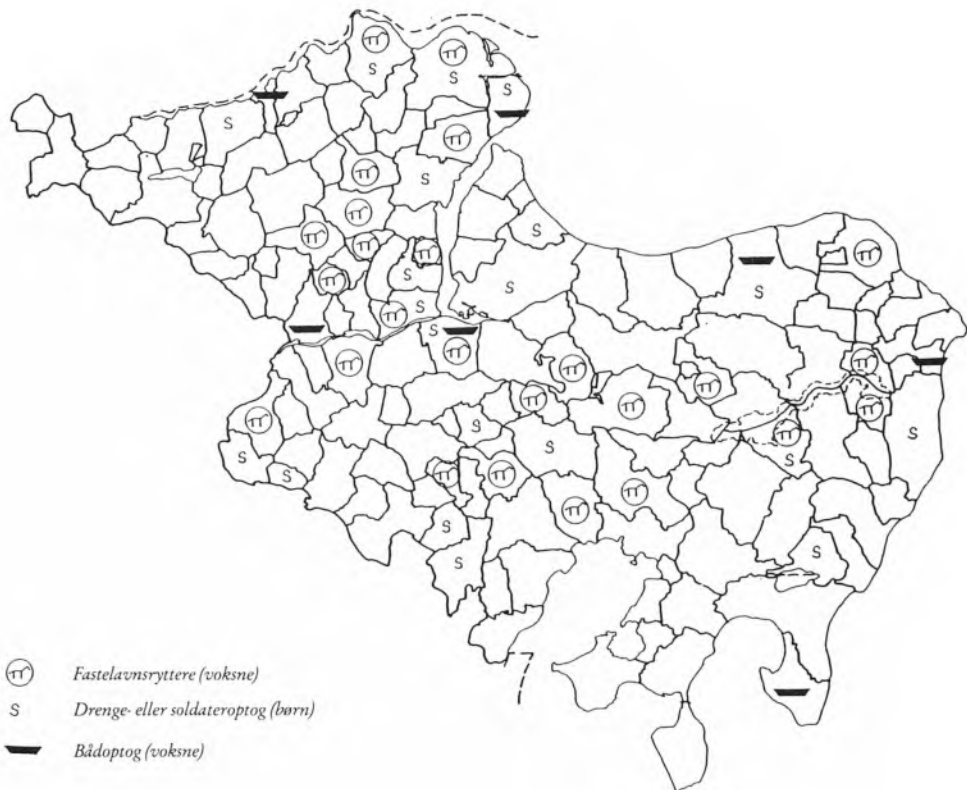
Fastelavnskonkurrencer i Randers Amt optegnet før 1930. Fra sogne, hvor ingen signatur er angivet, mangler oplysninger.

stelavn i spraglede gevandter var landsbyungdommens udklædning mere uniform og langt mere højtidelig.

Den typiske udklædning for fastelavnsryttere i egnen nord for Randers beskrev L. P. Larsen, elev ved Askov Højskole i 1899: »I de første Aar jeg var med, da havde vi altid Hattene smykkede med Baand og Blomster og en hel Del gamle Sølvspænder og Urkæder og hvad man ellers kunde faa fat paa af denne Slags, ja undertiden gik man til nærmeste By for at laane saadanne gamle Sølvsager. Midt om Livet havde vi et hvidt Klæde og derfra et op om den ene Skulder, de var gerne besat med røde Silkebaand«¹.

En lignende beskrivelse fra Jebjerg, Ørum sogn lyder: »Hattene (var) pyntede med en mængde flagrende silkebånd af alle farver, farvede glassmykker og en stor fjerbusk; de havde så et hvidt tørklæde bundet om livet og et do. som skærf over den ene skulder«². Kulørte bånd, mest røde, hvide skærf og/eller skråbånd og pyntede hatte - dette udstyr nævnes i mange beretninger bl.a. fra Marie Magdalene, Voldby, Revn i Vejlbysogn, Uggelhuse i Virring sogn, Hald, Gjerlev, Vorup m.m.fl.³.

Hattene med deres flitterstads blev pyntede af karlenes gadelam, der, som det beskrives, ofte måtte udensogns for at finde

Fastelavnsoptog i Randers Amt optegnet før 1930. Fra sogne, hvor ingen signatur er angivet, mangler oplysninger.

tilstrækkeligt smuk stads. Det glitrende glas og sølv og de røde silkebånd var naturligvis først og fremmest pynt, men der er dog ingen tvivl om, at vi også her genfinder en rest af troen på, at rødt og glimtende metal beskytter mod »onde øjne«.

De smukke hatte, som enkelte steder senere afløstes af dragonhuer er ofte beskrevet. Sjældnere er det at høre om den festdragt, karlene i øvrigt bar, og som var deres vanlige »pæne« tøj, pyntet med kulørte bånd. Fra Virring stammer følgende udførlige beskrivelse: »Sort Hat, ombunden med et rødt Baand, mørk Frakke, som undertiden er prydet med Snore paa Krave og

Ærmer, hviid Krave, ombunden med et farvet Baand, helst rødt; hvid Vest og hvide Benklæder; midt om Livet havde de et Baand eller en smuk broderet Livrem; langskaftede Støvler, som ere trukne op over Benklæderne; tit ere de forsynede med forelørent Skjæg og Brillen uden Glas. Ridetøj, Bidsel og Sadel, laaner man tit fra andre Byer, for at man kan faa noget, der er smukt. Bidslet er pyntet med Baand, Roser og Papir. Hestens Hale er opbunden med et Baand«⁴.

Sammen med optoget fulgte en bajads, hvis opgave det var »at kyse børnene og kyse pigerne«⁵. Jo frækkere en bajads, jo

Fastelavnssryttere i Uggelhuse før 1910. Enkelte ryttere er i uniform, andre i sort tøj. Nr. to f.v. er klædt i kvindetøj, mens bajadserne (nr. 3 og 8) er udstafferede som klovnner. (Foto tilh. forfatteren).

større fornøjelse. Ofte havde han en sodsværtet prop til at sværte pigerne i hovedet med. Han var klædt ud i kvindeklæder eller i tøj med vrangen vendt ud, forklædt som neger eller klovn. Mens rytterne samlede penge ind til fællesskabet, samlede bajadsen ind til sig selv.

Hele ritualet bestod i, at flokken red ind på en gårdsplads. Gruppens leder »Kongen« eller »Kommandanten«, bankede på og spurgte om husbond ville modtage op-toget. Derefter sang rytterne den lokale fastelavnssang og evt. nogle fædrelandssange, og ønskede en god fastelavn. Husbond kvitterede for sangen med et bidrag til de unges fest og et traktement, der oftest bestod af

kage og en dram. I Jebjerg, Ørum sogn, sang man »I alle de riger og lande« eller »Dengang jeg drog afsted«. Derefter kom konen og pigerne ud med æbleskiver, søsterkage og klejner samt snaps. I Albøge trakteredes med småkager og snaps ⁶ og i Virring med æbleskiver, småkager og den uundværlige dram ⁷. Der sluttedes af med en takkesang og et »leve« for værten, og så gik turen til næste hus.

Det siger sig selv, at ikke alle karle stillede ædru til gildet om aftenen. I nogle gårde blev der skænket både to og tre gange, og til sidst kneb det for mange, især de unge, at sidde fast på hesteryggen, og en del måtte gå ud af rækken, og tage hjem og sove lidt

af rusen ud, for at kunne tage en tårn igen om natten ⁸.

I Vorup antog drikkeriet et sådant omfang, at afholdsforeningen fandt det på sin plads at takke ungdommen i avisen, et år (1910), hvor det var lykkedes at komme gennem fastelavnen *uden* drikkeri! ⁹.

Også i Lem blev der drukket tæt; og det startede allerede, når galgen til ringridning skulle rejses: »3 Pægl's Flasken gik rundt og ve den Karl, der ikke kunde gøre sin Tur, - han »wa itt Kaa'!« ¹⁰. I Lem havde karlene musik med rundt i gårdene. Det var »stads-musikanten«, »Niels Hvilsoms Niels Christian«, der var skomager og i dagens anledning havde lagt forklædet. Under ringridningen blev karlene her, som andre steder, trakteret med dram, småkager og øl; og som det hedder i optegnelsen fra 1906: »Næsten alle Mand var paavirket af de »manne Drammer« for ikke at sige, godt kæfererede, saa det blev efterhaanden en højroestet Skare, der kom ridende... Efter at de højroestede Karle havde været hjemme med Hestene og faaet Nætter, mødtes man i Forsamlingshuset (dengang en gammel forsømt Rønne med Straatag) og saa begyndte Dansen... En Masse Kaffe-punser blev drukket, - et rask Slagsmaal var heller ikke saa helt sjældent og Dansen gik med Sved og Tramp af Rytternes Støvle-hæle mens »skomager Niels Christian« gned Fiolen og vuggede i Takt med Kroppen, Hovedet og den ene Fod, og Skygebilleder paa den kalkede Væg forstørrede hans Bevægelser«. Dansen stoppede ikke »fae Pigerne sku hjem aa maalk«.

Ved ridegildet om aftenen var der dans, kortspil og punch på programmet. Havde man ikke selv musikere i byen, måtte de hentes andre steder fra; og da det næsten altid er dårligt vejr til fastelavn, kunne det give problemer. Særlig grelt var det for musiker N. Pedersen fra Mejlbj, der i 1936 skulle spille til ridegilde i Hald. Da han med sit personale var på vej til Hald på slæde, på hvilken man også havde læsset et klaver, væltede slæden ikke færre end fire gange. Klaveret trillede ud i sneen og sidste gang

gik det ud over slæden, der knækkede midt over. Nogle af musikerne måtte gå ind til Hald for at hente en ny slæde, og ballet kom derfor først til at begynde sidst på aftenen ¹¹.

Mange steder varede fastelavnstesten fra mandag til onsdag, kun afbrudt af pligterne i køkken og stald. Onsdag blev der gjort »redelighed«, d.v.s. der blev gjort regnskab, musikken blev betalt o.s.v. Den dag var pigerne i søndagstøjet, og der dansedes ikke så længe som de andre dage. Torsdag var så almindelig arbejdsdag.

Fastelavnstestens tolkning

Fastelavnstestet kan tolkes på flere niveauer. På det religiøst/magiske plan har rytteren, ved at iføre sig fastelavnstestyret, aflagt sin egen identitet og optræder i »hellig« tilstand, og han kan derfor tillade sig at sige og gøre ting, der ikke er tilladt i dagligdagen - hermed retfærdiggøres også drikkeriet. I denne tilstand rider de unge mænd rundt, for at ønske bønderne rigdom og velstand, som i bondesamfundet kun opnåedes ad én vej - et frugtbart år.

Aflæggelsen af karlenes egen identitet er mest åbenlys i gamle beretninger, der fortæller, at en del af karlene var udklædte som kvinder ¹² og at bajadsen, der altid følger op-toget, sad baglæns på en hest iført en jakke med vrangen ud. Denne gennemførte »omvendthed« markerer netop den hellige verden - modsætningen til den verdslige trivialitet.

På det sociale plan har fastelavnstestet karakter af en gaveudveksling, der som al anden gaveudveksling udtrykker sociale relationer mellem mennesker. Rytterne giver de gode ønsker om en glad fastelavn og et frugtbart år. Dette ønske indgår af og til i et specielt takkevers, som f.eks. her fra Om-mersyssel:

*»Vi takker Jer for Jeres gave,
som I med glæde gav til os!
Gid Herren altid vær' til stede,*

Bajadserne Peter Vandbæk (t.v.) og Viggo Dyrborg (t.h.) under fastelavnsoptøget i Uggelhuse ca. 1918. I midten ses vaskekonen »Ell'«. (Foto tilh. forfatteren).

*og stedse styre Jeres fjed.
:/ Gid lykke, velstand fryd og flor
må blomstre for Jer år for år /:«*

For ønskerne og sangen får de til gengæld et traktament og lidt penge til gildet. Denne udveksling kan synes ubetydelig; men er dog udtryk for noget meget væsentligt - nemlig den kollektive udlevelse af en fælles identitet. Dét, at få besøg af rytterne, var en bekræftelse på, at man tilhørte fællesskabet, at »man var med«. Den største vanære, der kunne overgå én, var, hvis de red ens dør forbi, for det var ensbetydende med, at man ikke var accepteret. Omvendt var dét, at man modtog rytterne, en bekræftelse på, at man ønskede at være en del af fællesskabet.

Fastelavnsrytterne var altså også en slags årlig tilbagevendende kontrol med, at alle efterlevede de fælles normer. Denne kontrol må nødvendigvis udføres af gruppe-medlemmer, og for at de ikke i deres udøvelse af kontrollen skal rage uklar med de kontrollerede, må kontrollen være indstiftet og retfærdiggjort af en ikke-menneskelig eller overmenneskelig magt (være hel- lig), på samme måde som vore love underskrives af dronningen (af Guds nåde).

Hvis den sociale kontrol skal have nogen mening, så må normbrud være behæftet med en trussel om straf - kaos. Dette kaos må - for at være en reel trussel - indtræffe eller »næsten indtræffe« med jævne mellemrum, evt. som et institutionaliseret og kol-

lektivt normbrud, og som sådan kan man opfatte fastelavnens »omvendthed« - mænd i kvindeklæder, amoralsk opførsel, drikkeri o.s.v.

Fastelavnsrytternes udklædning sikrer dem - om ikke anonymitet - så dog en anden »anormal« eller »hellig« identitet, der giver dem ret til at ride ind i en hvilken som helst gård og forvente at blive vel modtaget, og de der ikke tager imod, som normen byder, straffes ved udelukkelse af fællesskabet.

I virkeligheden er fastelavnsrytternes uniforme udklædning helt parallel med, at samfundets embedsmænd optræder i uniform (=forklædning). Når politibetjent Jens Jensen trækker i uniformen, er han ikke læn- gere Jens Jensen - familiefar og villaejer - men betjent. Uniformen signalerer til andre mennesker, at her står man over for en embedsmand, der repræsenterer et »helligt« princip, staten, loven eller samfundsordenen.

Noget andet er så, at »helligheden« i fastelavnens gale uge kunne udnyttes af karlene til at lette på låget for de aggressioner, de måtte have overfor bønderne. Nu var det tilladt at håne den nærige, ved at »ønske at alting går ad helvede til«, i stedet for at synge verselinien: »og ønske at alting står lykkeligt til«¹³.

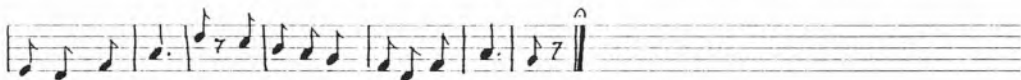
Fastelavnsridtet og dermed ridegilderne i deres oprindelige form forsvandt gradvist samtidig med, at hestene mistede deres betydning i landbruget - ikke kun fordi der blev færre heste - man kunne i virkeligheden ligeså godt gå eller cykle, men bl.a. fordi den voksende mekanisering af landbruget reducerede karlenes antal. De drog ind til byerne, hvor de som industriarbejdere ikke havde mulighed for at feste i tre dage, og hvor bysamfundets størrelse og kompleksitet slet ikke gav mulighed for en social kontrolmekanisme, der var tilpasset et lille samfund, hvor alle kendte hinanden.

Ærbødigst vi takker for gaven, I gav. Det gøre vi alle med glæde. Der-
Den er os jo skænket af hjertet så brødt, men flasken her ejer til stede.
(ved flasken, som her er til stede).

for vi omvender og siger far vel, vi ønsker at al ting går lykkeligt til. Farvel og Hur-
(ad helvede til)

ra vil vi sige, Farvel og Hurra vil vi sige.
(Nu danser vi snart med vor pige).

Takkessangen »Ærbødigst vi takker for gaven, I gav« var meget udbredt omkring Randers by. Verset kunne varieres efter omstændighederne.

Fastelavnsdrenge - fastelavnssoldater

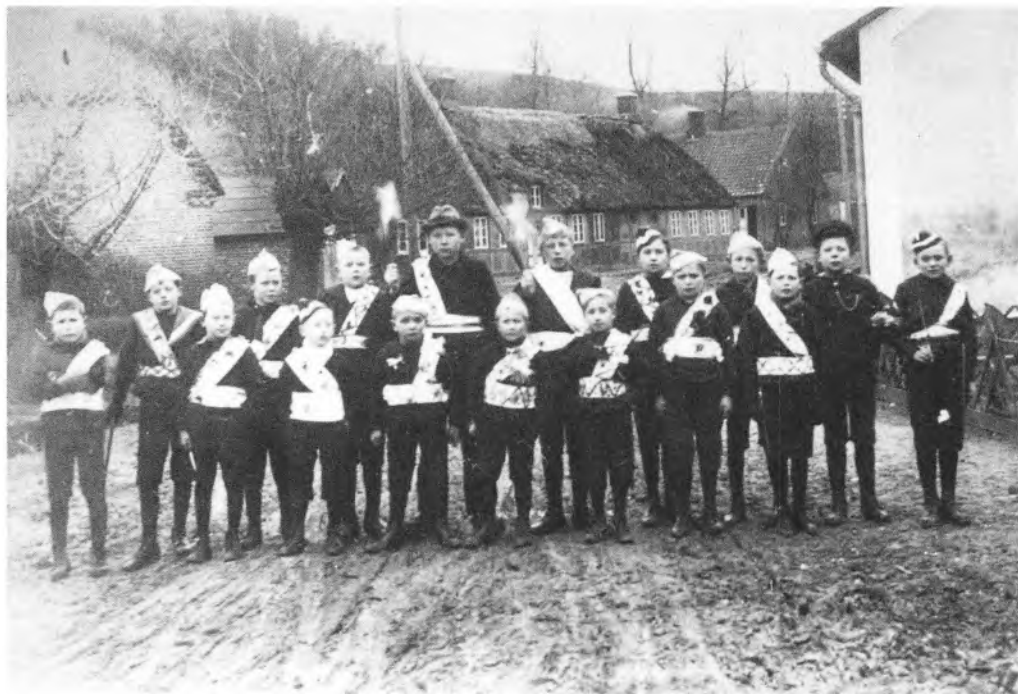
Som karlene havde deres optog, havde drengene deres. Fastelavnsdrengenes optog var en slags »efterabning« af de voksnes, og fungerede som led i en »opdragsproces«, hvorigennem drengene lærte optogenes organisering og funktion at kende. De var klædte næsten som de voksne, men hvor karlene red, måtte drengene gå; og i stedet for brændevin beværte de med saftvand.

Ligesom karlenes optog ofte fulgte efter én eller anden form for konkurrence, startede drengene gerne med at slå katten af tønden eller slå til potte. Flere steder var der »ringridning« for drengene - dog måtte de ride på apostlenes heste. Denne form er kendt bl.a. fra Tårup i Auning sogn, Mejlbj i Linde sogn, Langkastrup i Virring sogn, Spentrup og Øster Tørslev, mens drengene i Bønnerup, Hemmed sogn, har redet på kæphest.

Blandt de ældste optegnelser nævnes udklædninger svarende til fastelavnsrytternes: »Kaskjetten er pyntet med Baand, Papir og Perlekranse, smaa Papirfaner og Fastelavnsris, og for at faa Plads til saa megen Pynt som muligt er der paa Kaskjetten fastsyet Bøjler, saa den pyntede Kaskjet tit har en Højde paa en halv Alen og er undertiden, naar det er Blæst, brydsom nok for de smaa. Over den venstre Skulder og ned tværs over Bryst og Ryggen have de et hvidt Klæde, som er fastgjort paa højre Side over Hoftene, og paa samme Sted er ogsaa et andet hvidt Klæde, som de have midt om Livet, fastgjort. Saa ere de desforuden forsynede med en Sabel, for det meste af Træ. Til Skede tjener en paa venstre Side af Trøjen paasyet Lap.«¹⁴

I næsten alle beskrivelser senere end 1900 er drengene udklædte med skråhue eller imitationer af chapau'er og bandolér; en udvikling der er parallel med rytternes; men drengene har tilsyneladende, mere end de voksne, været optaget af den militære leg. De havde et væld af titler: sergenter, kommandører, ordonnanser, adjudanter, fa-

nebærere og kommandersergenter - sidste udtryk er fra Albøge sogn, men kendes også som »Kommanderskjersant« i Fuglslev. Optoget kaldtes eskadron (også selv om drengene gik!), deling eller bataljon. Den militære leg var særlig markant i Veggerslev. I en beretning om folkeskikke omkring århundredskiftet¹⁵ hedder det: »Vi valgte en fører (kommandant) som så excererede med os i 14 dage. Når så søndagen oprandt samledes vi i den ene ende af byen pyntede med hvide skærf over skulderen og om lænden samt en træsabel i skede (træhylster), de menige med røde bånd nedad den udvendige side af benklæderne mens kommandanten havde hvide bånd, ligesom han havde hvide bånd på ærmerne. På hovedet havde vi en paphat formet som et rør og påsyet papirstjerner, sløifer og bånd i alle mulige farver - dog var det meget vigtigt at have mange guld- og sølvdekorationer - naturligvis også af papir. Foran på hatten og dobbelt så høj som denne var anbragt en pind med hane-fjer, helst så spraglete som muligt. Med et stort Dannebrogflag i spidsen marcherede vi så byen rundt. Når vi kom i nærheden af et hus eller en gård, blev der kommanderet: »Holdt!« og to mand blev sendt af sted (det skulle ske i løb) for at spørge, om det var tilladt at føre bataljonen frem. Blev der svaret »Ja« (og det blev der altid, da vi jo vidste fra tidligere år, hvor vi måtte komme, og hvor vi skulle holde os fra). Så blev der kommanderet »Ret! March!«. Bataljonen satte sig i bevægelse og marcherede taktfast frem og tog opstilling, var det en gård, på gårdspladsen - og ved et hus, på vejen. Kommandoen lød så: »Med roder fra højre bryd af! March!«. Vi marcherede så to og to rundt i gården eller på vejen et par gange, indtil der blev kommanderet »Holdt! Fra højre til venstre slut op! Ret!«. Føreren pegede så på en af de menige og udtalte: »Kom frem min tjener«. Denne træder tre skridt frem, hvorpå der lød følgende ordentale: »Du som har de seks dage om ugen til at pudse mit tøj og kan ikke overkomme det, din svinehund, kom op til mig i morgen på mit kontor, så skal du få de rede femogtyve!

Fastelavnsdrenge i Albæk, ca. 1930. (Foto: Nørhald Egnsarkiv).

På plads!«. Derefter blev vi beværtede med fastelavnsboller og saftvand eller vi fik femogtyveøre eller begge dele. Når dette var overstået udbragte vi et leve for giveren, der udformedes på følgende måde: »Som tak for god behandling vil vi ønske at N.N. og hustru må leve lige så længe som stokfiskene i Norge, tre hurraer.«

Drengene sang gerne de samme sange som karlene, men hvor karlene f.eks. sang »Vi Kastrup-karle gør et bal, som spørges skal til Ribe, vi har bestilt en dansesal, og den er uden lige«, så sang drengene »Vi Kastrup-drenge gør et bal...« Drengene sang også hyppigt gamle soldatersange, fædrelands-sange eller sangen »Ser I hvem der kommer her« (også kaldet »Landsoldatens sang«).

Ordene »Fastelavnsdrenge« og »Fastelavns-soldater« bruges lidt i flæng, men der

er ingen tvivl om, at det første dækker over et ældgammelt fænomen, svarende til de voksne fastelavnsryttere, mens begrebet fastelavns-soldater er opstået under inspiration af sejrsmarskenerne efter træårskrigen. Det er svært, i dag, at forestille sig den heroiserende dyrkelse, som »landsoldaten« var genstand for. Der blev digtet et væld af sange om brave soldater, hvoraf vel kun en lille del i dag er almindelig kendte: »Dengang jeg drog afsted«, »I natten klam og kold«, »Holmens faste stok«, for at nævne de vigtigste. Også i billedkunsten satte landsoldaten sit spor. Fr. Vermehren malte det kendte billede »Reservesoldatens afsked«, der viser en familiefars tunge afsked med familien i den lille bondestue; malt efter omhyggelige studier i det miljø, der var landsoldatens. Intet under at han også blev

Dengang jeg drog afsted
 Dengang jeg drog afsted
 Min pige med mig,
 Min søn på ryggen med sig.

Ad huse de er min hjem, og gaver i bogen mig,
 Og sine og alle fælle, brenner og ved sine øjne,
 For mig de søge skær, for alle jeg for sig,
 Min alle brennerde Pige og alle min søn
 Og de for mig og flamm for huse brennerde,
 Ja, ja, ja, ja!

Min søn og min Pige
 Min søn og min Pige
 De fødte sig mig
 For de fødte mig sig.

Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave.

Ja alle i mig og de for mig, alle min søn og Pige,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Og de for mig og flamm for huse brennerde.

Min søn og min Pige
 Min søn og min Pige
 De fødte sig mig
 For de fødte mig sig.

Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave.

Ja alle i mig og de for mig, alle min søn og Pige,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Og de for mig og flamm for huse brennerde.

Min søn og min Pige
 Min søn og min Pige
 De fødte sig mig
 For de fødte mig sig.

Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave.

Ja alle i mig og de for mig, alle min søn og Pige,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Og de for mig og flamm for huse brennerde.

Min søn og min Pige
 Min søn og min Pige
 De fødte sig mig
 For de fødte mig sig.

Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave.

Ja alle i mig og de for mig, alle min søn og Pige,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Og de for mig og flamm for huse brennerde.

Min søn og min Pige
 Min søn og min Pige
 De fødte sig mig
 For de fødte mig sig.

Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave.

Ja alle i mig og de for mig, alle min søn og Pige,
 Min søn og min Pige, i bogen min gave,
 Og de for mig og flamm for huse brennerde.

-Dengang jeg drog afsted-

Faksimile efter Fabers Manuskript, illustrationer af R. Christiansen

Fabers manuskript til »Dengang jeg drog afsted» med illustrationer af R. Christiansen. Sangen indgik hurtigt i fastelavnens repertoire, ligesom landsoldaten som figur hurtigt blev indoptaget i traditionen. (Foto: Kirsten Nijkamp, efter facsimile i Kulturhistorisk Museum, Randers).

helten i sit eget, nære samfund! I folkeskikkene omkring fastelavn fremtræder denne heltedyrkelse nok mest markant i sangene. En af de mest udbredte fastelavnsviser er »Vi fastelavn velkommen byder«. Sangen er især udbredt i Ommersyssel. I en af de mange versioner hedder det i de to første vers:

*»Vi Fastelavn velkommen byder,
derfor vi nu så pyntet er.
Den glade Ungdom sig ret fryder,
og Glæden flammer hos Enhver.
Gid at vor Sang var til behag,
så var vi glad' på denne Dag.*

*Vi synger højt til Kongens Ære,
og for den tapre Landsoldat,
han som Geværret bar med Ære
og haver stridt for Danmarks Sag.
Velsign vor Konge, velsign vort Land,
velsign os alle i Kald og Stand.«*

»Den tapre landsoldat« optræder i de besynderligste sammenhænge i sangene. I Lime sang drengene (på melodien »Dengang jeg drog afsted«):

*»Nu har vi fastelavn,
nu har vi fastelavn.
Vi glæden ta'r i favn,
ja, vi glæden ta'r i favn.
Vi er jo byens små,
det må I huske på,
derfor vi kunne tænke os
en krone eller to.
For alle de penge vi fik af far og mor,
dem har vi brugt til gryden
som nu er gået i skår.
Og derfor vil vi slås,
som tapper landsoldat,
Hurra, hurra, hurra!«¹⁶*

De tre sidste linier må vel nok siges at være ret umotiverede af resten af teksten, som i øvrigt har et velkendt tema. Udviklingen har tilsyneladende været, at en gammel fastelavnssang er blevet tilpasset en ny og moderne »slager«, komponeret af Horne-

man i 1848, og da verselinierne ikke passede, sang man det populære omkvæd uden smålig skelen til, om det passede ind i den gamle sangs idé.

En af de meget sungne sange er som nævnt »Ser I hvem der kommer her«. Mange landsbyer har ligefrem opfattet den som *deres* »gode, gamle og folkelige fastelavnsvise«, og dog er sangen en del af en tryllefarce med sang, skrevet af Erik Bøgh. Stykket, der hedder »Nyttaarsnat 1850« blev første gang opført på Casino den 31. december 1849. I 19. scene optræder Sørensen og »den tapre Landsoldat«. Scenen indledes med at soldaten - på melodien »Risch, Rasch« - synger:¹⁷

*»Ser I hvem der kommer her?
Nu ej Tid der er
Til at sørge meer!
Frisk Mod. Liv og Lystighed
Jeg i Krig og Fred
Fører med.*

*I ser
Ej her
En Cavaler
Med fin Maneer,
O nei!
Hos mig
Det fine mærkes ej
:/ En grov Krabat
Som er parat
Til alt, naar han blie'r desperat,
Er Eders Ven og Kammerat
Den tappre Landsoldat /:*

*Siig, hvad der i Vejen er!
Jeg er kommet her,
For at hjælpe Jer;
Hør nu! hvor skal Slaget staae,
I kan stole paa,
Jeg skal slaae,
Min vej
Man ej
Kan spærre mig,
Den kjender jeg;
Blot frem-
ad, frem
og atter ligefrem;*

*:/ Trods Ild og Vand
Og Blod og Brand
Blot fremad, March! - det skal gaae an,
Thi Landsoldaten holder stand
Og slaaes til sidste Mand /:*

*Fremad, frem i lystig Takt,
Selv mod Overmagt
Gaaer han uforsagt.
Blot hans Bajonet man seer,
Saa behøves der
Ikke meer.
Og naar
Han slaaser -
Gud hjælpe Den
Der Slaget faaer!
Og hver især
Af dem, han kommer nær;
:/ Og faaer han da
En Kugle - Ja
Saa gaaer han jo dog pænt herfra,
Hans Afsked er et stolt Hurra,
Hurra, Hurra, Hurra! /:«*

Sangens vers er ofte i de folkelige udgaver blevet blandet, eller glemte strofer er erstattet af nydigtning. »Ser I hvem der kommer her« blev sunget bl.a. i Hald (kun første vers), Mejlbj by i Linde sogn og Jennum (første vers og første halvdel af andet og anden halvdel af tredje vers).

Hos værtsfolk, der gav større beløb, blev der gerne sunget en ekstra sang. Drengene fra Glæsborg gik således i 1880'erne til Mejlgård, hvor de, udover et traktement bestående af alle de boller, de kunne spise, fik det fyrstelige beløb af 2 kroner. Til gengæld skulle de synge en ekstra sang for baronen, og det var altid »I alle de riger og lande« ¹⁴.

Ritualets forvandling

Vi har set, at den militære inspiration, der gør sig gældende i de voksnes fastelavnsryttersoptog i sidste halvdel af forrige århundrede, hos drengene er udviklet til næsten at være et lille folkeligt teaterstykke eller optrin, hvor militæret karikeres groft. Karikaturen er sandsynligvis aldeles ubevidst fra drengenes side, men har helt sikkert frem-

kaldt smil hos de voksne! Ikke mindst ledertitlen »Kommanderskjersant« fra det ydre Djurslands sogne, må have appelleret til smilet. Som titel blev den brugt af den danske hær indtil 1867, men både før den tid og navnlig efter, er titlen blevet brugt i overført betydning om herskesyge mennesker (vist især om kvinder).

Mens fastelavnsrytterne, af førnævnte årsager, ikke længere rider rundt, så har soldateroptogene vist sig at være meget levedygtige, og kan også i dag træffes i en lang række af Randers Amts sogne.

Skikken er efterhånden tilpasset den ændrede opfattelse af kønsroller, så også pigerne er med i optøget. I Støvring startede det med, at et par piger i 1952 fik lov til at følges med drengene ¹⁹, og hvor skikken i dag stadig holdes i hævd eller er blevet genoptaget, hvad der ingenlunde er usædvanligt, er der gerne adgang for piger, skønt drengene vist stadig er i overtal.

Desværre findes der ingen beskrivelser af fastelavnsdrengene, der beviseligt er ældre end treårskrigen; men i beskrivelser, der er nedskrevet omkring 1885 for folkelivsforskeren og sognepræsten H. F. Feilberg og som oftest indeholder voksne/gamle menneskers barndoms minder, er der tydelige spor af et optog, der var en fuldstændig pendant til de voksnes ryttersoptog. Sporene - eller levnene, om man vil - er oftest udklædningen og sangene, hvis tema gerne er, at tønden, katten eller gryden (potten) er blevet stjålet eller er gået itu, hvorfor man ser sig nødsaget til at tigge penge til en ny, der som regel nævnes at skulle købes langt borte (Rom eller Århus!). Disse sange er efter deres form og indhold ældre end soldatersangene, som de jævnt hen veksler med, eller som de tilpasses, som i eksemplet fra Lime. Her skal nævnes et par eksempler, der ligger traditionen nærmere:

*»Nu alle vi Albøge Dreng
forsamles her i Aar
for Eder at forklare
hvorfor vi herom gaar
vi en stor Sorrig fik*

i dette Øjeblik
vor Tønde gik i Stykker
som vi fra Aarhus fik.«²⁰

En tilsvarende vise kendes fra Vrinders:

»Vi Vrinders karle samles og rider her i dag
vi eder vil fortælle, og det i visse tal,
at vi stor sorrig fik i dette øjeblik,
vores gode hunkat døde,
som vi fra Rom hjem fik.
Derfor vi nu må ride, så stor en gjæld udsat,
fem og tyve specie-daler gav vi for samme kat,
som nu for os er død i denne fødselsnød,
måske der næpp' er nogen,
som sligt et spil har hørt.«²¹

Dette forhold giver os en mulighed for at tolke soldateroptogene; for mens rytteroptogene og dermed de tidligere fastelavnsdrengeoptog lader sig analysere og forklare som velkendte sociale mekanismer i et bondesamfund, så er soldateroptogene umiddelbart sværere at tolke. Min teori er - for at resumere: *at soldateroptogene er opstået ud af det fastelavnsdrengeoptog, der var drengenes forberedelse til deltagelse i de voksnes fastelavnsridt, og inspireret og farvet af krigen 1848-1850.*

Soldateroptoget var i sidste halvdel af forrige århundrede en gammel skik i ny klædning; men i dag er den helt integreret i den kulturarv, som af de fleste opfattes som »ældgammel«.

Når det militære optrin har udviklet sig, og er blevet hovedbestanddelen af optoget - eller i hvert fald var det i en periode, for efter sidste krig er den del ligesom blevet undertrykt - måske fordi nutidens børn har et mere afslappet forhold til diciplin? - så mener jeg, at det hænger sammen med, at det gamle bondesamfunds skikke og ritualer p.g.a. den almindelige samfundsforandring har mistet sin oprindelige betydning, og har fået en ny funktion. Det magiske islæt er erstattet af et dramatisk, og skikkens betydning er nu først og fremmest underholdning og leg.

Det skal dog ikke underkendes, at optoget også i dag har bibeholdt en social betyd-

ning. De steder, hvor skikken er blevet taget op, efter at have ligget stille måske i årtier, er det ofte byboere, der af ideologiske årsager har valgt at slå sig ned på landet, der er de aktive. Det kunne skyldes, at vi også i dag har behov for at understrege, at vi hører til et sted! En anden type tilflyttere er dem, der i 60'erne flyttede ud for at købe billig villa på landet, og brugte landsbyen som »soveby«. De har aldrig haft den samme interesse i fællesskabet, og lagde sig ofte ud med naboerne ved at afvise optoget, som de opfattede som tiggeri og gadeuorden.

HENVISNINGER:

DFS = Dansk Folkemindesamling
NEU = Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser

NOTER:

1. DFS 1906/43.
2. DFS 1906/43 1925.
3. Hhv. NEU 31 812, DFS 1906/43, NEU 27 947, DFS 1906/43, DFS 1906/43, Mariager Årbog 1982 og opl. fra Randers Lokalhistoriske Arkiv.
4. DFS 1906/43 1952 optegnet 1885.
5. Bajadsen er udførligt og morsomt beskrevet af Bøllente Sørensen, Hald i DFS 1906/43 1898.
6. DFS 1906/43 2006.
7. DFS 1906/43 1952.
8. DFS 1906/43 1925 - Jebjerg, optegnet 1910.
9. Randers Amtsavis 12.2.1910.
10. DFS 1906/43 1915 - optegnet 1906.
11. Randers Amtsavis 26.2.1936.
12. DFS 1906/43 1898, Hald sogn, DFS 1906/43 1925 Ørum sogn.
13. Strofe af takkeverset: »Nu vil vi omvende og sige farvel, og ønske at alting står lykkeligt til, farvel og hurra vil vi sige, nu danser vi snart med vor pige«.
14. DFS 1906/43 1953.
15. DFS 1906/43 - retskrivningen er tilpasset nutidens dansk.
16. Randers Lokalhistoriske Arkiv æske 355B.
17. Citeret efter førsteudgaven fra forlæggeren, boghandler H. P. Møller i Gammelmønt 151.
18. NEU 23 490, oplyst af Jens Andersen f. 1876.
19. Socialdemokraten 27.2.1952.
20. DFS 1906/43 2006.
21. Kristensen, Evald Tang: »Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv, som det er blevet ført i Mands Minde, samt enkelte oplysende sidestykker fra Øerne«, Aarhus 1900-1902.

Idræt i Kousted i tiden ca. 1919-1980

Af Michael T. Stensgaard

Følgende fremstilling om idrætslivet i Kousted er en redigeret udgave af en opgave skrevet til Jysk Åbent Universitet. Materialet er primært indsamlet gennem samtaler med ældre beboere i Kousted og tidligere idrætsledere, ligesom selvoplevede hændelser kan siges at præge resultatet. De sportsgrene, som vides at have været dyrket i Kousted, vil blive behandlet. Herunder dog ikke de til traditionen bundne lege som ringridning, keglespil og lignende, der nok er udtryk for legemlig udfoldelse, men hvis baggrund er en anden end de egentlige idrætsgrene.

Fodboldspil i Kousted

Mange typer sport har deres oprindelse i England, således også fodbold. De første klubber herhjemme blev stiftet i slutningen af 1800'årene, og havde hjemme i Københavnsområdet. Herfra bredte interessen for spillet sig ud i landet.

I 1913 blev der stiftet en fodboldklub i Kousted. Dens navn blev Kousted Boldklub. Initiativtageren var Christen Bonde (1897-1975). Han var student fra Randers Statsskole, blev senere cand. polit. og ansat i Statistisk Departement. Spillerne var for

størstepartens vedkommende tjenestekarle.

Klubben havde ingen træner, men med et godt sammenhold og selvdisciplin var det ikke noget problem. Det ene hold bestod af angrebsspillere, og det andet af forsvarsspillere. Dette indebar den tydelige mangel, at holdet ikke blev sammenspillet; men det var vilkårene, idet der ikke var spillere nok til to hold.

Den grundlæggende kondition hentede de fleste bag harve og plov. Kousted Boldklub spillede kampe med/mod hold fra nabolandsbyerne; men også somme tider med hold fra landsbyer i en afstand af 20-30 km. Der kunne f.eks. være tale om en klub, der arrangerede et såkaldt »nålestævne« med deltagelse af flere hold. Her spillede efter cup-system. Til det vindende hold var der en nål til hver spiller med den arrangerende klubs initialer og årstal samt dato.

Normalt foregik transporten til spillestedet på cykel, så man kan godt sige, at fysikken skulle være i orden. Først 20 km hen, spille måske to kampe og så på cykel 20 km hjem!

Til træningen var påklædningen blandet, som det fremgår af den tids billeder. Til

Kousted Boldklubs førstehold med reserver, 1923. Bagest f.v.: mejerist ? Mikkelsen, Niels Møller, Marius Mikkelsen, Vilar Stensgaard, Ingvar ?, Lars Johans søn ?. Midterste række f.v.: mejerist ?, Thomas ?, Jens Nørlem. Forrest f.v.: Magnus Christensen, Arne Carlsen, Kristen Østerballe.

kampe havde klubben et sæt trøjer til holdet (sort- og hvidstribede). Støvlerne måtte spillerne selv anskaffe. Nogle af disse støvler var for øvrigt et studium værd. I næsen var der under et lag læder indsat metal (gode til en »tåhyler«). På ydersiden var der anbragt en læderbrik, der skulle beskytte knoglen.

På visse måder lignede datidens fodbold nutidens. Vi havde en »arvefjende«. Det var holdet fra Sønderbæk, en landsby i Viborg Amt. Ikke på den måde, at vi var uvenner, men holdene var meget jævnbyrdige, hvorfor resultatet aldrig var givet på forhånd, - derfor betegnelsen »arvefjendeopgør«.

Udtagelsen af holdet voldte ikke de store kvaler, idet der som regel ikke var flere end til et hold plus reserver. Ved hjemmekampe

var en del af byens beboere gerne tilskuere og levede på denne måde med i klubbens liv.

Når de voksne spillede, havde børnene tjansen som »bagstopper«. Dette job bestod i at hente bolden, når den røg ud af banen - det svarer nærmest til vore dages bold drenge.

Udgifterne var små, hvorfor kontingentet var lavt. Den væsentligste udgift var til boldene. Det var dog ikke som i dag, hvor man kommer med en hel sæk fuld, nej én god bold til kamp og én til træning.

Udover at spillepladsen normalt var stillet til rådighed gratis, har jeg ikke hørt om tilskud hverken fra private eller fra det offentlige. Spillepladsen var gerne en mark, tilhørende en lokal gårdejer. Den var tit alt

Ved Kousted Boldklubs 50års jubilæum i 1963 blev der spillet kamp mellem gamle veteraner. Bagest t.h. ses Chresten Bonde, der var dommer. Til venstre for ham står Arne Carlsen og Magnus Christensen, der også er at finde på billedet fra 1923.

andet end plan. Det kunne være sløjt med afmærkningen, ligesom der ikke var net bag målene. Græsset var sine steder langt og fyldt med kokasser, men da pladsen var gratis, måtte vi finde os i disse mangler.

Hvordan det rent foreningsmæssigt fungerede, ved jeg ikke. Det har ikke været muligt at finde medlemslister eller andet skriftligt materiale.

Mandsgymnastik i Kousted

I årene 1921-1924 blev der dyrket gymnastik af karlene i Kousted. Der fandtes ingen forsamlingshus, men skolens gymnastiksal fungerede som sådan, hvorfor karlegymnastikken også fandt sted her. Salen stilledes gratis til rådighed, og rengøring m.v. fore-

toges af deltagerne. Der var ingen omklædningsrum, ligesom der heller ikke var bademuligheder.

Gymnastikken dyrkedes kun om vinteren. Om sommeren fik karlene formodentlig tilstrækkelig motion ved fysisk arbejde.

En gymnastiktide kunne f.eks. forløbe således: Deltagerne stillede op på to rækker ved siden af hinanden, og man startede med at gå rundt i salen, medens man sang en sang. Det kunne f.eks. være »Vi fik ej under tidernes tryk...« Sangen er skrevet af C. Hostrup 1884 til indvielsen af øvelseshuset på Vallekilde Højskole.

Efter afsyngningen af sangen løb deltagerne nogle gange rundt i salen. Rækkerne dirigeredes op midt ad gulvet, og når alle var placeret i to rækker på langs ad salens

gulv, kommanderedes der holdt. Derefter »Ret ind« og »På venstre fod hvil«. Herefter »Alle ret, til to del ind, med to skridt åben rækkerne, 1erne to skridt til højre, 2erne to skridt til venstre, ryk ud gå«.

Deltagerne var nu placeret således, at fritstående øvelser kunne begynde. Disse kunne bestå af armbøjninger, kropsvridninger, lændeøjninger m.v. Så fulgte øvelser ved ribben og ved bom, efterfulgt af redskabsøvelser, bestående af spring over hest, buk og plint samt snor. Sidstnævnte spring kunne f.eks. være med tre skridts tilløb og »bunden fod«, idet der averteredes højre/venstre fod, - en udmærket måde at tvinge gymnasten til også at tænke under øvelsernes udførelse. Til slut var der øvelser på rullemadras. Der afsluttedes med gang rundt i salen.

Lederen af gymnastikken var en i Kousted boende gårdmand, Lars Foged (1896-1969). Han var meget optaget af svenskeren Lings gymnastik, der var mindre militant end den danske. Foged havde ikke været på nogen gymnastikskole. Hans forudsætninger var, at han havde været korporal ved 5. Dragonregiment i Randers, så det lyder måske mærkeligt, at han var tilhænger af Lings gymnastik, men måske var det netop derfor? Uddannelsen til korporal har vel givet ham en vis øvelse i at lede et hold.

Kvindegymnastik i Kousted

Skønt der har været kvindegymnastik i flere af de omkringliggende sogne, synes der ikke at have været det i Kousted før end 1959. I nabobyen Råsted derimod startede kvindegymnastikken omkring 1920'erne. Årsagen var nok, at interesserede kvinder søgte til nabolandsbyerne for at dyrke gymnastik, og vel også at der ikke var noget oplagt lederemne i Kousted.

I vinteren 1959-60 var der kvindegymnastik i Kousted. Som for karlenes vedkommende blev gymnastikken dyrket i skolens gymnastiksal. Der var ingen forening. Salen

stilledes gratis til rådighed, og deltagerne ordnede rengøring m.v.

Lederen af gymnastikken var Henny Fabricius (f. 1937). Hun var elev fra Ollerup Gymnastikhøjskole.

Man startede en gymnastiktime på den traditionelle måde med at gå rundt i salen, mens man sang en sang. Derefter løb man nogle gange rundt i salen for at løsne musklerne. Holdet dirigeredes i det man kalder udrykket opstilling, således at fritstående øvelser kunne starte.

Her er Henny Fabricius' egne ord om disse øvelser: »Det var Niels Bukhs grundgymnastik, der anvendtes. Man begyndte med halsmusklerne og fortsatte med skuldermusklerne o.s.v. til alle muskler var gennemarbejdet«. Efter fritstående øvelser var der øvelser ved ribben og ved bom samt spring over plint (uden pude).

Der var fra 12 til 15 deltagere, hvoraf størsteparten var tjenestepiger.

Efter motionsbølgen i 1960'erne blev der i Kousted med nogen forsinkelse kvindemotionsgymnastik. Den fandt sted i vintrene 1975 og 1976.

Leder var Marka Jensen, der havde gennemgået weekendkurser i Randers og Aalborg. Gymnastikken foregik i skolens gymnastiksal. Der var 14-16 deltagere (husmødre og tjenestepiger). Deltagerne betalte et mindre beløb til opvarmning af salen. Gymnastikken var almindelig motionsgymnastik til musikledsagelse fra båndoptager.

En af deltagerne i denne gymnastik har forevist mig en flidspræmie for flittigst mødende deltager. Flidspræmien var et tinaskebæger (en glimrende gave for en sportslig præstation!!).

Hvad var det, der fik disse mennesker til at dyrke gymnastik? Jeg tror, det primært var for adspredelsen og dét at komme hjemmefra. Dette med de høje idealer om at pleje sin krop, tror jeg ikke var fremtrædende. Når folk var kommet med, opdagede de, at samværet med andre mennesker var udviklende og rart. Man opnåede endvidere et fysisk velvære ved at bruge sin krop på en anden måde end til det daglige arbejde.

Håndboldspil i Kousted

Håndboldspillet er jo et dansk opfundet spil, og udviklet af idrætsinspektør Holger Nielsen i 1898. Først fra 1960-1968 blev der dog spillet håndbold i Kousted.

I 1960 startede Kousted Boldklub igen. Nu ikke med fodbold, men med håndbold. Den genstartede forening valgte en bestyrelse på 5 personer, der skulle styre aktiviteterne og økonomien i klubben. Fra kommunen fik man et årligt beløb på 100 kr. de første år, senere blev beløbet forhøjet. De resterende midler skaffedes gennem kontingenter.

Foreningen startede med både dame- og herrehold, og den kunne mønstre ca. 16 kvindelige og 16 mandlige deltagere plus et junior pigehold. Det kan lyde voldsomt, at man ved starten havde så mange hold, når byens befolkning kun var knap hundrede personer, men dels var der en del unge mennesker fra udflytterne, dels kom der deltagere fra nabolandsbyerne.

Klubben tilmeldte Jysk Håndboldforbund og spillede sig i løbet af nogle år op i serie 1 med både dame- og herrehold.

Drivkraften bag starten var Poul Christensen, der også var spillende træner. Han havde gennemgået forskellige kurser for trænere. Han trænede alle hold. Man trænede to gange om ugen, for herrernes vedkommende både sommer og vinter. De øvrige spillede kun om sommeren.

Spillet foregik udendørs om sommeren og naturligvis indendørs om vinteren. Der var en vanskelighed med indendørs spil, idet man ikke kunne bruge skolens gymnastiksal, der ikke havde nogen afskærmning af vinduerne og derfor var uanvendelig til såvel træning som kampe. Hvor der er vilje, er der dog som regel også en vej. Kampene blev spillet i en hal i Randers. Hvad træningen angik, fik man lov til at spille i en lade på en af gårdene, hvor man så havde opstillet mål. Belysningen klaredes ved ophængning af nogle håndlygter, og opvarmningen klarede man ved fysisk udfoldelse.

Udendørs spillede man på en toft midt i

byen. I 1964 blev der anlagt en ny spilleplads midt i byen. Arealet blev stillet til rådighed af kommunen. Planering m.v. blev udført ved frivillig arbejdskraft. Banerne havde de forskriftsmæssige mål og var lovfølgelig afmærket, ligesom målene var forsynet med net.

Klubbens herrehold spillede en overgang i kreds med bl.a. Bjergby, hvor Poul Christensen havde spillet før starten af Kousted Boldklub. Det var jo klart, at Bjergby for næsten enhver pris ville slå Kousted. På den anden side var der ikke et hold i kredsen, Kousted hellere ville slå end Bjergby. Der var altid en særlig atmosfære ved disse kampe.

Transporten til og fra kampene foregik på den måde, at nogle af beboerne stillede deres private biler til rådighed.

Klubbens æra fik et pudsigt efterspil. I 1969 fik klubben et tilskud på 800 kr. fra kommunen; men da aktiviteterne på dette tidspunkt af flere forskellige årsager ophørte, blev beløbet sat i Asferg Sparekasse. Bogen eksisterer fortsat! Det har været diskuteret at benytte beløbet med renter til hjælp til gadebelysning i Kousted.

Kousted Skytteforening

Indtil 1945 søgte skydeinteresserede Koustedbeboere til nabobyerne Råsted og Asferg for at dyrke deres hobby.

I 1945 startede Kousted Skytteforening, der virkede i 8 år. Som formand valgtes H. Knudsen (f. 1912). Som våbenmester valgtes Søren Bager Høegh Pedersen (f. 1919). Bestyrelsen bestod af fem mand, der fik til opgave at anlægge baner samt drive foreningen.

Hvad økonomien angår var der ingen offentlig støtte. Kontingenter blev fastsat til 5 kr. pr. måned. For at styrke økonomien arrangeredes præmieskydninger, der gav et mindre overskud.

Der blev anlagt to baner på hhv. 100 og 200 m. Skudretningen var stort set nord-

syd. Banerne var beliggende således, at man skød over Dridsdal. De blev anlagt ved frivillig arbejdskraft.

Fra modstandsbevægelsen modtog foreningen 12 stk. tyske rifler og 30.000 patroner til samme. Da den tyske ammunition var bortskudt, fik foreningen 4 svenske rifler af Gustav Adolf typen fra De Danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger.

Da foreningen var størst, var der 50 medlemmer. Man kan synes at 4 rifler var lidt småt til så mange, men der var en del skytter, der havde private rifler.

Konklusion

Hvis man betragter hele idrætsbevægelsen, som udfoldelserne i Kousted var en del af, ses det, at den var en igangsætter for et netværk af forbindelser ud over sognegrænsen. Her var et middel til at møde andre mennesker uden for ens daglige omgivelser.

Jeg tror, at idræt gør folk mere aktive, således at de får mere lyst til at deltage i samfunds- og sundhedsdebatten, hvilket er sundt for demokratiet. Blot må det aldrig blive således, at idrætten dyrkes for idrættens skyld og ikke for deltagerens!

· de har kvæder dernede, i frugthaven. Nogen ligner æbler og andre ligner pærer (fru Anna Thorsen i klosterets køkken).

Betroet tyende på Støvringgård Kloster

Fru Anna Thorsen (f. 25.11.1902 - d. 25.1.1977) fra Støvring fortæller til Kaj Skytte-Rasmussen, 2.11.1975.

Herregården Støvringgård ligger i skønne omgivelser ned til Randers Fjord. Gården, med tilliggende marker og skove, blev i 1735 overdraget til et adeligt kloster for 12 frøkener og en priorinde. Det skete efter testamenterisk ønske fra ejerinden, den barnløse baronesse Christine Fuiren.

Som sådan har klosteret fungeret indtil 1978, hvor fundatsen blev ændret. I dag kan enhver med dansk indfødsret og medlemskab af den danske folkekirke ansøge om en lejlighed.

Efter en gennemgribende modernisering blev Støvringgård klar til de nye beboere den 1. august 1988. Gården rummer 11 lejligheder.

- Hvor mange var på klosteret, da jeg begyndte i 30'erne? Ja, der var jo først og fremmest de faste beboere, de 12 klosterdamer og priorinden. Priorinden havde egen priorindejomfru til sin opvartning, og to klosterdamer var fælles om en jomfru, så det var syv jomfruer til damernes private opvartning. Derudover kom så den øvrige hus-

hjælp, en husjomfru, to piger i køkkenet, en stuepige - og en bryggerspige. Hun skulle fyre op i vaskehuset under den store gruekedel. Alt det varme vand, damerne skulle bruge til bad og andet, blev båret op i to store spande. Og så havde vi en mandlig tjener, og i haven var der en gartner og en medhjælper.

Dengang da fik alle damerne gjort rent - rigtig rent - én gang om ugen. Som sagt var to klosterdamer fælles om en jomfru. Mandag og tirsdag havde hun vask og rulning og strygning - og så onsdag gjorde hun rent hos den ene dame i hendes stue - og torsdag hos den anden dame i hendes stue. Fredag havde de så soveværelset hos den ene og lørdag hos den anden. Der var ikke noget der hed week-end dengang.

- *Hvad var Deres opgave dernede?*

- Jeg vaskede og rullede, og så hjalp jeg damerne; jeg havde sådan lidt forskellige ting, syede og lappede - og hjalp til, når vi havde hovedrengøring. Og havde husjomfruen fri, så var jeg i køkkenet. Når der skulle slagtes, så var jeg også altid dernede.

Og når der skulle laves kvædebrød - ja, det var min opgave.

- *Kvædebrød?*

- Ja, det er en slags konfekt. De har kvæder dernede, i frugthaven. Nogle ligner æbler og andre ligner pærer. Og så skal de koges. Man fjerner kærnehuset, moser frugten igennem et dørs slag. Og så skal det måles op; det vil sige 1 litermål frugt til 1 kg sukker. Det står så og koger i en tre timer, og så bliver det hældt ud på nogle store plader. Her står det en månedstid og tørrer, og så ender det altså med, at vi skærer det op, putter det i dåser - en slags konfekt.

- *Hvordan var stemningen dernede, da De startede?*

- Der var skønt dernede, for der var så mange mennesker. Men jeg vil nok sige, at damerne var noget mere aristokratiske, end de er nu - på en måde. Det var frøkener, som ikke havde haft arbejde nogen steder.

- *Spisetider - mødes man til samtlige måltider?*

- Nej. Frokosten har de altid fået serveret i deres lejligheder - morgenmaden også. Men middagen får de i spisestuen. Da skal damerne først samles i riddersalen, et kvarterstid før middagen. Og med priorinden i spidsen går de så ind i spisestuen. De har hver deres faste plads. Det har de endnu.

- *Det går vel efter rang?*

- Nej, efter anciennitet, alt eftersom, hvornår de er indskrevet.

- *Hvad lavede damerne - hvad fik de tiden til at gå med?*

- Ja, så sad de med håndarbejde og med puslespil; det gik der megen tid med - og så spillede de lidt kort om aftenen, når de samledes i riddersalen efter middagen. Kl. halv ni blev der serveret the, og når de så var færdige med theen, så gik hver til sit. Nu er der næsten aldrig nogen, der sidder i riddersalen; nu tror jeg nok, de sidder i hver sin lejlighed. Nogen af dem har selv deres fjernsyn - eller også er der et fjernsyn i direktørstuen. Her samledes de tidligere, hvis der var noget, de gerne ville se.

- *Direktørstuen?*

- Ja, jeg tænker, det er når direktionen

- *tjener Jørgensen - han var der i mange år. Han var sådan en herlig type; lidt jomfrunalsk - men han var flink, det var han bestemt.*

skal samles, så skal de mødes derinde. Det er biskoppen, stiftamtmanden og godsforvalteren.

- *Tjeneren, hvad var det han hed?*

- Jørgensen - han var der i mange år. Han var sådan en herlig type; lidt jomfrunalsk - men han var flink, det var han bestemt. Da han havde sit 25 års jubilæum herude, da fik han et dobbeltkapslet sølvur som gave. Når man så spurgte ham om, hvad klokken var, så svarede han ikke, men greb ned i lommen efter det dobbeltkapslede - klik! - så kunne vi selv se efter.

- *Var der noget med køretøjer?*

- Ja, det havde der været. Det var lige holdt op et par år før, jeg begyndte dernede. Lukket karet og egen kusk. Det var flot, når de kom op igennem Støvring! Når priorinden var med og frøkenerne skulle til Ridders, så skulle tjeneren også med. Så sad tje-

neren og kusken på bukken. Så skulle han hjælpe til, når de var på indkøb.

- *Man forbauses over, at damerne kunne forliges?*

- Jo, det gik meget godt. Naturligvis kunne der være nogen rivninger. Der var naturligvis nogen af damerne, der var lidt mere aggressive end andre; men de var såmænd ret så søde.

- *Hvad var det priorinden hed, da De startede dernede?*

- Hun hed frk. Lind - og så kom frk. Varming - og så fru Castenskiold.

- *Var det nogle bestemte damer?*

- Frk. Lind kan man godt sige - men hun var ualmindelig sød og rar - jeg kunne så godt lide hende. Men jeg vil godt sige, den første tid, jeg var hernede! Ja, det var dengang, min datter blev konfirmeret. Damerne vidste det ikke, så de havde ikke fået noget sendt herop. Da jeg kom derned dagen efter, var der en besked gennem tjeneren, at jeg skulle komme op til priorinden! - han så meget alvorlig ud. Da jeg gik op af trappen, rystede jeg over hele kroppen - hvad mon jeg dog havde gjort forkert? Og så var det såmænd ikke andet, end at frk. Lind beklagede, at hun ikke havde fået sendt en opmærksomhed på selve dagen, men først fik den afleveret nu. Jo, der var respekt omkring priorinden. Kom frk. Lind ned i køkkenet, og vi sad og spiste, så rejste vi os alle sammen; nu bliver man bare sidende. Nu frk. Varming. Når der kom nye piger på klosteret, så tiltalte de hende med »De«. Så kom hun somme tider hen til mig: »Vil De ikke nok være flink at sige til pigerne, at de ikke skal sige »De«, men »priorinden«. Det er ikke det, jeg er snerpet, men det er en formsag!« Og det samme gjaldt damerne. Det gik ikke an at sige »De« - man sagde »frøken« - vil frøkenen dit eller vil frøkenen dat?

- *Har der været et fast ritual, når nogen døde på klosteret?*

- Ja. Begravelsen foregik fra riddersalen. Her blev alle billederne dækket til med hvidt stof, og alle gardinerne garneret - og alle møblerne blev overdækket med hvidt,

- *hun var ualmindelig sød og rar - jeg kunne godt lide hende. (Kirsten Lind, priorinde i perioden 1932-1954).*

stole og sofaer. Mod østsiden blev stolene anbragt i to rækker. På den forreste sad damerne - først priorinden og så de pårørende damer til den, der var død - og så klosterets frøkener. Pigerne, de sad bag ved frøkenerne. De skulle sidde der, hvis der var noget, de skulle hjælpe frøkenerne med. Og på den modsatte side, mod gården, var der også to rækker stole, og der sad så de mandlige pårørende, og skovrideren, doktoren, forpagteren. Og så »skoverne« - der var to »skovere« (skovarbejdere), de skulle bære kisten - de sad bagved i vinduesnichen. Og hvis der ellers var nogen, derudover, så stod der to sofaer i salen. Det var højtideligt, når det hele var klædt i hvidt - det så smukt ud. Frk. Varming, hun kunne godt have tænkt

- det var flot, når de kom kørende op igennem Støvring. Når priorinden var med, og frøkerne skulle til Randers, så skulle tjeneren også med. Så sad tjeneren og kusken på bukken.

sig at fortsætte den tradition. Men hun betroede mig, engang vi drøftede det, at hun ikke orkede det. Hun er godt nok ked af det, nu bagefter, at hun ikke fik det gjort, men hun mente, at den dag, jeg ikke kunne hjælpe dem mere, var der ingen, der kunne klare den opgave. Det var også et stort arbejde, at få alt det gjort. Det tog mange timer, så det ville blive en dyr omgang. Det store bord blev flyttet hen foran verandadøren. Der blev lagt en hvid dug på, og blomster og planter blev anbragt på bordet. Og så stod der fire kandelabre midt på gulvet med et sort klæde imellem. Og der stod kisten så. Det var højtideligt!

- *Var De med til alle forberedelserne?*
- Ja, nu var jeg den, som kendte det bedst.

Nu de skiftende piger, de kunne det ikke, så jeg var med til at stille alting an. Der var meget - også med at få alle tingene på plads igen, få fjernet alle draperierne. Det eneste billede, som var fri, det var stifterindens billede.

- *Hvad så med turen hen til kirkegården?*
- Der kom en rustvogn.
- *Gik man så bagefter?*
- Ja, så gik hele følget bagefter hen til klosterets egen kirkegård, også pigerne på klosteret var med - bagefter. Før i tiden, da var der stående taffel før begravelsen. Den sidste var dengang, tjeneren døde. Mon ikke det var den første begravelse, jeg var med til - hvor jeg deltog? Da det stående taffel begyndte, gik jeg med pigerne ned i køkke-

net. Et par dage senere kom frk. Lind og anstede mig: »Jeg synes ikke, jeg så noget til Dem - var De ikke med til begravelsen i lørdags?« - Jo, det var jeg. »Men De var ikke oppe at spise?« Nej, jeg gik ned i køkkenet sammen med de andre. »Jamen sådan en dag er Deres plads oppe sammen med vi andre!« Så vidste jeg det.

- *Var der tradition for festdage på klosteret, - for dem var der vel også nogen af?*

- Ja, vi havde jo den årlige stiftelsesfest, den 3. oktober, på stifterindens fødselsdag - da var der vel en 26 til 28 deltagere. Der var overlæge Bang, præsten, forpagteren, stiftamtmanden, biskoppen, doktoren, godsfor-

valteren og alle damerne - og arkitekt Hag. Det var meget festligt, meget livligt; men det skulle gå meget korrekt til. Og det gjorde det ikke mindst, da vi i 1960 havde 200 års jubilæum som adeligt kloster. Da var der spisestue inde i riddersalen. Og så var der tre lange borde derinde - der var vel ca. 75 deltagere. Det var meget højtideligt. Så havde vi yderligere 8 unge piger til medhjælp - og en lejetjener. Og så gik tjeneren og jeg foran; så kom pigerne to og to, og så gik de til hver sin side af bordene og serverede, startede samtidig, når jeg havde givet et lille nik. Når der så var en, der ville skåle med en anden, så skulle jeg farte rundt og

Støvringgård Kloster i festblus i anledning af 200års jubilæet den 3.10.1960.

Klosterets damer i festskrud til 200års jubilæet. Øverst f.v.: Rigmor Ohrt, Marg. Finsen, Gudrun Eckardt-Møller, Ebba Eich, priorinde Doris Varming, Ida Holbech, Marg. L. Bührsch. Nederst f.v.: Maria de Lancy Pedersen, Rigmor Saabye, Emilie Maarup, Agnes Roed-Müller.

skænke i glassene - nu ville den skåle med den - og nu ville den skåle med den. Det var sjovt at være med til. Gennem mange år var min opgave at skænke vinen, og pigerne serverede så maden. Men så kom jeg til at ryste på hånden; så kom der lige så meget ved siden af, så det kunne jo ikke hjælpe noget, så talte jeg med frk. Varming. »Jeg er ked af det, men når jeg sådan ryster, det kan jeg ikke lide.« Og frk. Varming var også ked af det. Hun sagde, at det var rart, at jeg stod for det, så kunne jeg sådan have et vågent øje med det hele. Men så måtte vi overlade den opgave til en af pigerne.

- Har De oplevet nogen tragedier dernede?
- Åh - ikke sådan. Når en af damerne var

død, ja, så kom Steensgaard; han leverede altid kisten. Så skulle jeg hjælpe til med at lægge dem i kisten. Da frk. Lind, lad os se, det var den 1. juni på hendes fødselsdag, hun døde om aftenen. Den gamle skovrider Poulsen var dernede. Hun havde været syg, men var da nede i riddersalen. Da hun gik, faldt hun sammen, og så fik de hende op i seng og fik fat i doktoren. Lidt efter kom doktorens søn og hentede mig. Da jeg kom derned sad doktoren, frk. Varming og præsten inde i hendes soveværelse. Hun døde om natten. Dagen efter gjorde jeg hende i stand.

Og så har jeg våget flere gange, når der har været syge.

- og klokken halv tre, skulle pigerne være i jomfrustuen. Så sad de der og syede for damerne. Der skulle de være, når damerne ringede.

- Så har De fået mange betroelser?
- Ja, der har været mange, både om det ene og det andet - sådan.
- Noget, De ikke sagde til andre?
- Ja, nemlig - der ku' godt komme noget, som ikke måtte komme andre for øre. Det skal jeg have lov til at beholde for mig selv. Tjeneren, som var på klosteret, da jeg begyndte, sagde til mig: »Når du kommer på klosteret, så skal du høre alting, men du skal ikke sige alting.« Og det har jeg så forsvøgt at leve op til. Frk. Varming sagde engang til mig: »Dem kan jeg sige alt til, for jeg ved, det ikke kommer videre.« Det er om at kunne tie stille - det skal man. Hvis først snakken løber rundt fra damerne til pigerne og fra pigerne til damerne, så kan man ikke være der - det er umuligt!
- Spøger det på klosteret?

- Ja, vi har »den brune dame«, som går igen. Jeg har ganske vist aldrig set hende, selv om jeg ofte har været dernede om natten og skullet passere enten kirkesalen eller riddersalen for at komme ned i køkkenet, så har jeg aldrig mødt »den brune dame«.
- Er der nogen, der taler om det?
- Ja, ja, »den brune dame«, hun går igen. Nu f.eks. frk. Gørtz, hun siger, hun har set hende inde i hendes lejlighed. Der er flere af damerne, der har set hende.
- Er det rigtigt? Hvem skulle hun være, »den brune dame«?
- Den første priorinde. Man siger, at hun har taget livet af sig.
- Jamen - gjorde hun det?
- Jeg ved det ikke, men sådan går snakken. Det var frk. Rosenkrantz.
- Jamen, hvor skulle hun færdes om natten?

- Rundt hos damerne. Når de skulle i seng, så skulle alle møblerne dækkes til, og der skulle lægges løber over gulvtæppet - hver aften. Det var ikke alle damerne, som gjorde det, men nogen af dem. Der var for eksempel frk. Dahl, hun dækkede alle møblerne til hver aften, for dér kom »den brune dame« om natten, og så var hun nød til at have dækket til - for hun var jo støvet!

- *Havde hun set hende?*

- Nej, hun havde hørt hende. Hun kunne høre, når hun gik rundt inde i stuen; men frk. Gørtz har set hende. Hun kom ind af døren, og så gik hun. Frk. Gørtz, hun er fortsat på klosteret. Hun kom hertil, da hun var 47 år - nu er hun 77. Jeg har aldrig set »den brune dame«; men man kan så sige, at jeg har hørt hende. Det var altså dengang, jeg sad ved frk. Worsaae, den nat frk. Worsaae døde - om formiddagen. Da klokken slog 12, da lød der tre bankelyde på døren, og frk. Worsaae hun begyndte jo: »Hø - hø - hø!« og jeg gik hen og lukkede døren op, for vi troede, der var een, som kom; men der var ikke nogen. Da klokken slog tre, da bankede det igen tre gange på døren.

- *Er det rigtigt?*

- Ja, vi var heldigvis to deroppe. Der sad en af pigerne - og hun hørte det også. Så derfor kan vi sige, at det er rigtigt. Havde jeg nu været alene - men vi var to, som hørte det. Det er den eneste gang, jeg har hørt det!

- *Så tror De også på det?*

- Altså ikke - jeg vil ikke sige, jeg tror det - det har ikke været hende, men det har været et varsel, som vi siger kunne hælde sig i gamle dage. Jeg har aldrig set hende. Det kunne da være sjovt, om man havde mødt hende inde i kirkesalen, når jeg sådan gik der igennem om natten. Og de unge piger, de har aldrig, når de løb oppe på kirkeloftet, set hende. Det kan godt være, hun synes, vi er for »almindelige«.

- *Der er ikke liv dernede, som der har været?*

- Nej, den gang var det sjovt at komme på klosteret - mange piger - altid liv og glade dage. På sådan en almindelig vaskedag var der vel 60-70 lagner, et par hundrede

viskestykker og håndklæder, dynebetræk m.m. Så stod der 5 piger i række på god gammeldags manér. Så var der sang og lystighed i vaskehuset den dag. Det var sjovt. Og klokken halv tre, så skulle pigerne være i jomfrustuen. Og så sad de der og syede for damerne. Der skulle de være, når damerne de ringede, at de så kunne komme. I dag er der jo ikke en eneste på klosteret om aftenen - så er damerne ene. Jeg synes nok, det er forfærdeligt. Den ældste er 95, og den yngste er vel over 80.

- *Den ældste er frk. Saabye?*

- Ja, hun er sjælden - hun har glimt i øjet. Hun kom mange gange, når hun skønnede, at jeg var ved at være færdig - »Skal De ikke snart til at gå hjem?« - Jo, om et kvarter, højst en halv time - »Jamen så kommer jeg og vil med«. Og så fulgtes vi ad op igennem skoven til Støvring. Og så gik vi og snakkede. Og så vendte hun om og gik tilbage igen. Det har hun gjort mange gange. Når jeg er nede på klosteret, så skal jeg gerne ind og hilse på frk. Saabye.

- *Hun er meget åndsfrisk?*

- Ja, det skal jeg rigtig nok love for. Hun er sjælden - kan få tingene til at passe, og kan tage en spøg. Det er det, hun kan. Men de er såmænd ret søde allesammen.

- *Sig mig, tidligere var der vel gudstjeneste på klosteret hver søndag?*

- Nej. Præsten havde tre kirker at prædike i, så hver tredie uge var der ikke gudstjeneste. Nu er det kun en gang om måneden - allerhøjest. Man kan sige, at det er synd, for damerne er flinke til at gå til gudstjeneste - mere end vi andre.

- *I sin tid var det vel også en virkelig embedsopgave at være præst dernede?*

- Ja, vi havde jo præsten boende her i Støvring. Han havde Støvring, Mellerup og så klosteret. Nu hører vi under præsten i Harridslev; han har både Harridslev, Albæk, Støvring og klosteret. Og derfor er det jo, at det ikke kan blive så tit. Tidligere var der tradition for, når gudstjenesten lå om eftermiddagen, at præsten og læreren fik frokosten serveret - før prædikenen. Ja, den gang havde vi også skole her i Støvring.

- Kom der mange mennesker i kirke?

- Det var mest damerne - og så forpagteren og gartneren. Vi havde jo den gamle forpagter Poulsen. De havde »seperat kabyse« lige inden for døren, fortalte han med et smil; også gartneren havde egen »kabyse« - den lå bagest i krogen. Poulsen var sådan en herlig mand. Han kom herved i '37, så vi er næsten lige gamle i gårde. Og fru Poulsen, hun har været stuepige her på klosteret før hun blev gift med forpagteren.

- Nu begynder det at knibe med antallet af klosterdamer. Er det fordi det tynder ud i rangklasserne?

- Ja, også det. Men der er mange af de der damer, når de har haft en stilling, f.eks. i København, så er der mange, der ikke bryder sig om at komme på klosteret. Det er alligevel så langt væk fra alle ting. Når først man bliver ældre, og skal rejse fra alle sine venner og mures inde sammen med nogen, de ikke kender - og hvis de så ikke kan sammen, så er det jo forfærdeligt. Så kan man

godt sige, at det er strengt at skulle bo sammen med så mange.

- Jeg kan regne ud, at De har haft Deres gang på klosteret gennem fyrretyve år - det har opfyldt en stor del af Deres tilværelse?

- Ja, jeg bliver 73 år, så det bliver det vel? I år har jeg ikke været dernede. Nu skal jeg derned på fredag - ned og lave kvædebrød. Så skal det laves rigtigt. Det har jeg lovet at hjælpe dem med i år. Sidste år var jeg syg, men nu har jeg så lovet at hjælpe dem i år.

Jeg kan huske for år tilbage, da havde jeg også været syg, havde ligget på sygehuset. Så kom pastor Granjean og hentede mig. Jeg skulle ned og hilse på dem på klosteret. Og da jeg kom ind på gårdspladsen, kom pigerne stormende ud. Priorinde frk. Lind fulgte min ankomst inde fra riddersalen. Hun kom ud og sagde smilende: »Ja, det må jeg sige, det var en hjertelig velkomst!«, og så omfavnede hun mig midt på gårdspladsen. Så kan man mærke, at man er vellidt. Det er den slags, der gør godt.

Om kronjyder og Kronjylland

Af Peter Bondesen

I de seneste årtier er folkenavnet kronjyder og benævnelsen Kronjylland blevet udbredt i Randerseggen som aldrig før. Institutioner, steder og begivenheder er blevet knyttet sammen med ordene, og man har vel ofte troet, at benævnelserne måtte være gamle. I det mindste skrives de undertiden med gotisk fraktur, - så gammel må Kronjylland vel være! Den type bevis har det imidlertid som med årstal på landevejskroer. Man kan ikke lide på dem, og i det mindste skal der noget mere til end årstallet på en mur, før det bruges som et sikkert bevis. Mange har igennem årene spurgt sig for, hvad de to begreber egentlig stod for, så mange, at en undersøgelse af forholdet har været følt som en nødvendighed.

De fleste vil nok spørge, *hvad* kronjyde-navnet står for, og i hvilken egn det hører hjemme. Som regel er spørgsmålet blevet stillet sådan, og svaret er blevet derefter. En anden og i denne sammenhæng vigtigere sag er imidlertid, *hvornår* ordet blev kendt og fik indpas i sproget. Spørgsmålet blev bl.a. stillet af statens heraldiske konsulent P. Warming i forbindelse med udarbejdel-

sen af Nørhalds kommunevåben o. 1981¹. Warming standsede sine undersøgelser med at fastslå, at kronjydebegrebet næppe var af særlig gammel dato, og bl.a. derfor fik byvåbenet i Nørhald ingen krone. De centrale spørgsmål i det følgende vil da blive: *Hvornår* blev kronjyde- og Kronjyllandsbegreberne indarbejdet i sproget, og hvordan blev begreberne anvendt? Metoden har været at følge, hvordan ordene kronjyde og Kronjylland forekommer i ordbogslitteraturen og i de videnskabelige samlinger, der følger det danske sprog og stednavne, og hvor nye ord og begreber observeres og forklares. Brugen af ordene i ren litterær sammenhæng kan ikke følges i bred almindelighed alene af den grund, at man naturligvis ikke kan overkomme at eftersøge ordenes forekomst overalt. Derimod er det muligt at følge deres benyttelse i firmanavne og ved visse typer af begivenheder, og det er da det materiale, der er anvendt i det følgende.

Det kan, som allerede P. Warming gjorde det, fastslås, at ordet kronjyde ikke er særlig gammelt. Det træffes ikke i Kalkars ordbog², hvor det burde have været noteret,

Hans Nik. Hansen: Kronjyder, 1885. Illustration fra Henrik Pontoppidans artikel »Kronjyder og Molboer«, 1887.

hvis det havde været kendt i ældre dansk sprogbrug tidligere end 1700. Det nærmeste, man her kommer det, er betegnelsen Krondanmark, der betyder det egentlige Danmark³. Ordene er forgæves eftersøgt i samlingen af stednavne i Københavns Universitets Institut for Navneforskning⁴ samt ved Institut for jysk sprog- og kulturforskning ved Aarhus Universitet⁵. Da belæg i den ældre ordbogslitteratur mangler, og da man heller ikke kender det ved de to nævnte institutter, må man heraf slutte, at

begreberne er nye og at de tilhører rigsmålet og ikke dialekterne.

I Ordbog over det danske sprog (ODS)⁶ noteres ordet kronjyde med kilder omkring 1850. Navnet Kronjylland var derimod ukendt. Det ældste eksempel stammer fra N. F. S. Grundtvigs digt »Det jyske »Tøv lidt!« om slaget ved Frederiksstad 4.10. 1850: »Tøv lidt! sagde Jyden ved Frederiksstad / Til Tyskerne, saa det kan mindes, / I sejhed fra Ejder til Donav og Rin / Ej mage til Kronjyden findes. / Tøv lidt! Sagde Jy-

Vær hilset du Sanger fra Syd og Nord,
Vær hilset fra Østen og Vesten;
Nu mødes vi atter i samlet Chor:
:: Velkommen! Velkommen til Festen! ::

Vor Hilsen vi bringe hver Yngling og Mand
Der dyrker og freder om Sangen,
Der elsker sit Sprog og sit Fødeland,
:: Som Brødre ei kives om Rangen. ::

Velkommen til Randers! Vor kjære By,
Velkommen til grønkledte Engle!
Lad Tonerne bruse mod høien Sky,
:: Stem Lyren og slaa dine Strænge. ::

Velkommen! Velkommen til Gudena!
Der Kronjyden boer ved dens Leie,
Han rækker dig Haanden og vide du maa:
:: Hans Hjerter det har du i Eie. ::

Velkommen da Brødre En og Hver,
Som gjæste os vil det Par Dage;
Vi ønske at disse maa blive Jer kjær,
:: Og Mindet, I bringe tilbage. ::

Sang fra Den almindelige jyske Sangfest i Randers 22.7.1877. »Hilsen til Gjæsterne fra Sangerne i Randers«. Anonym. (Randers Lokalhistoriske Arkiv).

den, hils hjemme«⁷. Det andet eksempel er et vers af H. C. Andersen fra 1860 med linjerne »Jylland, Jylland, hvor Kronjyden bor / Aaen sig snor, Lyngen den gror«⁸. Ingen af disse to belæg har henvisning til noget bestemt sted i Jylland. Det var jyder med en generelt hædrende overtone, der her var tale om.

Usikkerheden med en geografisk placering af kronjydebegrebet kan illustreres med et sted i Michael Giørups historiske roman »Asgar Ryg« fra 1860⁹. Her hedder det, at der i middelalderen i Sønderjylland i de såkaldte kongelige enklaver boede bønder, der markerede deres særlige status ved at kalde sig kronjyder. Man kan herefter konkludere, at ordet kronjyde kendtes i de litterære cirkler fra o. 1850. Benævnelsen ser endnu ikke ud til at være knyttet til de østjyske bønder, som det senere skete. ODS oplyser, at betegnelsen også kan betyde »ægte jyde«, og der er her grund til at overveje, om ikke ordet er taget i anvendelse hos tidens skribenter, ja, måske endda opfundet af én af dem under indtryk af de folkelige rørelser o. 1850, da provinsboerne så at sige blev opdaget, en opdagelse, der gav sig udtryk både i litteratur og malerkunst. Det er interessant, at St. St. Blicher tilsyneladende ikke brugte betegnelsen, den digter der mere end nogen anden var ophavsmand til interessen for det område, der siden skulle blive kendt som kronjydenes kerneland. Blichers rolle var den, at han med sin digtning banede vejen for opdagelsen af jyden og Jylland.

Men at betegnelsen ikke mange år efter 1850 faktisk blev benyttet lokalt viser teksten til en anonym lejlighedssang, som blev skrevet til gæsterne ved »Den almindelige Jydske Sangfest« i Randers 22.7.1877¹⁰. Fjerde strofe lyder således: »Velkommen! Velkommen til Gudena! / Der Kronjyden boer ved dens Leie, / Han rækker dig Haanden og vide Du maa: / Hans Hjerter det har du i Eie.« Kronjyderne er her lokaliseret til området langs med Gudenaen.

Betegnelsen fik sit fornemste udtryk kort efter med Henrik Pontoppidans monumen-

tale beskrivelse fra 1887 »Kronjyder og Molboer« i »Danmark i Skildringer og Billeder af Danske Forfattere og Kunstnere«¹¹. Her nævnes bl.a. som noget særligt ved kronjyderne deres berømmelige »småkonger«, og at »de nedre byer« ved Randers Fjord skulle være kronjydernes rette hjemstavn. Pontoppidan må med sit indgående kendskab til Randersegnen være et godt vidne til områdets særlige forhold, men der er dog intet i hans tekst, der tyder på, at betegnelsen i særlig grad skulle være benyttet af beboerne selv. Ved samme lejlighed publiceredes maleren Hans Nik. Hansens portrætter af kronjyder. Henrik Pontoppidan huskede sine kronjyder, og han benyttede igen begrebet i romanen »De dødes Rige«, hvor han benævner Klavs Dihmer som kronjydernes konge¹².

I Nicoline Kirkegaards folkelige roman fra 1915 »Malvina Steensdatter Blicher« bruges kronjydebegrebet som noget selvfølgeligt og præcist¹³. Efter at præsteparret var kommet til Spentrup, viste det sig, at Malvina ikke mere ville gå med til de lokale bondegilder. St. St. Blicher bebrejdede hende dette og argumenterede bl.a. således: »I Thorning gik du dog med, skønt Folk derude er meget langt tilbage - her er vi Civilisationen langt nærmere, jeg har set adskillige pæne, velordnede Hjem. Husk paa, vi er blandt Kronjyderne, de stoute Kronjyder! Ja, Du kender dem jo fra gamle Dage«. - Bemærk i denne forbindelse, at det at Nicoline Kirkegaard lægger kronjydebetegnelsen i munden på St. St. Blicher, selvfølgelig ikke kan tages til indtægt for, at han selv faktisk kendte og brugte ordet. Hendes brug af det er imidlertid et sikkert udtryk for, at hun opfattede det som noget gammelt, oprindeligt og lokalt.

Alt imens digtere, forfattere og andre skønånder var kommet ind på at bruge betegnelsen kronjyde, ser vi de første eksempler på, at beboerne selv tog ordet op og knyttede det til væsentlige institutioner i deres omverden. De to tidligste eksempler er begge fra Nørhald herred¹⁴. Da der skulle findes navn til andelsmejeriet i Støv-

ring i 1887, valgte andelshaverne navnet »Kronjyden«, en benævnelse der blev anvendt frem til nedlæggelsen i 1969. I 1888 bestemte hesteavlerne i Dalbyover sig til at kalde deres forening »Hesteavlsforeningen Kronjyden«. De heste, man der slog sig sammen om, var naturligt nok de jyske. Med disse to klare eksempler må det fastslås, at områdets befolkning havde taget benævnelsen til sig, og at Nørhald herred var blevet en sikker bastion i kronjydernes fremmarch.

Koblingen mellem den litterære brug af kronjydebegrebet o. 1850 og den senere brug af ordet i lokale kredse, kan ikke umiddelbart forklares, og det kan derfor ikke eftervises, hvorledes begrebet blev indoptaget i lokalt sprogbrug på dette tidspunkt. Lokalhistorikeren Peter Østergård, Tvede, har foreslået som en mulighed, at det skete gennem Nørhald herreds højskoleprægede beboere. De var litterært orienterede og vidste nok, hvad de blev kaldt i hovedstaden, f.eks. af Henrik Pontoppidan. Sangteksten fra 1877, der er blevet citeret tidligere, synes imidlertid at vise, at begrebet også kunne opfanges i byens sprog, uden at vi dog véd, hvem der var sangens ophavsmand. Her kan koblingen næppe være sket via vakte højskolefolk.

Samtidig med, at benævnelsen var ved at tage form især m.h.t. geografisk område, blev kronjydebegrebet taget med i en måske noget skæmtende systematisering af de forskellige jydetyper. E. Tang Kristensen meddelte i 1890 i »Danske Ordsprog og Mundheld«¹⁵ en række forskellige jyder: Kronjyder, Kvabjyder, Flynderjyder, Torskjyder, Træskojyder, Fnatjyder, Skrabalderjyder, Kalundborgjyder, Vordingborgjyder og Molboer. Denne røms blev gentaget i Feilbergs Jydske Ordbog i afsnittet om »jyder«¹⁶. Listen kan gøres længere ved at tilføje de nok som bekendte Uldjyder i Hamnerum herred, Potjyderne i jydepotteegnene og Muldjyder fra Mols. Oplistingen af jyder fordelt efter særpræg grunder sig dels i erhvervsmæssige forhold bl.a. de særlige produktioner (træsko, jydepotter, uld),

fiskefangst (flyndere, torsk) eller dialektale særpræg (Kalundborgjyder). Det bemærkes, at tørre jyder er et øgenavn for tørrede flyndere og ikke for en særlig jydekategori.

O. 1920 var listen af »jydetyper« blevet en anelse længere end Tang Kristensens, og man havde fået et yderligere behov for at få begreberne fortolket. På det tidspunkt finder man derfor de senere helt faste forklaringer på, hvad kronjydebegrebet står for. I værket »Randers Amt« behandlede dr. phil. Villads Christensen emnet »Kronjyder og Molboer«, en titel der klart nok var lånt fra Henrik Pontoppidan¹⁷. Villads Christensen kunne meddele, at kronjyderne havde deres navn fra det gamle krongods i Åbo Syssel mellem Randers, Grenå, Århus og Skanderborg. Fortolkningen var klart nok en historisk tilbagerationalisering, men den er siden blevet stående. Det var Gudendens fede enge, der gav bønderne en økonomisk ballast, og til kronjydebegrebet hørte for ham velstand og materialisme. Jydens første bud skulle lyde: »Du skal elske Dine Specier af ganske Hjerter og Sjæl og dine Stude som dig selv«.

Achton Friis har i »De jydere Land«¹⁸ bragt en lignende behandling af kronjydebegrebet og kunne placere disse særlige jyder i Randers Amts vestlige del. Navnet fortolkedes i overensstemmelse med Villads Christensen, hvis artikel Achton Friis tydeligvis har kendt og bygget på.

Gudmund Schütte kunne til Salmonsens Leksikon¹⁹ meddele, at »kronjyder er et folkeligt navn for indbyggerne af egnen mellem Randers og Aarhus vistnok stammende fra krongodserne, men i nutidens sprogførelse snarere udtrykkende indehaverne af de rige, fede egne østpå, modsat kvab-, pot- og ravjyderne længere vestpå.« Schütte fejlopfattede således benævnelsens oprindelse og gjorde den til noget folkeligt. Derimod har han sikkert opfanget den aktuelle brug af begrebet rigtigt.

Det kan afslutningsvis fastslås, at Villads Christensen og Gudmund Schüttes forklaring af kronjydebegrebet er blevet stående som de autoriserede. ODS har fået lov til at

stå alene med sin stilfærdige bemærkning om, at begrebet ikke kan eftervises med belæg, der er ældre end ca. 1850.

Når vi taler om kronjyder, har vi således at gøre med et relativt nydannet begreb. Det kan næppe være meget ældre end o. 1850. En vis margin må man dog tillade sig at tillægge det, d.v.s. at yderligere undersøgelser og heldige fund vel kan bringe os måske et årti længere bagud. Vi har efter alt at dømme at gøre med et kunstord, hvis tidlige betydning snarest var »ægte jyde« og hvis geografiske kobling til Randerseggen kommer til noget senere. Først i 1877 er denne kobling klart bevidnet. De meget tidlige eksempler i Nørhald kommune nemlig Andelsmejeriet Kronjyden (stiftet 1887) og Hesteavlforeningen Kronjyden (stiftet 1888) er allerede nævnt. Navnene kan muligvis være valgt efter anbefaling fra højskoleprægede medlemmer, der anså kronjydebegrebet egnet som symbol på netop deres egn. Navnet på Andelskassen Kronjyden (1925), som også havde hovedsæde i Støvring, kan gerne være en afsmitning fra det lokale andelsmejeri. Mejeribestyrer Erik Nielsen har sikkert bragt navnet med sig fra mejeriet, da han blev leder af andelskassen.

Fra 12. august 1921 træffer vi som fast, daglig rubrikoverskrift ved det lokale stof i Socialdemokraten for Randers og Omegn benævnelsen »Kronjydens by og land«. Overskriften erstattede den mere anonyme »By og land«, der hidtil havde været brugt. Stoffet var dog stadig det samme, nemlig nyheder fra Randerseggen.

I 1930'erne kan det konstateres, at begrebet er fastslået både lokalt og på landsplan. Da de nye, røde lyntog blev sat i drift i 1935, var toget, der betjente København-Aalborg, kaldt »Kronjyden«. Kronjyden kørte uden stop København-Århus, og det havde nedsat køretiden mellem hovedstad og Nørrejylland meget betydeligt. Kronjydenavnet var et af de tidligste af de efterhånden mange lyntogsbenævnelser og allerede i 1933 var netop dette navn blevet nævnt, da lyntogsiden blev lanceret. I 1949 ophørte

Socialdemokraten for Randers og Omegn brugte siden 1921 rubrikoverskriften »Kronjydens by og land« over lokalstoffet. I forbindelse med en modernisering af bladets layout fra 26.9.1945 blev der tegnet nye overskriftsmotiver, og man tog ved den lejlighed et prospekt af Rådhusstorvet i brug.

DSB med at bruge betegnelsen »Kronjyden« og i forbindelse med en sanering af lyntogsnavnene kom toget, der betjente Randers, til at hedde »Vendsyssel«²⁰. - I 1937 fik en stentøjsfabrik i Randers navnet »Kronjyden«. I 1939 fik områdets destruktionsanstalt navnet »Kødfoderfabrikken Kronjyden«. Begge virksomheder eksisterer endnu, og der er især grund til at lægge mærke til destruktionsanstalten, for netop det område, som den skulle betjene, passede omtrent til det område, man efterhånden havde udlagt som det kronjyske. En beværtning med navnet »Kronjyden« på Frederiksplads i Randers blev oprettet i 1939²¹. Det var et sted, hvor oplandskunder - altså de virkelige kronjyder - kunne få et måltid mad og en genstand efter et torvebesøg. I 1944 blev Kronjyden Møbelfabrik etableret i Randers. På jagten efter lokale navne med sproglig god klang kaldte man i 1945 et lokalt illegalt blad »Kron-Jyden«. Inden befrielsen udkom bladet med i alt 4 numre²². Efter 5. maj 1945 fik én af modstandsbevæ-

gelsens delinger i Randers navnet »Kronjyden«.

Først fremme i 1960erne kom der igen gang i navngivningerne, hvori begrebet kronjyde indgik. Kredsforeningen Kronjyden nævnes fra 1965 og Centralforeningen Kronjyden nævnes 1966-72. I 1968 oprettedes Kronjyde Divisionen af Det Danske Spejderkorps. Det skete i forbindelse med opdelingen af den meget store Nørrejske Division, og Randers Kolonne, som netop dækkede Randers med opland, udgjorde et geografisk underlag, der var stort nok til at danne en ny division. Navnet ophørte i 1979, da Randellsborg Division blev oprettet i forbindelse med sammenlægningen af Det Danske Spejderkorps og Det Danske Pigespejderkorps. I 1960erne startede de såkaldte »kronjydefester«. I 1969 blev den tidligste afholdt 15.-24.8. med gøgl på havnen. Senere skulle denne fest antage helt andre og større dimensioner i takt med 1970ernes mere systematiske brug af begrebet. Dette svarer meget godt til, at Dansk Sprognavns

nyere belæg for ordet kronjyde stammer fra 1960'erne²³. Randers Dagblad (som i høj grad opfattede sig som oplandets blad) lod 18.4.64 under overskriften »sprogsnobberi« udpege ekspedienter i Randers, der ikke forstod at værdsætte landboernes »smukkeste klingende kronjyske«. I sportens verden kunne Politiken 2.11.1964 og 6.3.1969 identificere Randers Frejas fodboldhold med kronjyder.

Etableringen af Erhvervsrådet for Randersregionen 1975 skulle blive startskuddet til en ny og voldsom benyttelse af kronjydebegrebet. Det nye erhvervsråd²⁴ blev etableret på ruinerne af et erhvervsfremmearbejde, der tidligere alene var blevet drevet af Randers kommune. Siden 1931 havde Propagandakomiteen for Randers by og havn virket for udbredelse af kendskabet til Randers som erhvervsby. Erhvervsfremmearbejdet havde fungeret under forskellige benævnelser siden da, men man havde i 1975 fundet, at det ville være nyttigt at inddrage oplandskommunerne i et fælles erhvervsrådsamarbejde. I erhvervsrådets ledelse var man klar over, at der ikke var »salg« i begrebet Randerseggen. Måske var der også politik i det, forstået sådan, at det sikkert ville være bedre for fællesskabet, at man fik et navn, hvori »Randers« ikke indgik direkte. Tanken faldt på det kronjyske og med en flot vending blev kronjydebegrebet gjort til Kronjylland. Kronjyderne havde endelig fået et land at leve i! Denne ændring fandt sted i 1976, og man kan datere »grundlæggelsen« af Kronjylland her til. Man var ikke i tvivl om, at Kronjylland dækkede følgende fem kommuner: Langå, Nørhald, Purhus, Randers og Sønderhald, d.v.s. medlemskommunerne i erhvervsrådsamarbejdet. Grænserne for Kronjylland var dog ikke stivere, end at man let kunne udvide dem med Rougsø kommune, da denne ønskede at komme med i erhvervsrådet.

Man gik straks i gang med at skabe et eget logo til erhvervsrådet, og det lykkedes at finde et mærke, der på en måde kunne vise de fem oprindelige kommuner, at der

var tale om mennesker, og at det udtrykte en krone. I 1977 gik man for alvor ind for at lancere Kronjylland som område. En ny geografisk enhed var blevet skabt og det af en institution, der virkelig havde ressourcer til at markedsføre og annoncere, ja, det var måske endda noget af det, man var bedst til. Det nye navn blev kendt på etiketter, streamers o.s.v.

I 1986 valgte Kronjyllands Erhvervsråd at udskrive en konkurrence om et nyt logo. Konkurrencebetingelserne angav, at det nye logo skulle belyse Kronjyllands geografiske beliggenhed, udstråle dynamik og modernitet, være enkelt og stilrent, være let genkendeligt og kunne anvendes som bomærke i forskellige formater. Lene Brunsgaard vandt med et meget enkelt logo, som blev belønnet med førstepræmien 11.12.1986. Også dette logo blev siden markedsført med streamers etc. Selv efter, at erhvervsrådet igen i 1988 blev omstruktureret, så det igen alene skulle betjene Randers kommune under navnet Randers Erhvervsråd, benyttes Kronjyllandslogoet. Også Randers kommune anvender symbolet i sin markedsføring.

Det var en del af erhvervsrådets politik, at Kronjyllandsbegrebet skulle udbredes mest muligt også ad andre kanaler end egne annoncer m.v. Kunne man få andre med var chancen for succes større, og i det lys skal den eksplosive oplomstring af brugen af Kronjyllandsbegrebet herefter ses. Det var netop i disse år, man i Nørhald kommune forsøgte at få en krone som symbol på beliggenheden i Kronjylland ind i det nye kommunevåben.

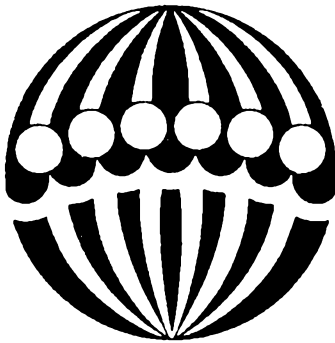
Med »Kronjydefesten« i 1977 må man vist sige, at det kom til at ske. Foruden festen, som egentlig blot var en ramme, blev indholdet gennemsyret af begrebet: Et kronjydeoptog blev afholdt, Miss Kronjylland blev kåret, Kronjydeballet samlede masser af mennesker, og den nye hæderstitel »Årets kronjyde« blev lanceret. Alle sejl var sat til, og dybe greb i markedsføringsposen var taget. Anledningen til, at der kunne gøres så meget ud af netop denne fest var, at

Kronjyllands Erhvervsråds tidligste logo fra 1976. De fem enheder i kronen symboliserer de fem deltagende kommuner.

Da Rougsø kommune tilsluttede sig Kronjyllands Erhvervsråd, blev der hægtet endnu en enhed på kronen.

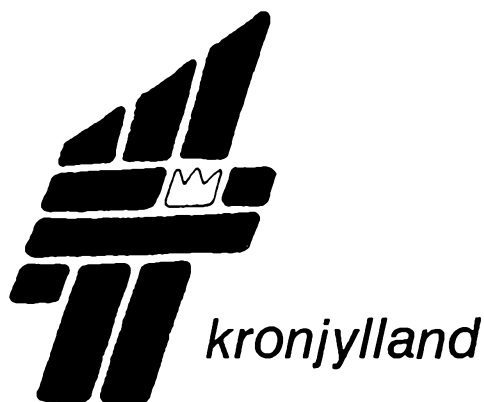
Kronjyllands Eksportklub blev stiftet 1982. Inspirationen kom fra Erhvervsrådet, hvis logo tydeligt nok påvirkede eksportklubbens.

Selv Miss Kronjylland fik sit symbol. Kronen blev brugt i 1977 og 1978, de to år, da konkurrencen blev afholdt.

en ny forening i Randers, »Cityforeningen«, havde påtaget sig at sætte liv i Randers' midtby med salgsfremmende arrangementer ²⁵. 1977 var endvidere jubilæumsår for Randers, og det spillede ind i Kronjydefestens planlægning, at det kunne blive en del af en samlet markedsføring af Randers by. Kronjydefesterne vedblev at blive af-

holdt frem til midten af 1980erne dog med forskellige arrangører. Miss Kronjylland-arrangementet gled hurtigt ud af festens repertoire; kvindebevægelsen i Randers førte sit tunge skyts frem mod dette, som de opfattede det, kønsdiskriminerende foretagende ²⁶. Den sidste Miss Kronjylland i Randers blev derfor kåret i 1978. I de seneste år

Lene Brunsgaard vandt konkurrencen om et nyt logo for Kronjyllands Erhvervsråd i 1986. (Kronjyllands Erhvervsarkiv, Randers Lokalhistoriske Arkiv). Det endelige logo var en let tilretning og »skærpelse« af Lene Brunsgaards vindende projekt.

er denne kåring dog igen taget op på Dalby-over Kro. Hædersnavnet »Årets kronjyde« blev overtaget af Randersugerne, som indtil 1981 brugte det oprindelige navn - derefter benævnte man det Randersugelegatet.

Fra 1977 formelig vælger det frem med kronjyske virksomheder og organisationer: I 1977: Sparekassen for Randers By og Omegn vedtog i sit repræsentantskab, at virksomheden også kunne drives under navnet »Sparekassen Kronjylland«²⁷, Kronjysk Marketing og Reklame, 1979: Boligfonden Kronjylland (Sparekassen), 1980: Kronjyllands Bedriftssundhedscenter, 1981: Kronjysk Marchforening med Kronjydemarchen, Samlerforening Kronjyden af 1981, Fjordhestens Venner Kronjylland, 1982: Eksportklubben Kronjylland, Forlaget Kronjylland I/S, Y-mens Klub Kronjylland, 1984: Kronjysk Stål A/S, 1985: Kronjysk Angora Avlerforening, Handicap Centret Kronjylland, 1986: Hotel Kronjylland (tidl. Hotel Westend), Ejendomsmæglerfirmaet Kronjylland, 1987: Kronjyllands Servicekontor, 1988: Provinsforlaget Grafisk Center Kronjylland, Sparekassen Kronjylland (tidl. Sparekassen for Randers og omegn), Kronjyllands Rengøring, Kronjyllands Karosserifabrik, 1989: Kronjyllands Fasadereovering, Forældregruppen Kronjylland, Kronjyllands Begravelsesforretning, Kronjyllandsløbet (veteranbilløb) og Kronjyllands Randersuge match i golf.

Flere institutioner og navne, hvori kronjyde og Kronjyllandsbegrebet indgår, kan sikkert findes i Randersområdet, ligesom enkelte af etableringsårene i den meddelte fortegnelse kan være forrykket. Således er den lokale FN-soldaterforening, De blå Barretters lokalforening benævnt »Kronjylland«. Også husmandsforeningerne på Randersøgnen benævner deres lokale kreds »Kredsforeningen Kronjyden«. - To veje i området hedder »Kronjyllandsvej«. I Støvring er en vej, der passerer det nedlagte andelsmejeri, benævnt således, og opkørselsvejen til Kødfoderfabrikken Kronjyden i Assentoft hedder også sådan. Der er i begge tilfælde tale om tydelige afsmitninger fra

virksomheder til vejnavnet, og navngivningerne er sket i 1970'erne i forbindelse med den generelle navngivning af veje i landbrugsområderne.

Kronjyder og Kronjylland er, som det ovenfor er vist, nye begreber. De er kommet ind i sproget henholdsvis o. 1850 og i 1976, idet det ene så at sige er skabt som en nærmere bestemmelse af det andet. Oprindeligt var begrebet kronjyde en hædrende betegnelse for de ægte jyder. Efterhånden blev det knyttet til bestemte områder, især Randersegnen. Senere blev denne tilknytning forklaret med områdets relative krongodstæthed. Kronjydebegrebet var alment accepteret lokalt og på landsplan i 1930'erne. Da der i 1976 ved etableringen af et fælleskommunalt erhvervsfremmearbejde var behov for at finde en fællesnævner for Randersegnen, fandt man kronjydebegrebet frem og skabte betegnelsen og området Kronjylland. Med den kraftige spredning af både kronjyde- og Kronjyllandsbegrebet i 1980'erne kan man konkludere, at markedsføringen af det nye områdes benævnelse har været en succes. Med sin royale klang synes det at træffe en strømning i tiden. Behovet for at kunne hævde en lokal egnsidentitet spiller helt sikkert også ind. Beskrivelsen af denne udvikling har igen vist, at fænomener, der udefra ser gamle ud, ikke nødvendigvis er det, men at de også har en historie, der afspejler behov i brugsområdet.

NOTER:

1. Nørhald Egnsarkiv (NEA). Jens Kr. Kristensen: Da Nørhald fik sit kommunevåben, 1985. Peter Østergård takkes for henvisning til dette manuskript.
2. Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog, 1908-18, bd. 5.
3. Op.cit., s. 618.
4. Skrivelse fra instituttet til forf., journ. 81/88, 25.3.1988.
5. Skrivelse fra instituttet til forf., 13.4.1988.

6. Ordbog over det danske Sprog, bd. 11, 1929 (genoptrykt 1967), sp. 463-464.
7. N. F. S. Grundtvig: Poetiske Skrifter, VII, 1889, s. 342-343. Opr. trykt i »Danskeren« III, 1850, s. 678.
8. Trykt i »Folkets Sangbog« 1860, s. 57.
9. Michael Gjørup: Asker Ryg. Historisk Roman i to Dele, 1860, s. 21. Henvisning fra Dansk Sprognavn i skr. til forf., sag 1989/109, 29.5.1989.
10. »Hilsen til Gæsterne fra Sangerne i Randers den 22. juli 1877«, findes på Randers Lokalhistoriske Arkiv (RLA) E: Sangforeninger, jvf. Randers Amtsavis 23.7.1877.
11. Henrik Pontoppidan: Kronjyder og Molboer i: Danmark i Skildringer og Billeder af Danske Forfattere og Kunstnere, bd. 1, Jylland, 1887, s. 226-273. Kronjyderne omtales især s. 235 og 248. Hans Nik. Hansens portræt af to kronjyder bringes s. 235.
12. Henrik Pontoppidan: De dødes Rige, 5. udg. 1948, s. 5.
13. Noline Kirkegaard: Malvina Steensdatter Blicher, 1915, s. 18. Birte Søgaard, Randers Erhvervsråd, takkes for henvisning til dette sted.
14. Arkiv, herunder forhandlingsprotokol, findes bevaret fra både Andelsmejeriet Kronjyden og Hestavlforeningen Kronjyden på NEA. Peter Østergård takkes for henvisning hertil.
15. E. Tang Kristensen: Danske Ordprog og Mundheld, 1890, s. 495.
16. H. F. Feilberg: Bidrag til Ordbog over Jyske Almuemål, bd. 2, 1894-1904, s. 58.
17. Villads Christensen: Kronjyder og Molboer i: Randers Amt, 1920. Om kronjyder se her s. 559.
18. Achten Friis: De jydsk Land, bd. 1, 1932. Her citeret efter 3. udg., 1980, s. 247. Jens Hartogsohn, Randers Kommunes Arkiv takkes for henvisning til dette sted.
19. Gudmund Schütte: Kronjyder i: Salmonsens Konversations Leksikon, 2. udg., bd. XIV, 1923, s. 751.
20. John Poulsen: Lyntog. Trafikrevolution i 1935, 1985, s. 17, 23, 90.
21. Restaurant Kronjyden og øvrige lokale virksomheder er eftersøgt i ældre lokaltelefonbøger og udklippssamlingen på RLA.
22. Det illegale blad Kron-Jyden udkom i Randers i 1945. De udkomne numre haves på RLA.
23. Henvisning modtaget som nævnt note 9.
24. Kronjyllands Erhvervsråds arkiv, RLA.
25. Cityforeningens arkiv, RLA.
26. Kvindebægelsens arkiv, RLA.
27. Thora Juul Larsen, Sparekassen Kronjylland takkes for denne oplysning meddelt i skrivelse til forf. af 24.7.1989.

Er Kalø et nationalt klenodie?

Af Sigrid Bak

Det påtænkte »udsalg« af statens ejendomme har været genstand for diskussion denne sommer. På listen over ejendomme, der tænkes solgt, er også Kalø gods med slotsruinen. Som lokal- og kulturhistorieinteresseret borger på Djursland frygter forfatteren, at de kulturhistoriske værdier, området er så rigt på, vil gå tabt, dersom de ikke under en eller anden form kan forblive i offentlig eje og forlods sikres værn og vedligeholdelse.

Navnet »Kalø« har sin oprindelse i 1313. Da byggede Erik Menved borg på Kalv-øen og inddrog land på fastlandet. Sandsynligvis var Kaløs skove allerede dengang almindelig-skove og som sådan i princippet kongens eller kronens ejendom, som den lokale befolkning kunne benytte efter skiftende regler.

Borgen blev nedrevet allerede i 1320 og snart efter afløst af et borgslot. Senere konger lagde gennem 300 år mere og mere jord ind under slottet, dels som kongegods og dels som krongods.

Det var ikke et tilfældigt sted, Erik Menved lagde sin borg og skaffede sig land. På Djursland boede nogle af datidens stor-

mænd, og i Lisbjerg herred boede en stor gruppe frie bønder, der repræsenterede en givtig statsskatteindtægt - når de vel at mærke indbetalte den.

Erik Menveds krig mod bønder i Midtjylland i 1313 og hans borgbyggeri i det indre Kalø Vig var affødt af, at bønderne ikke kunne eller ikke ville betale ekstraskat til kongens krigsførelse. Samtidig var kongen i krig med jyske stormænd.

Efter uroen i 1300tallet blev slottet indrettet til lensmandskontor og til distriktsfængsel for Kalø len, og ved slottets lade-gård på øen blev der bygget magasiner til statsskatteydernes naturalieafgifter. Kongens og kronens parter blev herfra fragtet søvejs til Kalundborg og København. Efter 1600tallets krigsulykker og enevældens indførelse i 1660 blev lensmandsvæsenet ophævet, og den amtmand over Kalø amt, der afløste den afsatte lensmand (det var i første omgang en og samme person), blev husvild med sine kontorer fra 1670erne, idet slottet blev revet ned. Der blev aldrig rejst en ny hovedbygning til et herresæde.

Foreløbig blev avlsgården liggende på øen og blev drevet sammen med godsets øvre la-

degård, der lå ved Bregnet kirke. Kongen af-rundede fæstegårdstillægget i Thorsager-Bregnet sogn med Egens-gårdene, solgte strøgods fra og gav så godset til en slægtning, men fik det kort efter tilbage. I 1690 mageskiftede han det til sin »førsteminister«, Conr. Reventlow. Hans familie og slægt drev godset som en privilegeret herregård som tillæg til andre godser indtil 1803. Omkring midten af 1700tallet - om ikke tidligere - forringedes driften. I 1789-1793 søgte den daværende ejer at rette op på tingene, men døde, inden det var lykkedes. Efter ti års forløb afviklede slægten godset, og en ny ejer, birkedommer og kammerråd Morten Friderich Leemeyer, tog udfordringen op. Han er den eneste private ejer, der har boet på Kalø. Han blev imidlertid standset i sit arbejde under Napoleonskrigene og blev ruineret.

Senator Martin Johan Jenisch fra Hamborg overtog ifølge skøde af 26.7.1825 Kalø gods, såvel hovedparcel som bøndergods, for den lave pris af 80.000 rbd. sølv.

Fire krige senere konfiskerede den danske stat godset efter en meget omstridt lov af 30.3.1946.

Til alt held - i historisk og naturmæssig henseende - skulle senatorens efterslægt ikke bruge godset som »pengetank«, men brugte det til ferieophold og til jagt, og ansatte forvaltere, der var interesserede i at drive landbruget som blandet landbrug. Samtidig blev skovene plejet under vidtrækkende hensyn til dyr og planter, og til bevarelse af løvskovkulturen. Derved har der ikke været dramatiske brud på den erhvervmæssige udvikling på godset igennem 270 år. Ændringerne kan følges skridt for skridt.

Synlige levn ved Kalø

I tidligere årgange af Historisk Aarvog fra Randers Amt er der flere artikler om Kalø og Kaløs historie. Her skal specielt gøres opmærksom på synlige, historiske emner på godsets enemærker på fastlandet.

Som Kalø står i dag, er stedet én stor illu-

stration til de sidste 700 års Danmarkshistorie.

Ved skæbnens gunst er bevaret så mange fysiske rammer, at de leder opmærksomheden hen på, hvordan statsmagten tidsalder efter tidsalder har fungeret og på, hvordan erhverslivet har udviklet sig på Djursland og ved Kalø Vig i disse mange år. Samtidig er stedet ikke et uvirksomt museum. Det fungerer fortsat i vor tids interesser som et eksempel på noget af det, dansk statsadministration aktuelt er stærkt optaget af.

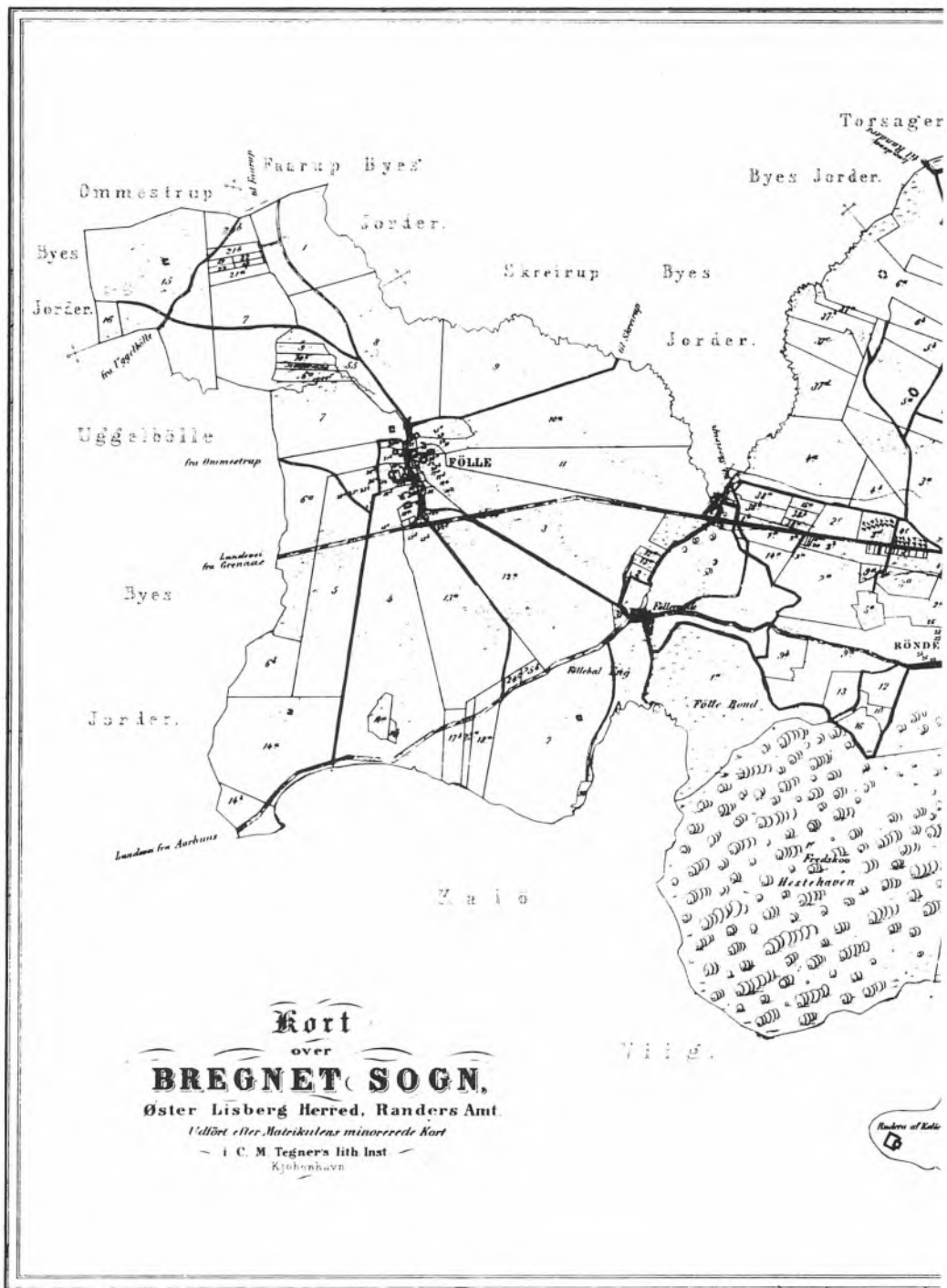
Nutidens nye ministerium, Miljøministeriet, har fået overdraget ansvaret for det praktiske arbejde, der foregår på stedet - såvel driftsmæssigt som kulturbevaringsmæssigt. Landbrugsministeriet har dog skødet på Kalø gods. Det fik det i 1947. Og Nationalmuseet har siden 1903 periodevis arbejdet ved borgruinen.

Ifølge Landbrugsministeriet består Kalø gods af: »ud over en større bygningsmasse (hovedbygning, jagtslot, driftsbygninger, lejeboliger m.v.) 430 ha agerjord samt 360 ha skov. Hertil kommer en række mindre ejendomme på i alt 100 ha«. Dette notat stammer fra 23.5.1989. Ejendomsvurderingen er 46,5 mio. kr. Notatet er udarbejdet som forlæg til finansudvalget med anmodning om tilslutning til, at Kalø gods udbydes til salg. Finansministeriets tilslutning foreligger. Den 20.6.1989 tiltrådte et flertal af finansudvalget. Det konkrete salg (d.v.s. valg af køber) skal forelægges finansudvalget.

I praksis omfatter Kalø gods i landskabsmæssig henseende en lille ø i det indre Kalø Vig mellem Følle og Egens bugter. Øen blev i begyndelsen af 1300tallet forbundet med fastlandet ved en dæmning, og Erik Menved konfiskerede øen til fordel for

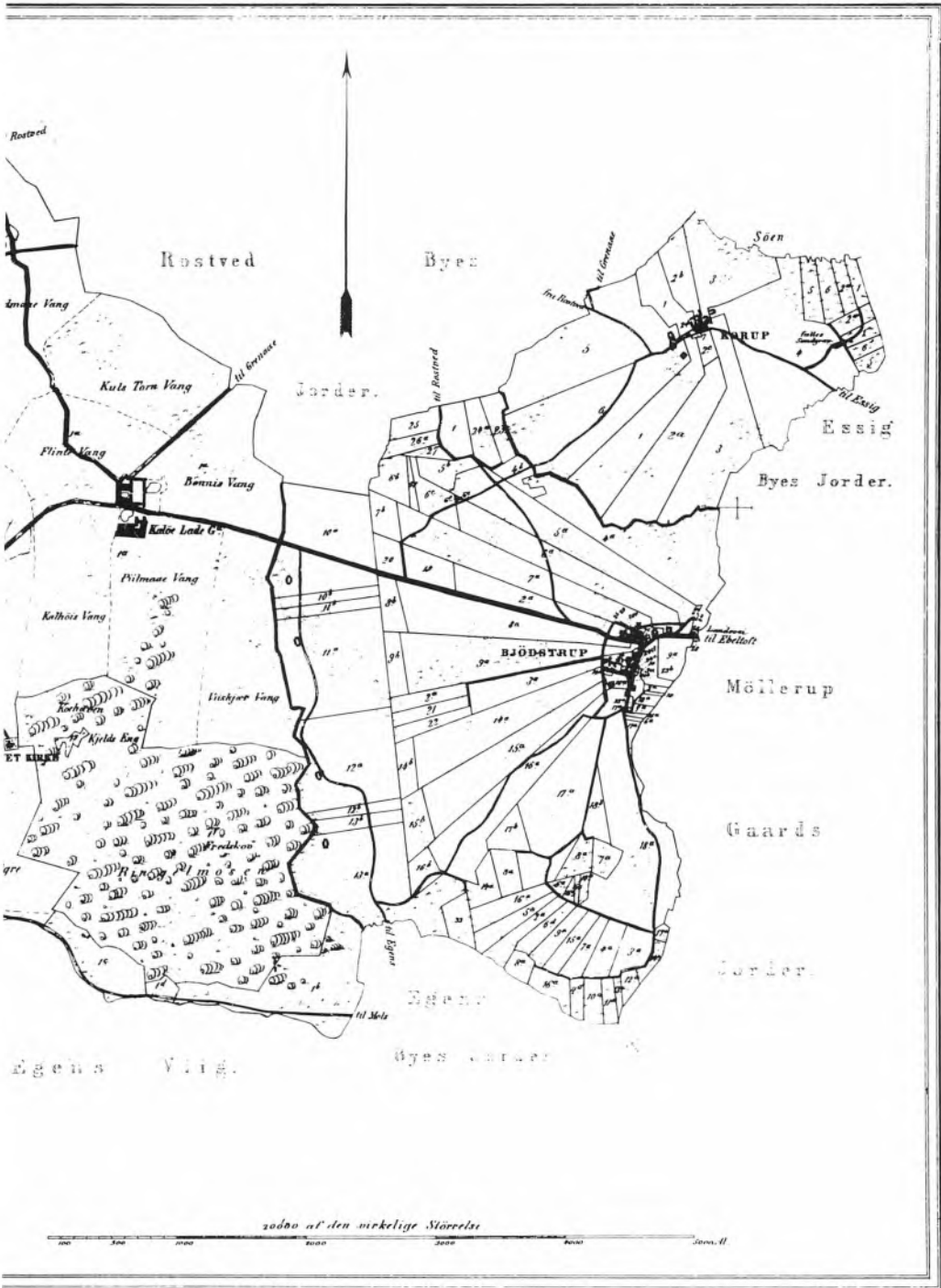
Kortet næste sider:

Matrikelkort over Rønde by og Kalø i Bregnet sogn, Øster Lisbjerg herred, Randers Amt. Udført ca. 1855. (Kort- og Matrikelstyrelsen).

Kort
 over
BREGNET SOGN,
 Øster Lisberg Herred, Randers Amt.
Udtaget efter Matrikulens minderevrede Kort
 — I C. M. Tegners lith Inst
 Kjøbenhavn

Anders af Kalle

statskassen (lokalitetens bønder havde vist brugt den til sommergræsning af deres kalve og kaldte øen for Kalv-ø). Samtidig - eller muligvis lidt tidligere - inddrog kongen en strimmel jord fra havet op i landet mellem Bjødstrup og Rønde. Det er ikke afklaret, hvor meget han tog, og hvor meget han handlede sig til. Der forelå nogle komplicerede forhold omkring konfiskeret jord fra den fredløse Marsk Stigs tid, tilbagelevering og ny erhvervelse ved mageskifte - frem til 1338 (Marsk Stig hørte til på Møllerup ved Bjødstrup, og hans sønnesøn, der ordnede mageskiftet i 1338, havde godset Bjørnholm).

Den strimmel landjord, der kom til at ligge til borgslottet ude på øen, strakte sig fra havet op i landet til vandskellet ved bavneshøjene og til højderyggen »knæk« mod nord. Herfra falder landet ned mod det store delta mod Kolindsund (dengang Djurs sø). Sammen med Rønde bys mark ligger Kaløs jorder som en »prop« i passet ind til Djursland. Århus-Grenå landevej løber i dag tværs igennem området, og en ny motorvej snitter toppen af marken. Her skal, når der bliver råd til det, laves en udflætning.

I vest er området afgrænset af en tunnel dal fra istiden - Følle dalen. Ved havet ender den i et sumpområde - Følle Bund. På bakkekammen var der oprindeligt alene øst-vestpassage lidt nord for Rønde-Kalø (mærket »B« på kortet fra 1849), og på et plateau lidt lavere var der et vadested fra Rønde-mark ind på Skrejrupmark (mrk. o). Desuden var der vadested over Følle mølleå.

I øst går grænsen ved havet ved Koldåens udløb og en ringmose, der i dag er skov - Ringelmose skov. Oppe i højlandet er der fra naturens hånd fri passage ind over Djurslands højderyg gennem en snævring mellem Korup sø og Koldåen, der snor sig over passagen til Mols.

Som det kan ses på matrikelkortet, står Rønde-Kaløområdet som en kegle op i landet fra havet - på en stilk med basis i Kalv-øen.

Nedlagt landsby ved Bregnet

Inden Kalø blev stedet, hvor Erik Menved valgte at sætte ind med våbenmagt ved Kalø Vig, lå der en landsby på nordpartiet af »Stegemarken« (se matrikelkortet). Formentlig strakte den sig ind mod Bregnet kirke. Det står ikke klart, om den forladte by var forløber for Rønde. Rønde betyder: byen på bjerget, og vi ved ikke, om det er folk fra Bregnet by, der er flyttet her op, eller om der oprindeligt har ligget to landsbyer i området: Bregnet og Rønde. I tekster fra efter 1340erne figurerer Bregnet-navnet som navn på sognet; men i 1338 står der i en mageskiftesag begge navne: Bregnet (dengang skrevet Bregned) og Rønde, sideordnet.

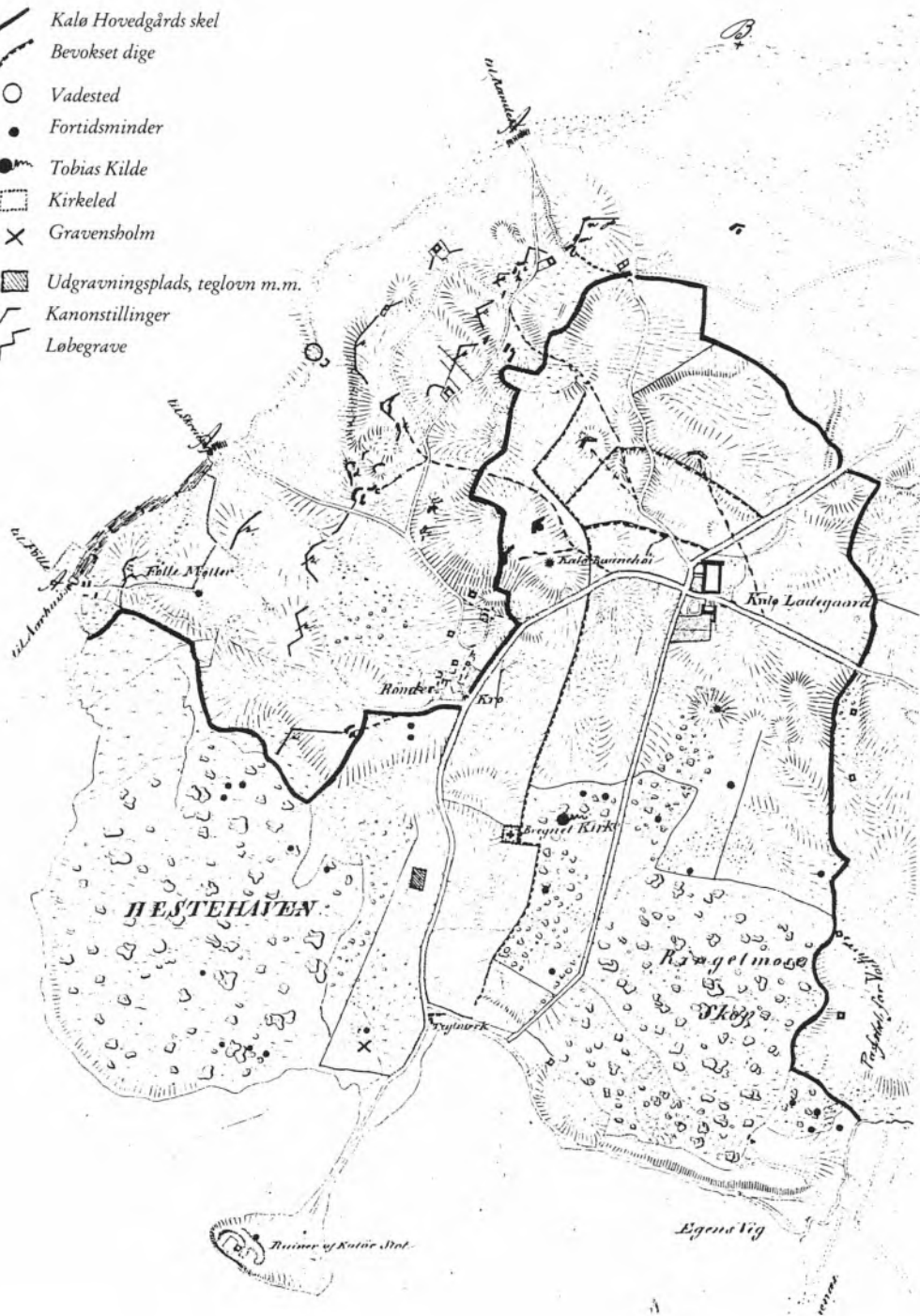
Sandsynligvis er den nordlige del af Stegemarken først sat under kultur i 1790. Derefter er gennem 200 års agerdyrkning pløjet så mange murbrokker op i området og rumsteret så meget i jorden, at det bliver et kapløb med tiden, om arkæologerne skal kunne finde mønstrene i den middelalderlandsby, der ligger rester af her - med mindre, at de, der har ansvaret for godset, værner stedet, indtil statskassen får midler til at bekoste en omhyggelig undersøgelse.

Der er i dag mere viden om, hvordan vikingernes byer så ud, end om, hvordan den tidlige middelalderlandsbyer var indrettet. Derfor er det kulturhistorisk set vigtigt, at hver detalje, der kommer frem i dagslyset i området, bliver tilset af fagfolk. Kulturhistorisk Museum i Randers har tilsynet med området og venter kun på midler til at komme igang med det store arbejde, det vil være, at nå til bunds i sagen.

Så sent som dette år har museet gravet søgegrøfter i nærheden af kirken, og her fundet ovne og andre spor af bebyggelse. Middelalderarkæolog Inger Marie Hyldgård har

Synlige minder fra forhistorisk og historisk tid indtegnet på et udsnit af et militært kort med »Kalø-stillingen«. Brugt ved Olaf Ryes march til Helgenæs i juni 1849. (Rigsarkivets kortsamling H-V.239).

- Kala Hovedgårds skel
- Bevokset dige
- Vadested
- Fortidsminder
- Tobias Kilde
- Kirkeled
- Gravensholm
- Udgravningsplads, teglovn m.m.
- Kanonstillinger
- Løbegrave

Brolagt middelaldervej til Kalø slotsruin. (Foto: C. N. Smidt, Nationalmuseet, 1937).

endvidere meddelt, at man er vidende om, at der ca. 500 m s.v. for kirken ligger et stort anlæg, der synes at være et komplet teglværk. Her vil være chancer for at finde ikke blot teglovnene, men også tørreplads og andre bygninger, der hørte til komplekset. Værket kan være bygget i forbindelse med opførelsen af Kalø eller med byggearbejder på kirken. Teglovnens gulv ligger 2,5-3 m under jordoverfladen, men sine steder ligger anlæggets øverste lag kun 20-30 cm nede. Stedet er ikke fredet.

Middelaldervej ved Kalø

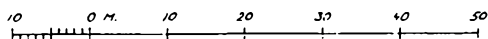
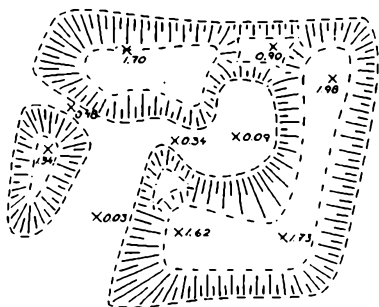
Af synlige emner fra 1300tallet står vejdæmningen fra fastlandet ud til borgøen som det mest velbevarede. Dæmning og brolægning er det flotteste eksemplar i landet af en fritliggende middelaldervej.

Billedet af vejen er taget 1937. Brolægningen forrest i billedet er lidt knudret, og søndagsudflugtsgæster, der dengang skulle til øen i hestevogn, kørte da også uden om dette parti ved at køre på strandbredden til højre i billedet.

Ude over vandet ligger store, flade sten i jævn brolægning. Vejen er repareret i 1500-tallet og igen i 1940'erne. Da havde store iskruninger presset et parti op. Nationalmuseet satte det i stand, og i dag kan køres i personbil ud til øen. Der er dog i almindelighed kun adgang for gående. Vejen er fredet sammen med borgøen.

»Gravensholm«

Når man går fra øen ind mod land, har man på venstre hånd på engen resterne af et anlæg, som Nationalmuseets folk kalder

Greveholm eller Gravensholm ved Kalø, opmålt september 1968 af Jørgen Risager og Steen Jørgensen for Nationalmuseet.

»Greveholm« eller »Gravensholm« ved Kalø. Lokalt kaldes stedet »Grevens skanse«. Området er målt op i 1968; men ingen ved, hvad det er. Fra Nationalmuseets side regnes stedet for at være »overordentlig interessant« og »en gåde«. Ifølge sagen skulle en greve engang herfra have belejret Kalø-borgen. Stedet er fredet, og der er ikke andet at gøre, end at håbe, at denne fredning respekteres, og at der ikke (i tankeløshed eller uvidenhed) bliver gravet i området, før en eller anden finder løsningen på gåden.

Trafikken ved Kalø

I skovene ligger veje og vejspor fra før slots tiden i logisk sammenhæng med omgivelserne. Tilsyneladende er kun én væsentlig linie gået tabt. Det er den vej, der ses på matrikelkortet fra Rønde by til kirken. Den havde forbindelse gennem skoven og over Mols til Egens kirke; mod nord førte den frem til Thorsager kirke. Den har formentlig engang været egnens hovedlandevej - i konkurrence med skovveje til sejlspladser ved Hestehavens syd- og vestsider.

I slotstiden var dæmningsvejen centrum for opsamling af trafik. Herfra forgrenede vejene sig op i landet mod øst gennem Ringelmose skov og mod nord og vest op mod kirken og forbi kroen, gennem Rønde by og over Røndemarken. Der anses vejspor ved digets begyndelse ved havet.

Ca. 1720 blev den »Nedre Ladegård« på slotsøen flyttet op på marken i højlandet på den nuværende gårds plads, og slotsvejene forfaldt. Der arbejdedes i stedet på at gøre den nye gård til trafikknudepunkt for færdsel til og fra Syddjursland og Mols. Det tog 70 år at få bragt nogenlunde orden på det. De optrukne vejlinier, der er angivet på kortene, stammer fra 1790. Stegemarksvæjens forbindelse til strandvejen blev først ført igennem efter 1830, og hele Molsvejen blev først ordentligt fundamenteret i 1853. Vejkrydset ved Kalø var et brud med middelalderens vejsystem i »slusen« til Djursland, og det kom ikke til at fungere tilfredsstillende, før det nuværende system blev lavet i 1850'erne.

Det store dige

På kortet over Rønde-Kalø ses et syd-nordgående dige, der fra bavneshøjene buer i nord-øst oven om Kalø-gården. Det står i dag som et bevokset stendige op over godssets agerland og er i vejen for moderne, intensiv dyrkning af korn. Diget er ikke fredet. Der er endnu ikke forsket i, hvad det står for, og hvornår det er sat. Fra flere sider »bydes på«, at det er et gammelt skel-dige mellem Rønde og Kalø marker. Denne tanke styrkes af, at Røndes otte fæstebønder i 1614 blev sidestillet med Thorsagerens helgårdsbønder, mens de i 1661 og fremover optræder som halvgårdsbønder. Har de mon måttet afgive ekstra jord til Kalø i forbindelse med, at slotsgodset i 1661 blev opløst og struktureret om til samling omkring den kerne, der i dag står som Kalø gods?

Tanken om et suverænitetsskel for Kalø støttes også af, at Kroageren utvivlsomt i begyndelsen af 1700-tallet var tilliggende til

en privat kroejers domæne, og at ageren derefter er »sivet« ind som herregårdsmark. Endelig styrkes tanken om et skeldige gennem en vejstrid om, hvem der skulle holde vejen i orden øst og vest for diget i slutningen af 1700tallet. Kalø ejer mente, at Røndesiden hørte til byens vejskifte. Dette stykke forfaldt, og blev først genåbnet for trafik af Olaf Ryes vejingeniører i 1849 ved en stikvej ind til omkørselsvejen ved Rønde (ses som stiplede linie på kortet).

Digets alder kendes som sagt ikke; men allerede i 1423 havde borgen på øen formentlig domænejord »østen for Bregned Kirkegaard«.

Diget kom også til at spille en rolle i »statskonflikter« i 1849. Under den slesvigholstenske oprørskrig 1848-50 lå oprørshæren i sommeren 1849 uden for Fredericia, mens en tysk hjælpehær trak op i Jylland i hælene på Olaf Ryes korps. Tyskerne nåede til Århus, mens Olaf Rye forberedte sin march til Helgenæs for at sejle til Fredericia til kamp mod oprørerne. Til sikring af turen rundt ved Kalø Vig blev lavet den stilling, hvoraf konturerne anes på Røndebakken på kortet fra 1849. Planen var, at hvis tyskerne stormede mod Mols, skulle korpsets bagtrop, når den ikke længere kunne holde stillingen på den åbne bakke, trække ind til kamp i Rønde by og i hegn og krat, indtil kanoner og mandskab var bragt nordøst omkring Kalø og kommet til Mols. Ge-

neralstaben så optimistisk på denne plan på grund af Rønde-Kaløknudens militærstrategiske gode beskaffenhed. Planens holdbarhed blev ikke afprøvet. Tyskerne blev i Århusområdet, syd for Egådalen, indtil kampen ved Fredericia var overstået den 6. juli.

Husene på Kalø

I kulturhistorisk interesse er nogle af husene ved Kalø blevet målt op og fotograferet med henblik på fredning. Den er imidlertid stillet i bero på ubestemt tid.

Tre huse har speciel interesse: gårdens forvalterbolig, der står i bindingsværk fra begyndelsen af 1700tallet, arkitekt Hack Kampmanns jagthus, der er bygget i 1898-99 og er et elegant eksempel på hans kunstneriske spændvidde samt en pavillon, »Thyrehytten«, i Hestehaven. Desuden er en kuriositet som toldkontrollørhuset ved Nappedam i søgelyset til vurdering af dets bevaringsværdighed.

Ud over de her nævnte mindelser om 700 års historisk udvikling på Kalø, ligger der i skoven en mængde forhistoriske minder. Fra nyere tid står der i Ringelmoseskoven en sten rejst i 1944 for godsets ejer, von Jenisch, der døde som tysk officer i Grækenland d. 13.7.1943. Hans yngre broder Johan Chr. von Jenisch blev den sidste af senator von Jenischs slægt på Kalø, inden godset kom tilbage som dansk statsejendom.

UTRYKTE KILDER:

Forsvarets arkiver:

»Ingeniørkorpsets feltarkiv vdr. Ryes korps, 1849«.

LITTERATUR:

Aktstykke 276 til Finansudvalget om salg af Kalø Gods. Landbrugsministeriet, København 23.5.1989.

Danmarks Riges Breve. II Rk. bd. 12, København 1960.

Danmarks Riges Breve. III Rk. bd. 1, København 1958.

Dröhse, Engelbert: »Kalø Historie« i: Historisk Aarbog fra Randers Amt, 1908, s. 119-140.

Haugsted, Ejler: »Kalø« i: Danske Slotte og Herregårde, 2. udg. bd. 14, København 1967.

Pontoppidan, Axel: »Kalø« i: Historisk Aarbog fra Randers Amt, 1934, s. 94-97.

Smidt, C. M.: »Kalø« i: Historisk Aarbog fra Randers Amt, 1944, s. 3-35.

Trap, J. P.: Kongeriget Danmark, 4. udg. bd. 6, Randers Amt, København 1925.

Lokalhistoriske årbøger 1988

Af Esben Møller Christensen

GRENAA og omegn før og nu 1988. Redaktion: P. S. Johnsen. Udgivet af P. S. Johnsen, 1988. 12. årgang. 131 s., ill. Bestilling: Johnsen bogtryk/offset, Bakkehegnet 1, 8500 Grenaa.

Christensen, Viggo: Brugsen Dybvangs historie. (S. 61-67, ill.) [Brugsen »Dybvang« i Lyngby blev startet i 1903].

Dreyer, Elin: Mikkelsmarked i Grenaa 1841. (S. 99-102, ill.) [En beskrivelse af markedet, der blev afholdt Mikkelsdag, den 24. september].

Døde i Grenaa kommune 1987/88. (S. 21-23).

Førgaard, Niels: En kirke i Trustrup. (S. 80-85, ill.) [Om den i 1988 indviede Trustrup Kirke, hvorom overvejelser begyndte i 1944].

Hyllested, O. og J. A. Nielsen: Gamle billeder fra Grenaa Havn. (S. 97-98).

Johnsen, P. S.: By- og sognerådsforhandlinger 1938. (S. 24-47) [Uddrag af forhandlingerne for Grenaa, Albøge, Gammelsohn, Hammelev-Enslev, Lyngby, Vejby-Homå og Aalsø-Hoed kommuner].

Jørgensen, Stig: Barndom i lillebyen. (S. 72-74, ill.) [Forfatterens erindringer fra 30ernes Grenaa].

Kjær, Børge og J. A. Nielsen: Fra Grenaa Egnarkiv. (S. 75-76, ill.) [Beretning om arkivet i 1987-1988].

Kostreglement for De Gamles Hjem, Lillegade, september 1938. (S. 127).

Mortensen, Niels Erik: Hans Skomager og hans efterfølgere på Lyngdal. (S. 48-56, ill.) [Om gården Lyngdal, i Homaa sogn, og dens ejere fra 1798 til 1988].

Nielsen, J. A.: Byggeriet »Vesterport« 1988. (S. 86-87, ill.).

Nielsen, J. A.: »Familiegården« før og nu. (S. 88, ill.) [Storegade 38 i Grenaa].

Nielsen, J. A.: Hvorfor hedder gaden det? (S. 77-79) [Oprindelsen til nogle af Grenaa's gadenavne].

Nielsen, J. A.: Nybyggeri på Århusvej. (S. 96, ill.).

Nielsen, J. A.: Om Storegade 19 og 21 i Grenaa. (S. 89-90, ill.).

Nielsen, J. A.: Søndergade og Kannikegade før og nu. (S. 91-95, ill.).

Pedersen, Lars: Advokater, sagførere eller prokuratorer i Grenaa. (S. 103-119, ill.).

Rasmussen, Otto: Set og sket 1987/88. (S. 5-21, ill.) [Dagbog over begivenheder i Grenaa kommune].

Schødt Rasmussen, Palle: Mommestiftelse. (S. 120-122, ill.) [Om det af konsul C. J. Momme i 1894 stiftede arbejderhjem i Østergade i Grenaa].

Thordrup, Hans: Dagbladet Djursland 75 år. (S. 68-71, ill.).

Wincentz, Lisbeth: Oldtidsfund fra kloakeringsarbejdet mellem Ålsø og Højbjerg. (S. 123-126, ill.).

Østergaard, Bent: Fæstebønder, selvejere og aftægtsfolk. (S. 57-60, ill.) [Lidt om bøndernes forhold i Homå og Ålsø sogne ca. 1700 - ca. 1850].

LANGÅ. Lokalhistorisk årbog 1988. Udgivet af Langå Lokalhistoriske Forening, 1988. 17. årgang. 60 s., ill. Bestilling: M. E. Nykjær, Skovbakkevej 12, 8870 Langå.

Gulstad, Carsten: Læge i Langå 1950-1984. (S. 43-51, ill.) [Glimt fra Langå i forfatterens 34-årige lægeerfaring her].

Jacobsen, Anders P.: Stavnsbåndets løsning - 200 år. (S. 5-18, ill.) [Om landboreformernes betydning for bønderne i Langå-området].

Leth, Niels: Den anden Vestergård, Matr. 3a og 44i. S. 30-31).

Leth, Niels: Stevnstrup Vestergård. (S. 23-29, ill.) [Et par træk af gårdens historie med omtale af en af-tægtskontrakt].

Leth, Niels: Et træk fra kågafarten på Gudenåen. (S. 32-34, ill.).

Olesen, Niels: Instruktion for ridefogeden i Ulstrup. (S. 19-22) [Om en instruktion stammende fra ca. 1700].

Nykjær, M. E.: Beretning. (S. 57-58) [Nyt fra Langå Lokalhistoriske Forening og Arkiv].

Sundahl, Børge: Langå-Viborg 125 år. (S. 35-42, ill.) [Om jernbanetrækningen Langå-Viborg's historie].

Årets gang. (S. 59-60) [Begivenheder i Langå kommune 1987-88].

Kaalö Johansen, Hans: En gade i MARI-AGER. Østergade. Udgivet af Ib Damsgaard, Mariager, 1988. 43 s., ill. »En gade i Mariager«, 4. årgang. Bestilling: Mariager Turistkontor, Torvet 4, 9550 Mariager.

Efter de forrige års beskrivelser af Kirkegade, Torvet og Fuglsangsgade foreligger i overskuelig og rigt illustreret form en gennemgang af nogle af husene i Østergade.

Af indholdet:

Afholdshotellet. (S. 36-38).

Borresens hus. (S. 23-24).

Dragonkasernen. (S. 26-27).

Frederik Johannsens hus. (S. 19-22).

Jens Linds gård. (S. 38-42).

Josephsens hus. (S. 31-33).

Landboforeningen. (S. 42-43).

Lægeboligen. (S. 16-17).

Snedker Nielsens hus. (S. 28-30).

Stampemøllen. (S. 10-11).

Steggers hus. (S. 33-34).

Toldbygningen. (S. 11-14).

NØRRE DJURS Egnarkiv, 1988. Redaktion: Tom Mortensen, Else Lassen og Ove C. Gelsing. Udgivet af Nørre Djurs Egnarkiv, 1988. 8. årgang. 48 s., ill. Bestilling: Nørre Djurs Egnarkiv, Stokkebro 85, Gjerrild, 8500 Grenaa.

Billeder i arkiv og privateje. (S. 13-25 og s. 41-43) [Gen-givelse af ældre fotografier].

Kjær, Henry: Ramten Fællesskov - førhen kaldet Bønderskov. (S. 4-12, ill.) [Med henvisninger].

Lassen, Else: Beretning. (S. 2-3) [Nørre Djurs Egnarkiv i 1988].

Lassen, Else: 200året for Stavnsbåndets ophævelse. (S. 35-37, ill.) [Om et friluftsspil opført på Sostrup i 1988].

Laursen, Karen: Kyndelmisse. (S. 29-30) [Om gamle skikke i forbindelse med kyndelmisse, den 2. februar].

Mortensen, Tom: Foreningerne i Nørre Djurs. (S. 31-34, ill.) [Om den i Århus amt afviklede foreningskampagne].

Nielsen, Hans: Tobakssituationen under krigen 1940-45. (S. 38-40).

Sloth, Tage Lahn: Skærmydsler i Thorsø. (S. 44-47) [Uddrag af Nørre Herreds tingbog for året 1700].

Sørensen, Ejnar: Minder fra Kolind Sund. (S. 26-29, ill.) [Forfatterens barndomshjem lå i »Fælodden« ved Ginnerup].

Lokalhistorisk forening for PURHUS kommune: Årsskrift 1988. Udgivet af Purhus kommunes Lokalhistoriske Forening, 1988. 3. årgang. 22 s., ill. Bestilling: Jytte Nielsen, Rejstrupvej 30, Sønderbæk, 8900 Randers.

Albrektsen, Else: Bjerregrav Fattiggård. (S. 13-17, ill.).

Klausen, Anna: Dandiget. (S. 8-12, ill.) [Er diget ved Purhus et gammelt forsvarsværk fra folkevandrings-tiden?]

Laursen, Anders Erik: Ilden. En god tjener - men streng herre. (S. 18-21, ill.) [Om brandfare og ildebrande før i tiden].

Historisk Aarbog fra RANDERS AMT 1988. Redigeret af Lise Andersen, Peter Bondesen (ansv.), Jens Erland Donner, Frits Nicolaisen og Palle S. Rasmussen. Udgivet af Randers Amts Historiske Samfund, 1988. 82. årg. 136 s., ill. Bestilling: Randers Amts Historiske Samfund, Slynghborggade 21, 8900 Randers.

Bevaringsfonde i det gl. Randers Amt. (S. 121).

Ebbesen, Klaus: En stenaldergrav ved Vistoft på Mols. (S. 5-13, ill.) [Med henvisninger].

Fra museer og arkiver i det gl. Randers Amt. (S. 105-120, ill.) [Museernes og arkivers virksomhed i det forløbne år].

Grandt-Nielsen, Finn: Randers-egnens nødpengese-dler fra statsbankerottens tid. (S. 38-58, ill.) [Med henvisninger].

Historisk Samfund 1987-88. (S. 122-123, ill.) [Formanden, Peter Bondesens beretning].

Lyndrup, Svend Ring: Ryomgaard Realskole 1924-29. (S. 92-100, ill.).

Møller Christensen, Esben: Lokalhistoriske årbøger 1987. (S. 101-103).

Revsbech, Grete Jans: Have- og byggeforeninger i Randers 1899-1940. (S. 82-91, ill.) [Med henvisninger].

Skytte-Rasmussen, Kaj: De Randers-akademister. (S. 69-81, ill.) [Om 5 Randrusianere, der gennemgik en uddannelse på Det kgl. Akademi for de Skønne Kunster. Med henvisninger].

Sørensen, Hugo: Voldum, en nedlagt middelalderlandsby. (S. 14-32, ill.) [Hvad de seneste arkæologiske undersøgelser afslører om den nedlagte landsby, Voldum, der har ligget umiddelbart nord for den eksisterende kaserne i Randers. Med henvisninger].

Svart Kristiansen, Mette og Bodil Schelde-Jensen: En Limoges-figur i Randers. (S. 33-37, ill.) [Om en figur fundet ved udgravninger af resterne af det benedictinernonnekloster, som har hørt til den nu nedrevne Skt. Peders kirke i Randers. Med henvisninger].

Würtz Sørensen, Jørgen: Da mormonerne kom til Randers-egnen. »Hellig krig« i sidste halvdel af det 19. århundrede. (S. 59-68, ill.) [Med henvisninger].

ROUGSØ Lokalhistoriske Forening. Årsskrift 1988. Udgivet af Rougsø Lokalhistoriske Forening. Tilrettelagt af Grethe Thomsen, Karen Margrethe Fiedel og Søren Ladefoged. 1989. 10. årgang. 24 s., ill. Bestilling: Rougsø Lokalhistoriske Forening, Langhøjskolen, Vivild, 8961 Allingåbro.

Dideriksen, Anna: Nielstrupgaard og dens fæstere. (S. 8-19, ill.) [Lidt om gårdens fæstere og deres livsbetingelser i 1700tallet].

Gjesing, Peder: Doktorgården. (S. 4-5, ill.).

Ladefoged, Søren: Årsberetning. (S. 3) [Rougsø Lokalhistoriske Forening i 1988].

Larsen, Carl: Laurits Andersen. (S. 20-23, ill.) [Laurits Andersen døde i Allingåbro i 1949, 79 år gammel].

Sørensen, Martin: Nielstrupgaard - en gammel adelsgård i Vivild sogn, Sønderhald Herred. (S. 6-7, ill.).

Lokalhistorisk forening for SØNDERHALD kommune: Årsskrift 1988. Redaktion: Jørgen Michaelsen, Else Lund og Vibeke Nielsen (ansv.). Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sønderhald kommune og Sønderhald Egnarkiv, 1988. 12. årgang, 36 s., ill. Ekspedition: Helga Sørensen, Årsløv, 8900 Randers.

Lund, Else: Vejret over privat ejendom i 1600tallet. (S. 5-9, ill.) [Om en i slutningen af 1600tallet verserende vejstrid imellem ejerne af Brusgård og Clausholm/Tustrup].

Nicolaisen, Frits: En Degnehistorie fra Virring. (S. 27-29, ill.).

Rygaard, Ejvind: Årets gang. (S. 33-34) [Lidt om Lokalhistorisk Forening for Sønderhald kommune i det forgangne år].

Sørensen, Helga: »Synsprotokol for Aarslev kirke«. (S. 11-26, ill.) [Hvad der skete for Aarslev kirke fra 1862 til 1962].

Fra museer og akiver i det gl. Randers Amt

CLAUSHOLM

Som planlagt fik vi i eftersommeren 1988 restaureret nordligste fjerdedel af slottets vestfacade. Dette arbejde lykkes det at videreføre i år, således at i hvert fald halvdel af vestfacaden skulle være færdigrestaureret med udgangen af 1989 - udført helt på samme måde som tidligere facaderestaureeringer - og også med økonomisk bistand fra Planstyrelsen, Selskabet »Clausholms Venner« samt Aarhus Oliefabriks Fond. Det er vort håb, at vi i nærmest kommende år kan fortsætte denne restaurering, således at det store arbejde med facaderne kan være fuldført inden for en overskuelig fremtid.

Sidste år omtaltes et projekt for restaurering af det ene af vore to store loftsmalerier. Vi er siden da kun kommet et ganske lille skridt videre, idet vi afventer svar på en ansøgning om økonomisk hjælp fra et EF-fond. Blicher svaret positivt, udløses et rundeligt tilsagn om bistand også fra Planstyrelsen, hvorefter vi kan komme i gang i 1990. Til dette projekt er sammenkoblet restaurering af en stor portfløj i gennemkørselsporten i Staldgården, og som på Dronning Anna Sophie's tid blev smykket med

det store, kredsstillede rigsvåben, der er blevet stærkt angrebet af tidens tand, siden det i 1901 blev opmalet.

For nylig er der på en af sokkelstenene på den vestlige, af Kong Frederik IV tilbyggede fløj ud mod haven konstateret en »skaktavl-behugning« svarende til, hvad man tidl. har konstateret på 45 kirker (i alt 59 romanske »skaktavlkvadre«) i det nordlige Jylland. Vor kvader stammer fra det nedrevne Dronningborg Slot i Randers - hertil kan den måske i sin tid være kommet fra en (måske nedrevet) kirke i nabolaget?

I lighed med tidligere år er i sommerens løb afholdt 2 koncerter med Randers Byorkester (7. juni og 30. august) samt 2 gudstjenester i slotskapellet: 2. Pinsedag 15. maj ved sognepræst Jørgen Kjærgaard og 20. august ved pastor Thyge Jensen.

Kontrakten vedr. udforpagtning af cafeteriet i slotskælderen udløb 15. marts 1989, og desværre er det ikke lykkedes at finde en afløser. Parken og selve slottet er derimod fortsat tilgængeligt for turister.

Henrik Berner

»Skæktavl-behugget« kvader fra soklen på den vestlige, af Kong Frederik IV tilbyggede, fløj af Clausholm.

DANSK LANDBRUGSMUSEUM, GL. ESTRUP

Året 1988 blev usædvanligt begivenhedsrigt med den 23. juni som den helt store dag i strålende sommervej. Om eftermiddagen var der Skt. Hans-marked med masser af boder, hvor der blev solgt kager, slik, honning, sivsko, træsko, kurve, potter o.m.a., og i flere af boderne kunne man se tingene blive fremstillet. Derudover var der forskellige former for markedsgøgl som teater, marionetteater, visekælling, lirekasser, børnekarrusel, ildsluger o.s.v. Prinsens Livregiment spillede, der var opvisning af folkedans og et festligt optog fra Randers Handelsstandsforening.

Om aftenen ankom Dronning Margrethe og Prins Henrik. De nye bygninger blev officielt indviet af rigsantikvaren og indenrigsminister Thor Pedersen, stavnsbåndsud-

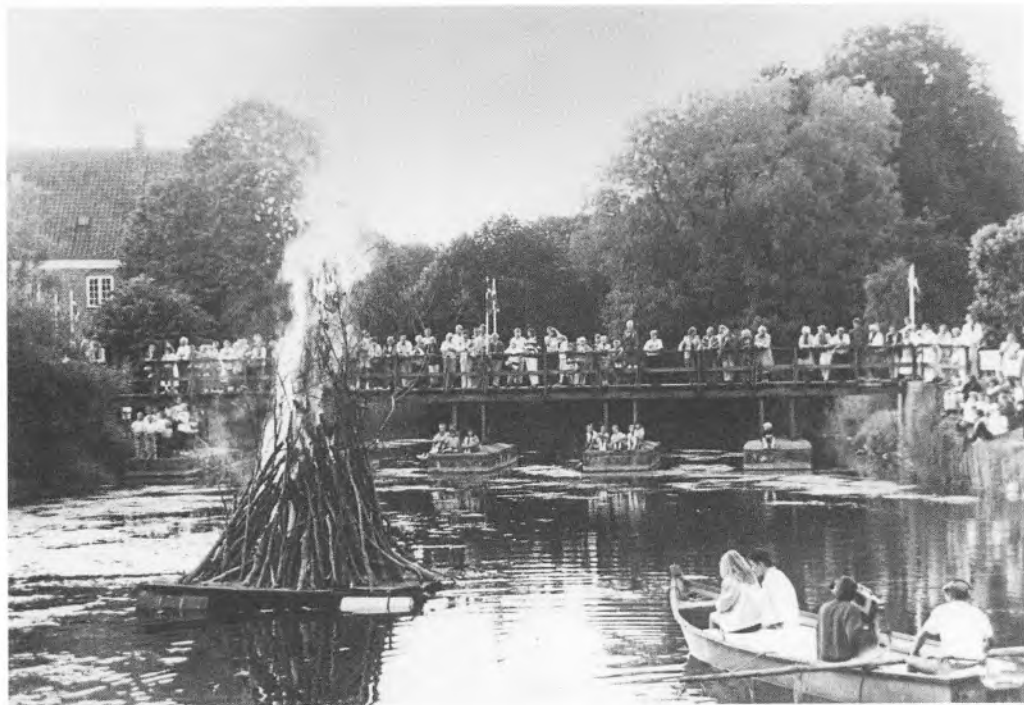
stillingen blev åbnet af Dronningen, Fynske kunsthåndværkeres udstilling blev åbnet, og bogen »Drømmer jeg - eller er jeg vågen«, der er skrevet af Annette Hoff og Finn Tuxen-Petersen, og som supplerer stavnsbåndsudstillingen, blev præsenteret.

Derefter var tiden inde til at en stafet ankom med »Dronningens ild« tændt ved stavnsbåndsfestlighederne i København den 20. juni. Borgmesteren tændte Skt. Hansbålet, og Dronningen holdt båletalen. Denne del af festen blev direkte TV-transmitteret, så vort bål blev hele landets Skt. Hans-bål.

Med åbningen af de fynske kunsthåndværkeres udstilling tog museet fat på en ny udstillingsaktivitet. Den store, lyse centralhal i nybyggeriet er nemlig velegnet til forskellige former for udstillinger - herunder kunstudstillinger - som ikke nødvendigvis har noget med landbrug at gøre. Den fynske udstilling blev senere efterfulgt af en udstilling af Langå-kunstnere. Fra d. 23. august vistes resultaterne af en landsomfattende formningskonkurrence for skoleelever, og sidst på året var der en fotoudstilling.

Af andre publikumsrettede aktiviteter kan nævnes den traditionelle fåredag, som satte ny rekord med 4.500 besøgende. Senere fulgte et næsten tilsvarende arrangement for mohairgeder, træskodemonstration, demonstration af forskellige husflidsarbejder, udstillingen Frugt og Grønt Teknik 88, som dels foregik i fri luft og dels i et 1400 m² stort telt, friluftsteater (Kalø-spil og Sostrup-spil) og et vintagebiltræf. Desuden har Smedelauguet regelmæssigt arbejdet i smedjen sommeren igennem. I denne forbindelse kan det også nævnes, at Svend Nielsen har udgivet »Smedjen på Gl. Estrup«, som giver en kort redegørelse om smedjen og smedning.

Også de egentlige undervisningsaktiviteter er blevet stærkt udvidet. I alt har 3810 elever modtaget forskellige former for undervisning i Historisk Værksted, der er afholdt 8 lærerkurser, udgivet lærervejledninger til udstillingerne samt diverse undervisningshefter o.a. materiale.

Årets Skt. Hans-bål på Gl. Estrup var vel ikke det største, men det samlede flere tusinde tilskuere og havde Dronningen som båltaler. Desuden blev det vist i TV.

Som følge af de mange aktiviteter og det stigende besøgstal er vi nu gået over til fuld åbningstid hele året, d.v.s. alle dage 10-17. Besøgstallet nåede i 1988 op på 90.462, og det er på det nærmeste en tredobling i forhold til 1987, der med godt 35.000 besøgende var vort hidtidige rekordår.

Det er imidlertid ikke givet, at vi kan fastholde dette niveau i de kommende år, når der ikke er så specielle begivenheder, og når vi må foretage visse omprioriteringer. Vi har i de seneste år måttet lægge hovedvægten på udstillinger og publikumsrettede aktiviteter, men hvis vi fortsat skal holde en høj faglig kvalitet, må der igen ske en mere ligelig fordeling mellem museets hovedopgaver.

Svend Nielsen

DJURSLANDS MUSEUM OG DANSK FISKERIMUSEUM

I samarbejde med »Fiskeripuljen« har Dansk Fiskerimuseum v. P. H. Moustgaard udført og afsluttet undersøgelser vedr. Bornholms fiskeri i nyere tid. Der forberedes en artikelserie i bogform om Dansk Fiskeri i nyere tid i samarbejde med de andre museer, der deltager i samarbejdet. Dansk Fiskerimuseum vil her dække Kattegat-fiskeriet. Publikationen forventes udgivet i løbet af et par år.

Fiskerimuseet har endvidere udført arkivundersøgelser af Grenaa havns historie og af fjernfiskeri gennem tiderne. Der planlægges en undersøgelse af fiskeriets bygninger og boliger i Århus amt med henblik på en

landsomfattende undersøgelse i fiskeripuljens regi.

Djurslands Museums etnologiske undersøgelser har især omfattet arkivstudier af Grenaa Dampværeris historie i forbindelse med udarbejdelse af tekstiludstilling. Der er desuden blevet arbejdet med »fritidskultur« med henblik på planlagte undersøgelser af bl.a. sommerhusområder.

Museets arkæologiske undersøgelser er foretaget på 10 forskellige lokaliteter (Grenaa kommune: 5, Midtdjurs kommune: 1, Nr. Djurs kommune: 4).

Tilvæksten til Dansk Fiskerimuseums samlinger har for året 1988 været 65 genstande. Djurslands Museums tilvækst af etnologiske genstande er ca. 700 og de arkæologiske samlinger er forøget med ca. 42 hyldemeter.

Museets magasinforhold er (stadig) ikke tilfredsstillende. Dels er magasinerne fyldt op, og dels opbevares en del af samlingerne under utilfredsstillende forhold.

Af museets nytilvækst af etnologiske samlinger kan især nævnes en stor samling gamle tekstiler fra Grenaa Dampværeri.

Den 25 år gamle arkæologiske udstilling er nedtaget. I løbet af 1989 opstilles en mindre særudstilling om oldtidens gravskikke.

I forbindelse med Dansk Fiskerimuseums 100 års jubilæum arrangeredes en større særudstilling om museets historie.

Der har i 1988 været vist følgende særudstillinger: »Besættelsestiden« (Vestre skole), »Ravudstilling«, »Nye Arkæologiske fund« (Grenaa Dyrskue), »Jernaldersmedning« (sommeraktiviteter), »Påklædningsdukker«, »Fiskeri og Miljø« (Miljøkonference, Helsingør) og »Dødens huse«.

I forbindelse med Dansk Fiskerimuseums jubilæum udgav museet et fotografisk genoptryk af bogen C. F. Drechsel: »Oversigt over vore Saltvandsfiskerier«.

Museumsforeningen har afholdt 8 foredrag i samarbejde med Folkeuniversitetet.

TV har produceret to udsendelser á 45 min. om henholdsvis Djurslands Museum og Dansk Fiskerimuseum. DR udsendte i forbindelse med Fiskerimuseets jubilæum

en reportage fra museet i »Fiskernes halve time«. Østjyllands Radio har produceret udsendelser fra museet om Dansk Fiskerimuseum, »Arkæologiske undersøgelser ved Hemmed kirke« og »Hunden i kulturhistorien«. B. Flou har deltaget i 6 TV-udsendelser i serien »Hvad er det?« samt deltaget i Radio Djursland om »Flygtninge i arbejde« og »Fiskerimuseets jubilæum«, i Østjyllands Radio om »Sult i TV og i Etiopien« og »Kattegatakvariet« og i DR om forurenningen af Kattegat. »Århus kanalen« udsendte en halv time om museets sommeraktiviteter.

N. A. Boas og Esben Kannegaard har afholdt aftenskole i arkæologi i henholdsvis Nørre Djurs og Grenaa. Esben Kannegaard har sammen med Århus Amtsentral udarbejdet videofilm til undervisningstime om stammebådsprojektet.

Museets 4 inspektører har i perioden afholdt 21 foredrag.

I samarbejde med Dagbladet Djursland arrangeredes i skolernes efterårsferie »Hvad er det?«

Traditionen tro afholdtes sommeraktiviteter i museumsgården. Der var følgende aktiviteter: Oldtidssmedning (bl.a. jernaldersværd, knive, spydspids), flintesmed, pottemager, vævning, knipling og vobinding.

Årets samlede besøgstal var 9795 (i 1987: 7200), voksne 6349 (i 1987: 4200), børn 3446 (i 1987: 3000), heraf skoleklasser 69 (i 1987: 30).

Museet har været medvirkende ved følgende publikationer: Pauline Asingh: »Diverhøj. The Excavation of a Complex Burial Mound and a Neolithic Settlement« i Journal of Danish Archaeology. Vol. 6, 1987. Niels Axel Boas: »Et jernalderhus ved Lyngby« i Grenaa nu og da, 1987. Bjarne Flou: »Fra Tørke til Katastrophe« - KON-TAKT Mellemløst Samvirke. H. Meesenburg: »Anholt - en ø i Kattegat« - BYGD nr. 3, 1988 (på grundlag af museets Anholtudstilling). E. Kannegaard Nielsen og Niels Axel Boas: »Et jernalderhus med Kalkstenskælder« i Historisk Aarbog fra Randers Amt, 1987.

Bjarne Flou

Skydebrødre i Ebeltoft borgerlige Fugleskydningselskab samlet foran Det gl. Rådhus på den første fugleskydningsdag, torsdag den 11. september 1913.

EBELTOFT MUSEUM

I lighed med landets øvrige statsanerkendte museer har Ebeltoft Museum i 1988 foretaget en revision af sine vedtægter. Revisionen har bl.a. medført, at der er foretaget en klar organisatorisk adskillelse mellem museumsforening og museum, samt at museet for første gang har fået en kommunalpolitisk repræsentation i sin styrelse.

På det arkæologiske arbejdsområde har museet i efteråret 1988 afsluttet udgravningen af en mindre jernaldergravplads, som blev påbegyndt i 1987. På lokaliteten er der i alt blevet undersøgt 5 jordfæstegrave, 1 brandplet og 1 urnegrav. Især en af jordfæstegravene adskilte sig ved at indeholde særdeles righoldige gravgaver bestående af: 19

lerkar, 2 jernknive, 3 bronzefibler, 1 bronzemalle, 2 glasperler samt 1 guld- og 1 sølvperle. Desuden er der i forbindelse med råstofudvinding undersøgt et bopladsområde fra bronzalderen og førromersk jernalder i Rosmus sogn. På samme lokalitet blev der endvidere udgravet en jordgrav fra midten af yngre stenalder, som indeholdt en sleben, tyndbladet flintøkse. Med støtte fra Århus Amts Museumsråd er der i 1988 gennemført et arkæologisk registreringsprojekt samt rekognosceringer i forbindelse med læhegnplantninger. Disse projekter har medført en tilvækst på omkring 100 nye, arkæologiske fundlokaliteter fra museets arbejdsområde.

I anledning af Ebeltoft borgerlige Fugleskydningselskabs 75 års jubilæum har museet i efteråret 1988 arrangeret en større særudstilling, som bl.a. viste de mange spændende fuglekongeplatter. I anledning af dette jubilæum har museet ligeledes været medudgiver af en publikation om selskabets historie, udarbejdet af museumsinspektør Jakob Vedsted. Endvidere har museet i årets løb vist en ny udstilling om vask i gamle dage.

Museet har i årets løb modtaget mange nye genstande. Blandt det mest interessante hører inventaret fra en nedlagt frisørsalon samt en større samling murerværktøj.

Besøgsmæssigt blev 1988 lidt af en skuffelse med et samlet besøgstal på kun 30.939 mod 37.789 i 1987. Som noget nyt på besøgsområdet er der i år blevet indgået et samarbejde med Glasmuseet og Fregatten Jylland om en fælles rabatbilletordning. Det er imidlertid endnu for tidligt at afgøre, om ordningen får den ønskede virkning.

Jakob Vedsted

GAMMEL ESTRUP - JYLLANDS HERREGÅRDSMUSEUM

Siden sidste år ved denne tid er der sket en hel del med Gammel Estrups hovedbygning. Der blev i efteråret 1988 indledt et samarbejde med kgl. bygningsinspektør, arkitekt Johan Richter, som har foranstaltet hele huset »gået efter i sømmene«. Det har resulteret i en diger rapport over dets tilstand i alle detaljer. Med den som udgangspunkt skal der i den kommende tid foretages en række restaureringsarbejder, så bygningen kan komme i god stand. Et enkelt meget krævende punkt i rapporten er allerede udført. Det søndre trappetårn, som publikum færdes i på vej fra stuen til 1. sal, og måske inden længe lidt videre op, har gennemgået en stor istandsættelse. Den helt intakte svelletrappe fra 1600tallet havde tilløb til et par udskridninger, men en svelletrappe er ikke sådan at gøre noget ved uden at ødelægge dens grundopbygning. Hvis blot tårnet var 100 % stabilt, kunne trappen

ikke skride ud. Men var det det? Nu er det i hvert fald, efter at det er »syet sammen« med en 14 mm wire i rustfrit stål. Umiddelbart lyder det som den rene vandalisme mod det stakkels gamle tårn. Men faktisk tror vores gæster bare, vi har fået et nyt gelænder!

Med haven er det ikke gået helt som planlagt (og omtalt sidste år). Udtyndingen af skovpartierne i de fjernere omgivelser er gjort færdig. Men den egentlige prydhave foran orangerierne bliver ikke lagt om efter professor Anderssons ideer. Den bliver i stedet retableret i sin hidtidige form, en langt enklere - og billigere - løsning, som endda efter manges mening passer bedre til de to små hvide huse. Det vil blive gennemført til efteråret.

Inde i museet er der kommet gang i restaureringen af 2. sal i sydfløjen. Den såkaldte Kineserstue er næsten færdig, og i den er placeret en stor rokokohimmelseng med omhæng af gult silkedamask. Det er derfor på tale inden længe, måske allerede i sommer, nu og da i situationer med godt mandskab at give adgang til Okseblodgangen og Kineserstuen.

En enkelt nyerhvervelse er der også tale om, en stor kiste, som tidligere har stået på Gammel Estrup og alene af den grund har interesse. Ser man på den som et stykke kunsthåndværk, må man nok karakterisere den som et misfoster. Det er en renæssancekiste med rigt billedskærerarbejde. Men engang i forrige århundrede er der sket et eller andet med dens låg, som så er blevet kasseret. I stedet har man ladet fremstille et nyt, også gedigent, men glat og med indgraveret Scheel-våben, og altså stilmæssigt helt anderledes end selve kisten.

På den musikalske front kan det berettes, at vi netop i juni har haft den årlige koncert med Randers Byorkester, og at den, udover den musikalske oplevelse det altid er, var en fantastisk publikumssucces. Vi var glade for, at man også hører godt i et tilstødende lokale, for Riddersalen var alt for lille! Sidste sommer havde vi en ganske anden oplevelse, da vi et par uger efter den sædvanlige

koncert havde en ekstra, hvor John Damgaard spillede Schubert. Han er jo et navn, der nok plejer at trække fulde huse, så det er svært at vide, hvorfor der kom så få. Måske fordi det var i den uge, industriferien begyndte. Også Kapellet har jo sin egen funktion ved siden af at være museumsrum. Som kirke blev det i sommeren 1988 brugt til de to traditionelle aftengudstjenester og desuden til to bryllupper og en barnedåb.

Vibeke Nielsen

KULTURHISTORISK MUSEUM, RANDERS

Arkæologiske undersøgelser 1988

Museets arkæologiske medarbejdere har været i aktivitet på i alt 130 lokaliteter i 1988 - endnu et rekordår. På 46 steder kom det alene til en besigtigelse. Disse skyldes i høj grad et stort antal kommunale lokalplaner og ansøgninger om råstofudvinding, hvor man i mange tilfælde ikke i forvejen har kendskab til arkæologiske anlæg, men de skyldes i lige så høj grad lokalbefolkningens anmeldelser om fund, der i mange tilfælde har forøget vores viden om fortidige aktiviteter. På andre 46 lokaliteter blev der foretaget prøvegravninger, der i en del tilfælde har vist et negativt resultat, men som også mange gange vil føre til egentlige udgravninger. Alene på den projekterede motorvejsstrækning fra Randers til Handest blev det til 22 prøvegravninger. På i alt 38 lokaliteter blev der foretaget egentlige udgravninger, der i tidsforbrug strakte sig fra nogle få timer for en enkelt arkæolog til flere måneder for et hold af arkæologer, og i tid fra ældre stenalder til forrige århundrede. Blandt de mange undersøgelser skal kort fremhæves nogle få, idet der samtidig henvises til museets seneste publikation »Arkæologiske fund 1987-88«, der udkom i forsommeren 1989.

Med ønsket om en mere målrettet undersøgelsesstrategi har museet i 1988 arbejdet med to småskalaprojekter, der som al udgravningsvirksomhed på museet samtidig

har været iværksat som en redningsaktion eller vurdering af truslen mod det arkæologiske objekt. I Auning, Vivild og Udby sogne blev der på fire lokaliteter foretaget prøvegravninger på bopladser fra den tidlige del af bondestenalderen. Desværre fremkom der ingen spor af huskonstruktioner, men stolpehuller, gruber og ildsteder samt et stort oldsagsmateriale i form af lerkarskår, flintredskaber og flintaffald vidner om en livlig aktivitet for mellem 5000 og 7000 år siden. Ligeledes i form af små prøvegravninger har man nord for Løvenholm Skov i Gjesing og Vivild sogn afsløret en omfattende bopladsaktivitet, men her fra omkring Kristi fødsel til op i 5. århundrede. Fundene viser, at jernalderbønderne med 50-100 års mellemrum, efter at jorden var udpint, har forladt deres landsby og opbygget en ny nogle 100 m fra den gamle.

Fladmarksgravpladser, d.v.s. lave stenlægninger, hvorunder der er anlagt brandgrave fra slutningen af yngre bronzealder og begyndelsen af ældre jernalder, er en velkendt begravelsestype fra området, men ikke en anlægstype, der dukker op hvert år. I begyndelsen af århundredet blev der undersøgt to ved hhv. Øster og Vester Alling, i 1983 undersøgtes et anlæg ved Øster Tørslev, og i 1988 blev der undersøgt hele tre, et ved Lammehøjgård ved Hem, et ved Isakslund ved Vivild og et ved Råballegård ved Virring. Gravene er simple - oftest blot et nedgravet lerkar - en urne - fyldt med brændte knogler, og hvis der er medgivet gravgods, består det oftest af en enkelt bronzemaal - helt efter periodens skik. I lyset af denne tilvækst af fladmarksgravpladser vil der nu være grundlag for en samlet vurdering af de for Østjylland så specielle anlæg.

På en lokalitet ved Sparregården i Vejlbysogn, hvor museet i 1975 undersøgte tre grave fra slutningen af stenalderen, blev der i 1988 undersøgt yderligere tre grave fra samme periode. Gravene fremkom ved etableringen af en vandledning. De to af gravene var fundtomme. Den tredje og største grav var anlagt i en 1,2 m dyb grube. Over

det omhyggeligt anlagte stentæppe i bunden fandtes spor efter den ildsvedne bulkieste. På gravens bund lå der dårligt bevarede rester af formentlig to individer. Gravgodset bestod af ikke færre end fem smukke fligede flintpilespidser og to flintdolke - et fornemt udstyr. Der vil blive holdt skarpt øje med gravpladsen fremover, da der højst sandsynligt skjuler sig flere grave på lokaliteten.

I vinteren 1987-88 blev det spændende stendyngegravfelt ved Ø. Tørslev færdigundersøgt. Der blev undersøgt i alt 6 par grave, hvoraf de fire havde tilhørende »dødehuse«. I forbindelse med 3 af gravene blev der fundet oksetænder. Der var ikke medgivet gravgods i selve gravene, men tre af »dødehusene« indeholdt 6 slebne flintøkser kombineret i sæt, hvert bestående af en tyndbladet og en tyknakket økse, der samtidig daterer anlæggene til omkring 2800 f.Kr. Analyser af fosfatindholdet i gravenes og dødehusenes fyld viste, at der i gravene har været nedlagt et individ på mindst 70 kg; om det har været mennesker eller okser, er endnu uvist (jvf. Arkæologiske fund 1987-88 s. 38-51 og 52-54).

I Provstegade i Randers by undersøgte arkæologerne i foråret 1988 det nordvestlige hjørne af det middelalderlige Vor Frue benediktinerkloster samt forskellige anlæg nord og vest derfor, bl.a. en ca. 2 m bred stenbrolagt vej og et ovnanlæg. Ved undersøgelsen frilagdes et velbevaret stykke af en ydermur opbygget af munkesten. Murstykket er nu lagt under tag i nybyggeriet Provstegården og er under fredning. Genstandsmaterialet, der er stort og varieret, daterer den undersøgte del af klosteret fra første halvdel af 1200tallet til omkring år 1400.

Et nyere, men absolut ikke uspændende fortidsminde, blev i efteråret 88 undersøgt ved Over Fussing. Det drejede sig om en vejstenkiste, der skulle fjernes i forbindelse med omlægning af Randers-Viborg landevejen. Stenkisten var godt 18 m lang og havde en gennemløbsåbning på ca. 1 × 1 m. Fronterne var sat af tilhuggede afpudsede granitkvadre. Stenkisten blev bygget i be-

gyndelsen af 1850'erne af indkaldte bornholmske arbejdere, kunne en pensioneret vejmand fra O. Fussing berette, idet hans oldefar havde været med til at anlægge vejstrækningen, hvorunder den lå. At de bornholmske arbejdere kunne deres håndværk, understreges af, at stenkisten, der ved undersøgelsen var fuldstændig intakt, gennem næsten 140 år har kunnet holde til belastningen fra en stadig øget trafik (jvf. Arkæologiske fund 1987-88 s. 10-12).

1988 var et i arkæologisk henseende rigt år. Denne rigdom skyldes ikke mindst de enkeltpersoner og institutioner, der på forskellig vis gennem meddelelser, velvillighed og gensidig respekt har bidraget hertil. Til alle disse retter museet sin tak.

Ernst Stidsing

MARIAGER MUSEUM

Det forløbne år blev i høj grad præget af, at flere større arbejder blev fuldførte. Først og fremmest kan nævnes arbejdet med etablering af ny forhal, der har givet de besøgende et helt andet og langt mere indbydende førstehåndsindtryk af museet. Som hjælp til arbejdets gennemførelse modtog museet en gave fra et lokalt forsikringssselskab på 10.000 kroner.

Også de udvendige adgangsforhold til museet har undergået en større forvandling, der gør det betydeligt lettere for turisterne og andre besøgende at finde museet. Plantning af et antal velvoksne træer finansieres af et af byens pengeinstitutter. Da der samtidig etableredes 9 P-pladser, håber vi på færre parkerede biler i den fredede gård.

Endelig færdiggjordes den nyopsætning af museets oldtidssamling, som to lærere ved Mariager skole har stået i spidsen for. Samtidig blev modeller af oldtidsboplads opstillet. Bopladsen, der blev fremstillet af en klasse på Mariager skole.

Også i det kommende år vil forskellige projekter se dagens lys, så museumsbestyrelsen regner ikke med ledighed foreløbig.

I hvert fald vil vi færdiggøre den større istandsættelse af museumsbygningen, som har stået på i en årrække med hjælp fra Planstyrelsen.

Af møder og andre arrangementer, som også er en del af museets aktiviteter, kan nævnes foredraget: Middelalderlig kirkekunst fra Italien til Mariager.

To ekskursioner til egnens herregårde indgik også i programmet. Først besøgte Seefeld-erne og Arensstorff-ernes Visborggård og senere Kjellerup. Begge steder fortalte museumsformanden om herregårdenes historie, hvorefter de lokale kirker, der havde nær tilknytning til godserne, besøgte. Det drejede sig om Visborg, Svenstrup og V. Tørslev kirker, hvor sognepræsten fortalte om kirkerne.

På de tre kunstudstillinger i Tværføljen udstilledes først kunsthåndværk: smykker, strik, tekstiltryk og keramik af Bodil Husballe, Charlotte Tøndering, Birgit Øvig og Solveig Henriksen.

Maleren Ani Eli udstillede malerier med motiver fra Mariager og fjorden.

Sidste udstilling var af maleren Inger Harbom, der udstillede til fordel for Amnesty International.

Alt i alt igen et tilfredsstillende år både hvad angår aktiviteter, besøgstal og indkomne genstande til museets samling.

Vagn Andreassen

EBELTOFT BYHISTORISKE ARKIV

Den altoverskyggende begivenhed på Ebeltoft Byhistoriske Arkiv i 1988 har været modtagelsen af en ualmindelig fornem, testamentarisk gave. Frk. Margrethe Lundberg, som døde i august 1988 89 år gammel, havde testamentarisk betænkt arkivet med sin omfattende samling af kilder til Ebeltoft bys historie fra perioden 1500-1800. Foruden hendes samling medfulgte tillige et pengelegat til brug for arkivarbejdet i Ebeltoft.

Frk. Margrethe Lundberg.

Frk. Margrethe Lundberg, der var født og opvokset i Ebeltoft, var ud af den kendte Lundberg-familie, som drev maltefabrikken i Ebeltoft. Som ung flyttede hun til København, hvor hun fik en kunsthåndværkeruddannelse. Hun levede størstedelen af sit liv i København, men bevarede en dyb interesse og kærlighed for Ebeltoft. Dette kom bl.a. til udtryk i et livslangt arbejde med en systematisk transkription af kildemateriale på Rigsarkivet til Ebeltoft bys historie, hovedsageligt fra perioden 1500-1800. Især tingbogsstudier og ejendoms historie havde hendes store interesse. Samlingen omfatter 125 ringbind med tusindvis af maskinskrevne sider, et uvurderligt hjælpemiddel, som fremover vil komme alle, der vil fordybe sig i byens slægts- og lokalhistorie, til gode.

Arkivet er meget taknemmelig for denne fornemme gave, og mindet om frk. Margrethe Lundbergs indsats for udforskningen af sin fødebys historie vil aldrig blive glemt.

Blandt arkivets øvrige tilvækst i årets løb skal nævnes en større samling arkivalier fra Ebeltofts ældste virksomhed, Flach og Knudsen's Garverier A/S, som er ophørt. Desuden har arkivet fra Ebeltoft Håndværker-, Industri- og Borgerforening fået deponeret en samling på 75 originaltegninger med motiver fra Ebeltoft udført af tegneren Svend Blinkenberg.

Arkivets status, som en afdeling af Ebeltoft Museum, har også i år medført et tæt samarbejde mellem arkiv og museum omkring en større formidlingsopgave, nemlig en særudstilling og en publikation i anledning af Ebeltoft borgerlige Fugleskydnings-selskabs 75 års jubilæum.

I lighed med de senere år har arkivet i samarbejde med FOF i Ebeltoft i vinteren 1988-1989 afholdt et aftenskolekursus i

slægts- og lokalhistorisk arkivkundskab under ledelse af museumsinspektør Jakob Vedsted.

Med økonomisk støtte fra Ebeltoft kommune, lokale pengeinstitutter og fonde har arkivet kunne anskaffe en ny fotokopieringsmaskine, hvilket er et uundværligt hjælpemiddel i det daglige arkivarbejde og til stor glæde for arkivets besøgende.

Jakob Vedsted

EGNSARKIVET FOR DEN GAMLE UDBYNEDER-KASTBJERG KOMMUNE

I 1984-85 gik en kreds af lokalhistorisk interesserede beboere i den gamle Udbyneder-Kastbjerg kommune med tanken om at etablere et egnsarkiv.

Udbyneder kirke efter branden 1892. Et af de mange indkomne billeder til Egnarkivet for den gl. Udbyneder-Kastbjerg kommune.

For mange var vejen lang til arkivet i Mariager, som vi med ændringen af kommunegrænserne var kommet til at høre under. Det påvirkede især de ældre beboeres lyst til at kontakte dette arkiv, og indsamlingen af materiale til belysning af Udbyneder-Kastbjergs historie gik trængt.

Efter oprettelsen af vores eget arkiv er det lykkedes for en lille håndfuld mennesker at samle en hel del materiale fra området. Billederne har haft en stor plads i indsamlingsarbejdet, og mange har været lånt, så de kunne affotograferes. Det er også lykkedes at tilvejebringe nogle gamle foreningsprotokoller foruden andre værdifulde arkivalier, og vi er i gang med at få samlet trykt litteratur om vort område.

Det lille arkiv har fået til huse i et lofts-kammer i Udbyover skole, men da de kommunale myndigheder ser med velvilje på vort arbejde, har vi håb om fremtidige lokaler på Havndal Centralskole.

Arkivet har åbent fredag eftermiddag, men kan også besøges efter aftale med Verner Dahl, Østerbro 47, 8970 Havndal, tlf. 86 47 01 72.

Lilian Christensen

GRENAA EGNSARKIV

Sidste år berettede jeg om arbejdet med at indsamle foreningsarkivmateriale i forbindelse med den amtsdækkende kampagne. Takket være personer på jobtilbud og god hjælp fra arkivets interessekreds har vi kunnet gøre meget ud af dette arbejde. Resultatet er da også, at Grenaa Egnarkiv i dag har arkivmateriale fra lidt over 300 forhenværende og nu eksisterende foreninger. Omkring 275 nåede at komme med i den foreningsregistratur, som er under udgivelse, men adskillige afleveringer er kommet ind siden.

Betydningen af den indsamlingskampagne, som har været i gang over alt i amtet, skal altså ikke blot måles på, hvad de en-

kelte arkiver har fået ind i selve kampagneperioden. Betydningen ligger lige så meget i en øget opmærksomhed omkring bevaring og aflevering af arkivalier, og den virker også på længere sigt. - Dette har i hvert fald præget arbejdet i Grenaa i det forløbne år: Mange nye afleveringer fra foreninger og mange supplerende afleveringer. Oprydning, ordning og registrering i forlængelse af foreningsarkivindsamlingen har fyldt meget i det daglige arbejde også i dette år.

Glædeligt er det så at konstatere, at materialet bliver brugt. Flere foreninger er i gang med at lave jubilæumsskrifter og lignende, og i arbejdet hermed kan man nu drage nytte af, at foreningens materiale er registreret, og at egnarkivet kan være behjælpelig med at finde supplerende kilde-materiale, f.eks. i vor omfattende samling af egnens aviser.

Den udadvendte side af Grenaa Egnarkivs virksomhed har fået en ny dimension i årets løb. Samlingen af gamle lokale film er blevet overført på videobånd, og der er fremstillet WHS-kopier til udlån. Samtidig er der fremstillet en præsentationsvideo med klip fra de forskellige film og med indlagt lyd. - Man må nok sige at denne udlåns-virksomhed er blevet en succes. Videobåndene til udlån har stort set ikke været hjemme, siden vi i marts måned begyndte udlånet. Et gennemgående træk er også, at lånerne ønsker at se alle 31 film (i alt ca. 13 timers spilletid), når de først har fået smag for denne specielle genre på videomarkedet. En brochure med fortegnelse over alle filmene kan rekvireres fra arkivet. Alt i alt en god idé at gøre gammelt filmmateriale tilgængeligt på video.

I samarbejde med Slægts- og Lokalhistorisk Forening har der som sædvanlig været holdt kursus i slægtsforskning og i lokalhistorie. Som noget nyt har der i samarbejde med Folkeuniversitetet og AOF været afholdt foredragsrækker. I efteråret om Grenaa bys historie og i foråret »Danmarks-historien set fra Djursland«. Foredragene har været godt besøgt, og vi planlægger at fortsætte disse arrangementer.

Årbogen »Grenaa og Omegn før og nu« udkom før jul 1988 - som sædvanlig med P. S. Johnsen som redaktør og udgiver og i vid udstrækning med stof fra Grenaa Egnssarkivs samlinger. For kort tid siden er der så sket det ulykkelige, at P. S. Johnsen alt for tidligt afgik ved døden. En del af 1989-årbogen var stort set færdig fra hans hånd, og personer omkring arkivet er parat til at hjælpe med færdiggørelsen. En 1989-udgave af årbogen skulle være sikret. - På arkivets vegne håber jeg også, at det bliver muligt at videreføre P. S. Johnsens store indsats for at formidle den lokale historie til egnens beboere. Årbogen er udkommet siden 1976 med en enkelt undtagelse. 1986 var sabbatår.

Arkivets leder Børge Kjær træffes i den faste åbningstid hver onsdag kl. 15-19 samt efter aftale. Grenaa Bibliotek modtager arkivalier og giver adgang til arkivets samlinger af trykt materiale samt kopier af kirkebøger, folkefortællinger m.v. i bibliotekets almindelige åbningstid. Tlf. 86 32 55 77.

Børge Kjær

HADSTEN KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIV OG SAMLINGER

En lang og besværlig titel, der da også i det daglige er blevet til »Egnsarkivet«. Det ved alle, hvad er, så det er blot ved højtidelige lejligheder, at vi må have det hele med. Egnsarkivet er som institution efterhånden groet så godt fast ind i egnens befolknings bevidsthed, at ingen nærmere præsentation er nødvendig.

Det er vel også dette forhold, der har påvirket, at medhjælpere er flinke til at tilbyde deres bistand. Således er vi nu en fast stab på seks, der hver åbningsdag møder op for at arbejde i arkivet og betjene de besøgende efter evne og hver inden for sit speciale.

Vi kan da også i år melde om pænt besøg og tilgang af arkivalier. Vort egnsarkiv har det særpræg i forhold til de fleste lokalhistoriske arkiver, at vi også har ting og sager. Denne afdeling lægger beslag på så megen plads, at vort råderum er fyldt til bristepunktet. Dog kan vi sige, at vi befinder os godt hernede i en kælderlænge på Hadsten skole, og at vi derfor ikke lige er ude efter større lokaler. Tanken om eventuelt at kunne få husrum i den nuværende stationsbygning, nu hvor der skal bygges ny station, er ganske vist tiltalende, men vi frygter, at tanken ikke lader sig realisere. Et tilbud om en tidligere bondegård har slet ikke fristet.

På grund af vort lille »museum« har vi i sommer fået tildelt en udstilling fra Kulturhistorisk Museum i Randers i to montre. Udstillingen viser resultaterne af udgravningerne her på egnen, foretaget i anledning af gasledningens etablering. Her blev bolpladser fra tiden 500 år før Kristus til 200 år efter afdækket, og udstillingen fortæller om levevis dengang.

Det mest interessante stykke arkivalie, vi har fået ind i årets løb, er en skrivelse fra Selling skole 1785. Det er en gåde for os, da vi ikke mener, der har været skole der før 1870.

Skolerne har været flinke til at besøge os, og vi mærker, at det er ting og sager, der forstærker interessen.

Vi har også haft et par velbesøgte møder i årets løb. Et om stavnsbåndet i anledning af dette jubilæum, og et om Leonora Christine på grund af 400 års dagen for Chr. VI's kroning.

Vor udflugt i fjor til Glud og Sønderkov blev meget oplevelsesrig, og en planlagt lignende tur i år til Willestrup og Fyrkat venter vi os også meget af.

På hvert kvartalsmæssige repræsentantskabsmøde behandles et område her i kommunen, så intet af sognene skal føle sig forbigået. I det hele taget søger vi at pleje alle kommunens områder ligeligt, så tendensen til ny knopskydning gerne skulle undgås i vort område.

De 15.000 kr., som Egnarkivet fik som gave efter byjubilæet til løbende fotoudstilling i bibliotekets foyer, er nu opbrugt, og skal serien udvides, må det ske for arkivets egne midler, og disse har bud så mange steder, så på det område må vi se tiden an.

Ellers må vi vist være tilfredse med årets gang og arkivets brug på kommunens lokalhistoriske og kulturelle område.

Børge Jensen

MARIAGER KOMMUNALE BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Jeg sluttede min sidste beretning med at nævne behovet for et læseapparat. Jeg vil starte denne beretning med at omtale samme. Det lykkedes i sommeren 1988 ved en omplacering af nogle beløb biblioteket og arkivet imellem at få frigjort ca. 10.000 kr., så det blev muligt at købe et brugt læseapparat. Det er dejligt at have, selv om det fyldte meget i det lille rum.

Af større afleveringer siden sidst kan nævnes papirer vedr. købmand A. Harder, der var stor forretningsmand i Mariager for ca. 100 år siden.

Vælgerforeningerne i de gl. omegnskommuner, som nu hører under Mariager kommune, har deponeret deres protokoller og regnskaber i arkivet. Arkivalierne er dog utilgængelige indtil videre.

Fra Hou Husmandsforening og Indre Missions samfund er afleveret protokoller og regnskaber.

Kopieringen af kirkebøger er fortsat, og der er gode udsigter til, at de sidste kirkebøger kan kopieres næste år. Det er endnu en gang lykkedes, at få dem indbundet uden udgifter.

Jeg sluttede sidste beretning med et ønske, og jeg vil slutte på samme måde denne gang: Gid vi kunne få mere plads. Det kniber med at være her, når der også skal være plads til at arbejde både for besøgende og en selv.

Poul Gaardsted

MOLSBIBLIOTEKETS LOKALHISTORISKE ARKIV

Skønt vi har mistet en af vore gode medarbejdere, der havde været med til at oprette arkivet for over tyve år siden, går det sin vante gang i Molsbibliotekets lokalhistoriske Arkiv, og vi kører ufortrødent videre i de samme baner.

Vi har for nylig hjemtaget en større sending af kopier af Kalø Godsarkiv fra tiden 1722-1842. Det drejer sig om Kaløs fæste- og skifteprotokoller med registre. Det udgør en større samling af materiale, men vi er dog endnu i stand til at fremskaffe plads til samlingen. Ellers begynder det så småt at knibe med pladsen til alle vores velregistrerede samlinger.

Ved en af vore ugentlige »åbent hus aften« optog to af Molsskolens lærere en videofilm. Der blev lavet optagelser af de medvirkende, og da de medvirkende har hver sit felt at passe, blev det til en længere stund, hvor man optog svarene fra de forespurgte afdelinger samt billeder af personer.

Det ugentlige blad, som arkivets sekretær skriver - og har skrevet siden vi begyndte - er efterhånden blevet til et lille værk på flere bind. Også heri er optaget enkelte sider af denne beretning, ligesom nogle markante portrætter fra vores samling blev optaget med tilhørende forklaring.

Vores »skriftfortolker« blev sidst i det svundne år hædret for sin tolkning af de gamle skrifter, såsom kirkebøger, fæste-protokoller, folketællinger o.s.v. Borgmesteren overrakte ved den højtidelighed, der udfoldede sig ved Dagbladet Djurslands jubilæum, et diplom plus en check på 5000 kr. til vores mand for det beundringsværdige og uselviske arbejde. Han har gjort de gamle kirkebøger læselige, hedder det med rette, og mange andre skrifter har fået samme behandling. Letlæselige var de vel aldrig, men på visse tidspunkter nødvendiggjorde deres sving og krummelurer en god øvelse, før man gik i gang med læsningen. Men de er nu at finde på arkivets hylder, maskinskrevne og registrerede - et stort, pragtfuldt arbejde, når man tager i betragt-

ning, at det gælder for syv kirkesogne og dækker flere hundrede års bogføring.

Det er lykkedes os at finde en beretning om oprindelsen af de store ralgrave ved Sletterhage-området. Der skal i dag et øvet øje til at se dem som udgravninger, idet de jo her gennem de sidste mange år er blevet til et kratområde, som efter alt at dømme er fremkommet ved selvsåning. Men her iværksatte ralcompagniet, som man kort og godt kaldte det, en større og langvarig udgravning af ral, der udskibedes fra de dengang oprettede baner. Ralcompagniet havde vist nok sit hjemsted i Århus. Vi har i forbindelse hermed fået adskillige billeder med navngivning af det talrige mandskab. Efter i en længere årrække at have udskibet det nævnte materiale fra Sletterhage hørte ralbeholdningen op her, og den nuværende plantage langs med landevejen rejste sig efterhånden og tætnede kystområderne.

Vi overholder stadig den gamle regel om at have åbent hus hver torsdag aften, og mange benytter lejligheden til at søge oplysning om både dette og hint. Et par stykker af vore vanlige gæster skriver egns historie, og de gør det meget grundigt.

Som det fremgår, går vi også en lille kende ind over de grænser, som sogne- og herredsskel i en fjernere fortid har opstillet, fordi man også her kan finde adskilligt, der spiller ind i vore optegnelser, og som giver os løsningen på stillede spørgsmål. Spørgsmål hen og ind over begge sider af grænserne til Sønder- og Østerlisbjerg herreder må jo ofte i lokalhistorisk henseende gribe lidt ind i hinanden.

Carl A. Laursen

NØRHOLD EGNSARKIV

Den største og fyldigste arkivalie-tilgang til arkivet i årets løb er Randers Dagblads avis-årgange fra 1874 til avisens ophør. De er overdraget fra Randers Lokalhistoriske Arkiv - en dubletsamling på 250 bind og pakker af dette værdifulde lokalhistoriske kil-

demateriale, der i spalterne afspejler dagligliv og menneskeskæbner i Kronjylland.

For arkivbestyrelsen har det været ikke så lidt af en udfordring at skaffe hyldeplads til det vældige materiale, som nu er arkivets »vægtigste«, men en anden tilgang, der hverken er fyldig eller hyldekrævende, er mindst lige så vigtig! Der tænkes her på det voksende besøg af skoleelever med deres lærere. Det er opmuntrende at betjene et sådant publikum. Selv de yngre elever fra 3. klasse, for hvem »krøllede« bogstaver og håndskrift endnu ikke er brugbart værktøj, har glæde og udbytte af arkivbesøget, hvor billedsamlingen og en række håndgribelige »museumshjemmehørende« genstande er levende historiefortælling og vækker historisk sans og interesse hos børnene. Det mærkes ikke mindre hos de lidt ældre elever, der arbejder med emner som: Landsbyens håndværkere og butikker for 100 år siden - Madlavning og dagligkost, da bedstemor var barn - Beklædning og tøjmoder for 100 år siden - Sygdomsbehandling i gamle dage o.s.v. - alt sammen emner, der kalder på børnenes fantasi, nysgerrighed og engagement.

Her giver avissamlingen en medieklar oplevelse af, at begrebet »for 100 år siden« ikke er tåget uvirkelighed og fjern fortid, men rykker tæt på og bliver livsnær, f.eks. når en notits i Randers Dagblad fra 1889 falder i øjnene og fortæller, at smed Niels Vahlsted - også kaldet Ilshøjsmeden - døde den 15. nov. 84 år gammel. Han var kendt viden om som den kloge smed, der kunne kurere sygdom og skavanker. Han var født i Sverige i 1805, emigrerede til Danmark i 1850 og boede først en tid i Nordsjælland. Han var enkemand og flyttede i 1855 til Ø. Tørslev som bysmed i Ilshøj. Sønnen Henrik blev konfirmeret i Ø. Tørslev og blev smedsvend i Randers, hvorfra han i 1863 rejste tilbage til Sverige. Ilshøjsmeden lagde håndværket på hylden i 1870 og flyttede til Knejsted og fortsatte her sin store praksis som klog mand. Selv den stedlige læge konsulterede ham engang - og blev hjulpet.

Peter Østergård

NØRRE DJURS EGNSARKIV

Da foreningskampagnen var slut, havde vi et resultat, som var langt over forventningerne. Vi fik indsendt registerblade på flere end 270 foreninger og havde registreret navnene på ca. 750. Store tal, når vi erindrer, at kommunen rummer knap 8000 mennesker.

Vi måtte puste ud oven på anstrengelserne, og det har nok præget arbejdet i det forløbne år lidt. Men i øvrigt har vi fortsat tilknyttet medarbejdere under jobtilbudsordningen. Det betyder, at en lang række registreringsarbejder, som vi hidtil måtte lade ligge, nu kan fuldføres til gavn for de besøgende og for os selv i de daglige arkivopgaver. For tiden afsluttes på denne måde omregistreringen af vores ældre fotosamlinger.

Tilgangen af arkivalier er jævn, men der indløber dog flere protokoller end normalt - et efterslæt af foreningskampagnen. To indleveringer bør nævnes, fordi de kan have interesse langt ud over lokalområdet. Den ene er et par dagbøger ført af lærerinde Marie Pedersen, Stokkebro skole, fra 30ernes slutning til det første besættelsesår. Vi får herigennem et indblik i lokalsamfundets sociale liv, som den »nye« langsomt optages i. Den anden er deponeringen af »Indkøbstidende«, der blev udgivet i 1970erne og lidt ind i 80erne af Djurslands kollektive Indkøbsforening. Bladet afspejler det vide spektrum af initiativer og aktiviteter, der fulgte i kølvandet på Djurslandskollektivisternes etablering og opløsning i disse år med flere centre især på Norddjursland. Selv om kollektiverne nu stort set er ophørte, har deres tilstedeværelse sat sig markante spor på langt sigt.

Et par begivenheder ud over det sædvanlige er nok værd at nævne. I april 89 var Nørre Djurs Egnarkiv vært for arkiverne på Djursland og Mols ved et stort fællesmøde. Mødets formål var udveksling af erfaringer mellem de mange arkiver, hvis arbejdsbetingelser - også økonomiske - er uhyre forskellige. Dette møde skal finde sted hvert år på skift mellem arkiverne i re-

gionen, og det var nu vores tur efter Rougsø.

Her i efteråret 89 kan vi fejre 50året for oprettelsen af Gjerrild Sognekarkiv. Det var i mange år det eneste lokalhistoriske arkiv på Østdjursland, og naturligt nok fik Nørre Djurs Egnarkiv ved dettes start i 1972 hjemsted netop i Gjerrild. Samlingerne fra Gjerrild Sognekarkiv indgik i egnarkivets arkivmasse.

En trøst til dem, der erhverver vores årsskrift: Vi er ved at udarbejde et register over indholdet af de første 10 årgange, altså årene 1977-1987.

Tom Mortensen

LOKALHISTORISK FORENING FOR PURHUS KOMMUNE

Vi har i 1988/89 kunnet glæde os over et stigende antal spændende indleveringer, hvoraf kan nævnes: To foreningsfaner, to slægtshistorier, et omfattende materiale om Indre Mission, ca. 1000 lysbilleder fra Purhus kommunes pensionistrejser og meget, meget mere.

Ligeledes kan vi glæde os over, at flere og flere finder vej til vores arkiv for at søge hjælp til egns- eller slægtsforskning, udformning af jubilæumsskrifter o.l., eller bare for at kigge. Det har altsammen resulteret i ca. 25 nye medlemmer.

Den 29. august 1988 havde arkivet 10 års jubilæum, som vi fejrede med åbent hus eftermiddag og aften. Vi havde stort besøg, bl.a. af det samlede byråd, som overrakte os en længe ønsket gave, nemlig et skilt med arkivets navn og åbningstider. Det betyder, at vore besøgende nu kan finde direkte ind til os i stedet for som før, at skulle gennem kommunekontoret.

Den årlige udflugt, som i år gik til vikingeborgen »Fyrkat« ved Hobro, druknede i regn og havde som følge deraf ikke samlet det store deltagerantal.

Det gjorde vores foredragsrække sammen med LOF og folkeuniversitetet i vinterhalvåret heller ikke, og vi har derfor i år besluttet i stedet at arrangere nogle ekskursioner med kulturlandskabet som emne - første gang i september og med Ejler Worsø som leder.

Af mere udadvendte ting kan nævnes, at vi sammen med repræsentanter fra turist- og erhvervsrådet har nedsat en »Fussingø-gruppe«, som med velvillig hjælp fra skovrider Elmquist har fået skovstyrelsens tilladelse til at bruge Fussingø Slot til forskellige arrangementer i sommerens løb. Vi har bl.a. haft to aftener med vandreture i skovene omkring Fussingø med skovrider Elmquist som guide og med efterfølgende »gammeldaws« kaffebord i slottets lokaler og folkedanseropvisning i parken.

Vi har også haft parkkoncert med Randers amatørsymfoniorkester med Hans Wanner som dirigent. Endvidere har vi haft en »Hvad er det?«-aften, hvor to udvalgte hold af kommunens borgere dystede med hinanden.

I juli havde vi tre week-ends med blomsterudstillinger kombineret med rundvisning på slottet med skovrider Elmquist og Knud Eriksen som rundvisere. De har begge et enestående kendskab til Fussingø og den grevelige slægts historie og er virkelig gode fortællere.

I august har vi i Fussingø slots lokaler haft en stor fotoudstilling i anledning af fotografiets 150 års jubilæum. Udstillingen omfattede gammelt og nyt fotoudstyr, venligst udlånt af Fotomuseet i Herning, Had Sund Egnens Museum, Kulturhistorisk Museum i Randers og private. Desuden indgik en amatørfotokonkurrence i udstillingen samt meget fine billeder af romansk stenkunst, fotograferet i Purhus kommunes kirker af fotograf Poul Petersen, Århus, samt dejlige landskabs- og portrætfotografier af vores lokale fotokunstner Åge Østergård.

Desuden har vi involveret os i »gravearbejde«, idet vi gennem en beboer på et af vore plejehjem fik kendskab til, at nogle store sten med interessante indhugninger

skulle være nedgravet på en mark i Hvidsten. Vi fik stenene lokaliseret og skal i det kommende efterår i gang med at grave dem op og transportere dem til Hvidsten Kro, hvor de indgår i en stensamling fra samme stenhugger. Vi har fået oplyst, at stenhuggerens navn var Ulnitz, og at han omkring år 1920 var ejer af »Pilgården« i Hvidsten.

Anna Klausen

RANDERS LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivet blev 1.7.88-31.6.89 besøgt af 1961 personer, hvilket omtrent svarer til foregående års besøgstal. I lighed med tidligere har der været gruppebesøg fra lokale institutioner, skoler og foreninger. Arkivet har som vanligt modtaget en lang række skriftlige og telefoniske henvendelser, der er besvaret på grundlag af samlingerne.

Indsamlingen har fulgt tidligere års praksis. Af indkomne arkiver kan nævnes: Dansk Karetmager- og Karrosseribyggerforbund, Dansk Kedel- og Maskinpasserforbund, Dansk Metal, Dansk Metals Klub 1, 7, 11 og 39, Foreningen Norden, Formernes Fagforening, Gedeforeningen Houmeden, Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdernes Fagforening, Haveselskabet Glarbjergvang, Hornbæk Lokalsamfund, Hornbæk-Taanum Skytteforening, Lem Sogns Totalafholdsforening, Randers Dagblad, Randers Dampbrænderi, Randers Lawn-tennis Klub, Randers Tjenerforening, Råsted Forsamlingshus, Sadelmager- og Tapetsererforbundet, Skotøjsarbejdernes Fagforening, »Vestenvinden«, Smedenes Læringleklub og Socialdemokratiets Randerskreds. Erhvervelserne til lokalsamlingen har fulgt tidligere års tradition.

Følgende udstillinger har været afholdt - i begge tilfælde i samarbejde med museet og i museets udstillingslokaler: Kongens Tid, arkivalier og genstande fra Christian IVs periode (31.5.-9.8.88) og »Det røde Randers« (21.10.-11.12.88).

Udover de tilbagevendende orienteringer om arkivets benyttelse og omvisninger i kommunen i øvrigt har arkivaren afholdt følgende foredrag: »Det røde Randers« i Fællesorganisationens Efterlønsklub (27.10.88) og »Arkivernes indsamlingsstrategi« ved SLAs forskningsseminar, Nyborg (3.11.88).

Arkivaren har redigeret Historisk Aarvog Fra Randers Amt 1988. Heri publiceredes bl.a. assistent Grete Revsbechs artikel »Have- og byggeforeninger i Randers 1899-1940«. Endvidere redigeredes Fællesorganisationens bog »Det røde Randers«, hvori publiceredes afsnittet fra ca. 1920 til i dag. Endvidere har arkivaren medvirket i redaktionen af SLA og SLFs tidsskrift Lokalhistorisk Journal. I Fortid og Nutid samt Historiske Meddelelser om København er anmeldt historisk litteratur. De historiske afsnit i Velkommen til Randers og Randersvejviseren er blevet revideret. I samarbejde med borgmesterkontoret er der udgivet en folder om Randers Rådhus.

Arkivaren har deltaget i SLAs amtsrepræsentantskabsmøde 15.-16.4.88 i Middelfart, DHFs årsmøde i Viborg 19.-21.8.88 samt SLAs årsmøde 17.-18.9.88 i Roskilde. Arkivaren virker som SLFs lokalhistoriske konsulent og er medlem af SLAs udvalg til forberedelse af lovgivning på lokalarkivområdet samt forskningsudvalget. Ved Randers Amts Historiske Samfunds generalforsamling 8.3.89 fratrådte han som formand og fratrådte samtidig som medlem af Fondens til gamle Bygningers Bevaring i Randers Kommune.

I beretningsåret er arkivets assistent Grete Revsbech fratrådt og Guri Dybsand tiltrådt i hendes sted.

Peter Bondesen

ROSENHOLM EGNARSARKIV

Arkivet har rundet sit første år i nye og selvstændige lokaler i tinghusets arrestbygning.

Parkanlægget i arkivets nære omkreds er ført tilbage til bygningernes første år o. 1910. Nu følger restaureringen af den rummelige og gedigne dommerbolig, der i øvrigt er fredet, men som efter nytår skal fungere som Hornslets bibliotek. Arkiv og bibliotek bliver herefter atter nære naboer.

De nye tiltrækkende omgivelser i Rosenholm Egnarsarkiv har naturligvis fristet mange besøgende i årets løb, både enkeltvis og i grupper fra nær og fjern.

Selv om der officielt kun er åbent to ugentlige eftermiddage, har det daglige arbejde efterhånden hobet sig op og fået karakter af heltidsstatus.

Der har været etableret udstillinger, dels i anledning af Lions Clubs 25 års jubilæum og dels i en af byens banker, hvor der har været 75 års jubilæum.

For at lette adgangen til kirkebøgernes mangfoldige problemer har arkivet i det forløbne år udarbejdet en forenklet »genpart« af de vanskeligste og mest utilgængelige årgange; for Hornslet sogns vedkommende fra 1717 til 1813. »Genparten« er udarbejdet i tre bind, henholdsvis Født, Dødt og et bind med Trolovede, Copulerede og Absolverede. Disse tre bind, hvoraf landsarkivet har modtaget et eksemplar, giver en utrolig lettelse og en hurtig oversigt over det - hvad skriften angår - vanskeligt tilgængelige materiale.

Som tidligere år har der også i vinter - for 11. gang - været afholdt slægtskursus med deltagere fra oplandet og nærmeste nabokommuner.

Hertil må føjes, at vi på arkivet efter årelange og møjsommelige slægtsstudier har udarbejdet en slægtstavle over en familie, der mere end de fleste har haft indflydelse på tid og udvikling i sognet gennem 300 år. Slægtsnavnet er HØJ, og slægtstavlen, der er ophængt i arkivet, omfatter i alt 590 descendenter. Med et tilskud på 250 indgifte hustruer og mænd er probanden PEDER HØJ, der i 1688 var fæstebonde i Tendrup, direkte ophav til en efterslægt på i alt 840 personer. Ca. 30 af Hornslet sogns nulevende slægter vil kunne finde deres aner

med slægtsnavnet HØJ tilbage gennem 10 generationer. Vi imødeser en smule lokal interesse omkring denne personrige efter-slægtstavle.

Det var et latent ønske i forbindelse med overtagelsen af de nye arkivlokaler at få det kommunale arkiv, som siden 1970 har været deponeret på landsarkivet, tilbage til hjemstavnen. Byrådet har været yderst villigt og positivt over for ideen, men den strandede på landsarkivets uvilje. Til gengæld har landsarkivet overdraget arkiv og kommune en udførlig registratur over det deponerede kommunearkiv. Hertil kommer, at Rosenholm kommune generøst har bevilget en kopiering af de kommunale forhandlingsprotokoller for de pågældende ti sogne foreløbig fra 1842 til o. 1900. Det drejer sig om kopier, der hermed er udstykket og indbundet i 27 bind.

Endelig er der i årets løb udarbejdet en rammeoversigt over arkivets indhold opbygget efter SLAs »decimalklassesystem«. Rammeoversigten kan naturligvis ikke medtage alle detaljer, men den rummer en systematisk oversigt over arkivbestandens helhed i et let overskueligt katalog.

S. Sloth Carlsen

ROUGSØ LOKALHISTORISKE FORENING, ARKIV OG SAMLINGER

Det kan nok lyde mærkeligt, når vi, der har større lokaler end de fleste andre foreninger, nu igen begynder at tale om, at vi mangler plads, men der kommer stadig nye ting til; sidst har Birkebæksamlingen fået et urmagerværksted af et af vore medlemmer.

Oldtidssamlingen er blevet suppleret med en opstilling af redskaber i kronologisk orden fra jægerstenalder til bronzealder. Et iøjnefaldende indslag er en hellekiste, fundet under udgravning ved Skovgårde. Den er nu genopstillet i vore lokaler, så man kan se den specielle helleristning i en af sidestene.

En gave på 5.000 kr. har gjort det muligt for fotoafdelingen at anskaffe en fremviser, der er til stor hjælp i registreringen af de mange glasplader fra fotograf Dørges samling.

Vi har holdt åbent hver mandag fra 15-21 i hele sommerferien, og det har givet et stort besøg af feriegæster, både danske og udlændinge.

Foreningen indbød i foråret de lokale menighedsråd til et samarbejde, om at få gravstederne på vore kirkegårde fotograferet, da vi mener, at de er ved at skifte karakter på grund af at urnebegravelser bliver mere almindelige. Forslaget havde tilsyneladende ikke den store interesse.

Søren Ladefoged

SØNDERHALD EGNSARKIV

Ind imellem synes nok alle vi, der har med det lille arkiv at gøre, at der er for få, der finder vej til det, for der er da en del at studere der. Nogle kommer der jo, og de fleste går derfra med et eller andet udbytte. De ting, der løbende kommer til, har vel heller ikke i det sidste årstid været epokegørende, men tit spændende nok for den, der har interesse i det helt lokale. I tidens løb har vi også skaffet os en del arkivalier på mikrofilm. Disse er ikke længere en død skat, da vi nu disponerer over et læseapparat, skænket til arkivet af fru Louis-Hansen på Tustrup. Endvidere er der nu en god ny kopimaskine, så det er muligt at få kopier med hjem af de arkivalier, man har fundet interessante.

Som omtalt ved tidligere lejlighed tilsluttede vi os kampagnen vedrørende foreningsarkiver i Århus amt. Det forhåndenværende materiale blev registreret, og lidt mere er kommet i hus. Vi fortsætter og får vel efterhånden samlet, hvad der nu kan samles i vores område.

Lokalhistorisk Forening for Sønderhald kommune har udvidet sit turprogram. Som helt fra starten er der hvert år en aftenudflugt inden for lokalområdet. Fra somme-

Også Rougsø Lokalhistoriske Forening mangler plads.

ren 1988 er der nu også en heldagstur til lidt fjernere steder. Den første gik til Blichers egn og til flygtningekirkegården i Kølvrå. Ellers har der som sædvanlig været

nogle aftenmøder om historiske emner og en foredragsrække sammen med kollegerne i Rougsø.

Vibeke Nielsen

Bevaringsfonde i det gl. Randers Amt

FONDEN TIL BEVARELSE AF GAMLE BYGNINGER I MARIAGER

Sidste års beretning fra fonden afsluttedes med et ønske om, at Egepladsen med den gl. Sct. Peders kirketomt skulle få et bedre udseende.

Dette ønske er nu opfyldt. Vort forslag til at forsyne Egekiosken med et tegtag er imødekommet. Pladsen og den omlagte indkørsel til museet er indrammet med nyplantede egetræer, og kirketomten markeres i forhåbentlig nær fremtid med belægning i pigsten. Snart vil pladsen kunne leve op til byens gode rygte.

Mariagers oprindeligt tre karakteristiske lindeporte har i de seneste år haft en trang skæbne. Vejudvidelser, salt og påkørsler har kun ladet fragmenter af en port overleve for enden af Østergade. Vi var derfor meget glade i fonden, da vi fik lejlighed til at markere årsskiftet 1988-89 ved at genplante porten for enden af Fuglsangsgade. Nærmeste nabo afgav velvilligt jord, så træerne nu står med en afstand til kørebanen, der gør det rimeligt at tro, de vil trives og blive til fryd for kommende generationer.

Byggekrisen kradser i Mariager som andre steder i landet. Tilskud til egentlig bygningsbevaring og kommentarer til verserende byggesager har derfor i det forløbne år haft en mindre fremtrædende plads end normalt. Til gengæld er mange butiksskilte blevet kommenteret, og fonden håber i løbet af året at kunne overbringe kommunen et oplæg til en skiltevejledning. Resultatet af de indtil nu givne kommentarer kan allerede i dag spores i byen.

Gennem Sammenslutningen for Bygnings- og Landskabskultur har fonden anmodet Planstyrelsen om at undersøge mulige fredningsværdige bygninger på cementfabrikken ved Assens. En samling af industribygninger, der er værd at værne om.

I Mariager har vi rejst fredningsforslag for Østergade 5. Huset, der er tæt sammenbygget med den nyistandsatte »Bugges gård« er en vigtig del af bybilledet omkring torvet. Ansøgningen er hurtigt blevet imødekommet, så det smukke bindingsværkshus i dag er fredet på lige fod med de bedste af byens øvrige huse.

Leif Høgh

Historisk Samfund 1988-89

For Randers Amts Historiske Samfund som for en lang række andre historiske organisationer har sæsonen 1988-89 været præget af de to store historiske jubilæer: Markeringen af 200året for stavnsbåndets løsning og 400året for Christian IVs modtagelse af kongeværdigheden. M.h.t. begge jubilæer har Historisk Samfunds rolle alene været den formidlende, men det at skabe et møde mellem historisk interesserede mennesker og den helt aktuelle historieforskning og -formidling må være et væsentligt formål for en organisation som vor.

Christian IV-året blev markeret ved en velbesøgt og på alle måder vellykket ekskursion til hovedstaden og de store udstillinger dér 23.-24.4. Selv en teaterforestilling blev det til. - 30.4. blev der afholdt omvisning ved Vor Frue Klosters udgravede tomt og siden besøgte Kulturhistorisk Museum, hvor en del af de mange nye fund blev præsenteret. - 18.6. var Helge Qvistorff vor ciserone på en kulturhistorisk vandretur i Rold Skov. Allerede dagen efter 19.6. var der arrangeret rundvisning og festgudstjeneste på Clausholm i anledning af stavnsbåndsjubilæet. Et 1700tals kaffebord sikrede, at der også var noget for ganen. I for-

bindelse med Randersugen afvikledes 14.-18.8. fem velbesøgte omvisninger i bygninger, hvortil der normalt ikke er adgang. - 3.9. var Nordsømuseumet hovedmålet for en tur til Vesterhavet. Hans Runge Kristoffersen var også guide på en spændende ekskursion i det nordenfjordske landskab.

Stavnsbåndsjubilæet blev markeret med to foredrag. - 16.3. talte arkivar Margit Mogensens mere alment om landboreformerne og malerkunsten i forbindelse med generalforsamlingen. - 31.8. fortalte universitetslektor Axel Bolvig om baggrunden for den fine vandreudstilling om dansk landskabsmaleri på Randers Kunstmuseum. - 5.10. talte universitetslektor Else Roesdahl om »Vikingerne verden«, en verden som efter forelæsningen at dømme især kunne studeres i England. - 23.11. var emnet »Pramdragerne på Gudenåen«, hvor et lokalt trafikhistorisk emne blev behandlet af arkivar Henrik Fode. - 25.1. præsenterede stud. mag. Hans Mikkelsen de arkæologiske undersøgelser af Vor Frue Kloster, et nonnekloster, der lå ved Provstegade i Randers. Udstillingen af fundene fra klosteret blev præsenteret på museet i forbindelse med forelæsningen.

Historisk Samfund på udflugt til bl.a. El-museet i Tange den 27. maj 1989.

Årets universitetskursus havde arbejderbevægelsens historie som tema. Med fire forelæsnings og fire forskere, der hver på sin måde har været med til at tolke bevægelsens historie, blev nye synspunkter - tit ganske provokerende - lagt frem. Kursets deltagere kunne også møde den lokale arbejderbevægelse. Fællesorganisationen skal her takkes for husly på »Jylland«. - Historisk Samfund har den store glæde at møde varm interesse hos kulturhistorikere landet over. Vi får bogstaveligt talt aldrig nej, når vi inviterer til Randers. Jeg tror bl.a. at det skyldes, at man véd, at byen har et stort og interesseret historisk publikum. Folkeuniversitetsinstitutionen i Odense har sin væsentlige andel i, at disse arrangementer lykkes så godt.

Efter en sæson med to særudgivelser blev der i beretningsåret alene udgivet en årbog.

Årbogen udkom som vanligt i sidste uge af november. Igen var der samlet en række artikler fra oldtid til nyeste tid fra hele det tidligere Randers Amt. I de senere år er der sket det glædelige, at tilgangen af artikler er blevet så bred, at årbogen kan sammensættes mere varieret end tidligere og også planlægges et par årgange frem i tiden. I år er der grund til at byde bogtrykker Ib Damsgaard velkommen som Historisk Samfunds mere permanente trykker. Tidligere har han produceret tre vellykkede særpublikationer, men nu er skridtet taget fuldt ud, og trykningen af årbogen er flyttet til det lille, effektive trykkeri i Mariager. Jeg vil også her takke artikelforfattere og indsendere af beretninger fra arkiver og museer for godt samarbejde.

En organisation som Historisk Samfund

kan kun fungere med gode relationer til andre organisationer og institutioner. Vi har den glæde at have udmærkede kontorlokaler i en kommunal bygning til en meget rimelig husleje samtidig med, at vi modtager et smukt tilskud til driften fra Randers kommune. Uden kommunens velvilje ville vi være meget vanskeligt stillet, og jeg vil gerne her takke for den velvillige modtagelse, vi altid får hos kommunens politikere og embedsmænd. Tilsvarende skal en række kommuner i det tidligere Randers Amt takkes for tilskud. Endelig er al mulig grund til at takke pressen for den positive og rigelige omtale, vi altid får.

Ved generalforsamlingen 16.3. blev der aflagt beretning og regnskab. Alle valg var genvalg. Bestyrelsen konstituerede sig ved møde 19.4. Der har derefter været afholdt 4 bestyrelsesmøder og en række udvalgsmø-

der. Jeg vil gerne takke bestyrelseskollegerne for deres indsats i årets løb. De mange gøremål i Historisk Samfund kan kun lykkes, når bestyrelsen sammen løser dem med lyst og dygtighed.

Historisk Samfund tæller nu ca. 930 medlemmer, det højeste tal nogen sinde. Der udsendes nu 3 gange årligt »Meddelelser til Medlemmerne«, og det er mit indtryk, at man er glade for denne oversigt over ture møder, bogtilbud m.v. Medvirkende til medlemsfremgangen er den sikre ledelse af kontoret. Esther Pedersen udfører her et stort og meget vigtigt arbejde til gavn for Historisk Samfund. Bestyrelsen vil hermed gerne takke for en indsats, som vi udmærket ved, rækker længere end de to ugentlige åbningstimer.

Peter Bondesen

Historisk Samfunds driftsregnskab 1.1.-31.12.1988

INDTÆGTER:

Medlemskontingent	78.081,00
Tilskud:	
Randers kommune	8.900,00
Hadsten kommune	1.200,00
Nørre Djurs kommune	700,00
Rosenholm kommune	700,00
Sønderhald kommune	500,00
Udgiverfonden	13.202,00
Porto	+ 140,00
Renter	2.136,83
Ekspeditionsgebyr	2.500,00
Bogsalg	7.018,06
Kommissionsbøger	459,82
Ture	2.995,88
Kurser	2.478,40
	120.731,99

UDGIFTER:

Årbog	64.233,88
Bestyrelsesudgifter	8.573,66
Kontorudgifter	11.828,10
Honorarer	12.000,00
Medlemsudgifter, medd.	15.780,61
Arbejdsmarkedsbidrag	204,00
Møder	7.326,72
Overskud	785,02
	120.731,99

Status pr. 31.12.1988

AKTIVER:

Ryttere, Rak og Randersborgere	16.263,75
Fussingøbogen	2.660,21
Kassebeholdning	1.702,58
Beholdning, giro	9.357,66
Beholdning, check	2.197,25
Beholdning, bankbog	1.438,04
Bogbeholdning	30.000,00
Turkonto, check	5.820,81
Turkonto, giro	1.664,95
Momstilgodehavende	240,80
Diverse debitorer	12.525,00
	83.871,05

PASSIVER:

Forudbetalt kontingent 1989	23.160,00
Ormeslyng og Vinranke	824,00
Kommissionsbøger	200,00
Damsgaard Tryk	23.970,26
Turfond	7.485,76
Lån ved Udgiverfond	20.000,00
Nettoformue	8.231,03
	83.871,05

Regnskabet er gennemgået, og bilag er sammenholdt med kassebog. Beholdninger er kontrolleret.
Randers, den 5. marts 1989

E. Berg Sørensen

R. Bilde

Historisk Samfunds bogsalg

Randers Amts Historiske Samfunds kontor, Slyngborggade 21, 8900 Randers, har åbent hver tirsdag kl. 15.00-17.00 bortset fra ferier. Telefon 86 43 0211 svarer i åbningstiden. Her modtages indmeldelser, bogbestillinger og tilmeldelser til ture. Udenfor kontortiden kan meddelelser indtales på den automatiske telefonsvarer. Historisk Samfunds publikationer kan købes på kontoret i åbningstiden eller bestilles til levering med posten. Til de anførte priser lægges forsendelsesomkostninger. Beløbet bedes indsat på Historisk Samfunds girokonto 5448522 senest 30 dage efter modtagelsen. Historisk Samfunds medlemmer modtager årbogen og øvrige foreningsmeddelelser; kontingentet er 90 kr. pr. år.

Historisk Aarvog fra Randers Amt er udkommet siden 1907. Den haves på lager for en række ældre årganges vedkommende. Historisk Samfund tilbagekøber ældre, udsolgte årgange og tilbyder medlemmerne, at man kan tegne sig for ønskede ældre årbøger ved henvendelse til kontoret.

Følgende årgange af årbogen er p.t. udsolgt:

1907 - 1908 - 1909 - 1910 - 1911 - 1912 - 1913 - 1916 - 1917 - 1919 - 1920 - 1921
1922 - 1923 - 1924 - 1925 - 1926 - 1928 - 1929 - 1931 - 1933 - 1934 - 1937 - 1941
1942 - 1943 - 1946 - 1947 - 1948 - 1949 - 1956.

Årbogspriser pr. bind:

	Medlemmer:	Ikke medl.:
1907-40	30,00 kr.	40,00 kr.
1941-60	25,00 -	35,00 -
1961-73	32,00 -	40,00 -
1974-81	50,00 -	65,00 -
1982-86	65,00 -	76,00 -
1987	75,00 -	90,00 -
1988-89	85,00 -	100,00 -

Randers Amts Historiske Samfunds skriftserie:

1. *Niels Erik Jensen og Jørgen Ganshorn*: Randers Bindingsværk, 1987 (udsolgt).
2. Ormeslyng og Vinranke. Hørningplanken og andre minder fra vikingetid og middelalder, 1987. Kr. 80,00 (60,00 for medlemmer).
3. Fussingø, 1989. Kr. 152,00 (112,00).

Skrifter udgivet af Randers Amts Historiske Samfund:

O. Warthoe-Hansen: Skolehistorisk Billedbog for Randers Amt, 1971. Kr. 30,00 (25,00)

K. V. Jespersen: Skaføgaaards adkomstbreve og jordebøger, 1975. Kr. 45,00 (30,00)

Søkbøstaden Randers. Flodhavn og købmandsby, 1980. Kr. 150,00 (80,00)

J. C. Hald: Randers Amt (1827). Genoptryk 1981. Kr. 75,00 (55,00)

P. Bondesen: Skulptur i det fri i Randers, 1982. Kr. 96,00 (72,00)

P. Sloth Carlsen: Mariager Kloster, 1983. Kr. 89,00 (68,00)

P. Bondesen: Vejnavne i Randers kommune, 1985. Kr. 80,00 (60,00)

H. Hall: Ryttere, Rak og Randersborgere, 1986. Kr. 248,00 (218,00)

Historisk Samfunds bestyrelse 1989

Museumsinspektør Lise Andersen
(henv. ang. årbog)
Nattergalvej 23, 4. th., 8900 Randers
tlf. 86 42 33 82

Kredslæge Jens Erland Donner
Balevej 17, Ommestrup, 8544 Mørke
tlf. 86 37 71 74

Sognepræst Henning Hall
Gørtlervej 24, 8900 Randers
tlf. 86 42 96 35

Cand. phil. Inger Marie Hyldgård
Vorup Kirkevej 13, 8900 Randers
tlf. 86 41 68 40

Lektor Palle Kirk
(henv. ang. kurser)
Karetmagervej 11, 8900 Randers
tlf. 86 42 97 44

Adjunkt Frits S. Nicolaisen
(formand)
Virring Præstegård
Virringvej 17
Virring, 8900 Randers
tlf. 86 49 44 30

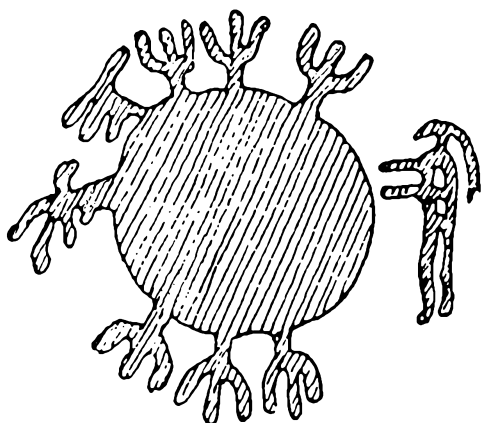
Overassistent Gudrun Pedersen
(næstformand)
Gelhøj 9, Albæk, 8900 Randers
tlf. 86 44 15 72

Faktor Bo Rasmussen
(henv. ang. ture)
Boghvedevej 17, 8900 Randers
tlf. 86 43 20 31

Fru Esther Skjødt
Fyrrevænget 7, 8900 Randers
tlf. 86 42 17 34

Lærer Peter Østergård
Åstrupvej 3, Mellerup, 8900 Randers
tlf. 86 44 13 50

Kasserer:
Skoleinspektør Chr. Petersen
Parkboulevarden 52, 8900 Randers
tlf. 86 42 53 06

Forfatternoter

Følgende forfattere har bidraget med artikler til årbogen 1989:

Lise Andersen, f. 1955
museumsinspektør
Nattergalvej 23
8900 Randers
tlf. 86 42 33 82

Sigrid Bak, f. 1923
afdelingsleder
Rodskovvej 97
8541 Skødstrup
tlf. 86 99 41 74

Peter Bondesen, f. 1946
arkivar
V. Tværvej 16
8900 Randers
tlf. 86 41 62 72

Poul Erik Jensen, f. 1956
cand.scient.
Nørremøllevej Nord 31
8800 Viborg
tlf. 86 62 28 60

Johannes E. Tang Kristensen, f. 1906
vicestadsbibliotekar
A. C. Jacobsensvej 16
9400 Nørresundby
tlf. 98 17 18 27

Hans Mikkelsen, f. 1955
stud.mag (middelalderarkæologi)
Lollandsgade 63
8000 Århus C
tlf. 86 19 77 61

Niels Løgager Nielsen, f. 1947
mag.art. (lokal- og kulturhistorie)
Bragesvej 37
8230 Åbyhøj
tlf. 86 15 36 88

Helge Ribe, f. 1911
proprietær
Hohøj Skovvej 1
9550 Mariager
tlf. 98 54 20 50

Kaj Skytte-Rasmussen, f. 1918
malermester
Rønne Allé 8
8900 Randers
tlf. 86 42 17 16

Michael T. Stensgaard, f. 1914
major
Randersvej 16, Overlund
8800 Viborg
tlf. 86 67 19 83

Personregister

ved Lise Andersen

Heri optages alene navne fra årbogens artikler

<i>Andersen, Anders</i> , teglbrænder i Mastrup	20	<i>Fabricius, Henny</i> , gymnastikleder i Kousted	63
<i>Andersen, Hans Chr.</i> , digter	78	<i>Feilberg, H. F.</i> , præst og folkelivsforsker	58
<i>Andersen, Niels</i> , degn i Ålum	24, 26, 28	<i>Fischer, Chr.</i> , borgmester i Randers	32
<i>Bang, Ole</i> , overlæge	71	<i>Foged, Lars</i> , gårdmand i Kousted	63
<i>Bartrumsen, ?</i> , børstenbinder	43	<i>Friis, Achton</i> , maler	80
<i>Bartrumsen, ?</i> , reder og kaptajn	43	<i>Fuiren, Christine (g. Harboe)</i> , baronesse	67
<i>Bartrumsen, Ellen</i>	44	<i>Giørup, Michael</i> , forfatter	78
<i>Bartrumsen, Helga Josepha (f. Søferberg)</i>	43	<i>Gotfredsen, Georgena Carolina (f. Leiningen)</i>	41, 43
<i>Bartrumsen, Ida</i>	44	<i>Gotfredsen, Peter</i> , possemøntmager	43
<i>Bartrumsen, Jens Valdemar</i> , gartner i København	43	<i>Granjean-Thomsen, Asger</i> , præst	75
<i>Bartrumsen, Vilb. From</i> , skibsmægler og digter i Mariager ..	41, 43, 44, 45, 46	<i>Grundtvig, N. F. S.</i> , præst og digter	77
<i>Blicher, St. St.</i> , præst og digter ..	23, 24, 26, 28, 78, 79	<i>Gørtz, frk.</i> , beboer på Støvringgård	73, 74
<i>Bonde, Christen</i> , cand.polit.	60	<i>Hag, Aksel</i> , arkitekt	71
<i>Borup, F.</i> , teglværksingeniør	22	<i>Hansen, Hans Nik.</i> , maler	79
<i>Bauer, Fritz</i> , teglværksejer i Gravlev	19	<i>Hansen, Peter</i> , arkitekt i Randers	31
<i>Brede, C.</i> , entreprenør i Randers ..	34, 38	<i>Hjulmand, Søren Sørensen</i> , boelsmand i Birkedal	20
<i>Brunsgaard, Lene</i>	82	<i>Hornemann, Emil</i> , komponist ..	57
<i>Bukh, Niels</i> , gymnastikpædagog ..	63	<i>Hostrup, C.</i> , digter	62
<i>Bøgh, Erik</i> , forfatter	57	<i>Hvilsom, Niels Chr.</i> , skomager i Lem	51
<i>Carlsen, C.</i> , entreprenør i Randers	39	<i>Hyldegård, Inger Marie</i> , middelalderarkæolog	90
<i>Castenskiold, frk.</i> , priorinde på Støvringgård	69	<i>Jacobsen, Jens</i> , teglværksforpagter i Gravlev	19
<i>Christensen, Poul</i> , håndboldtræner i Kousted	64	<i>Jenisch, Johan Chr.</i> , godsejer	94
<i>Christensen, Villads</i> , dr.phil., historiker	80	<i>Jenisch, Martin, Johan</i> , senator og godsejer	87, 94
<i>Christian III</i> , dansk konge	5	<i>Jensen, Marka</i> , gymnastikleder i Kousted	63
<i>Cramer, Schak Mathias</i> , boghandler i Randers	24	<i>Jørgensen, ?</i> , tjener på Støvringgård	68
<i>Dahl, frk.</i> , beboer på Støvringgård	74	<i>Kalkar, Otto</i> , ordbogsredaktør ..	76
<i>Dyssel, Johan Arent</i> , præst og forfatter	15	<i>Kampmann, Hack</i> , arkitekt	94
<i>Elmenhoff, Joachim Martin</i> , bogtrykker i Randers	24		
<i>Elmenhoff, Søren Wissing</i> , bogtrykker i Randers	24		

<i>Kirkegaard, Nicoline</i> , forfatterinde	79	<i>Pontoppidan, Henrik</i> , forfatter ..	78, 79, 80
<i>Knudsen, H.</i> , fmd. for Kousted Skytteforening	64	<i>Poulsen, ?</i> , forpagter på Støvringgård	74-75
<i>Kristensen, Evald Tang</i> , folke- mindesamler	26, 79, 80	<i>Poulsen, ?</i> , skovrider på Støvringgård	72
<i>Kromann, Richard</i> , stadsingeniør i Randers	34, 36	<i>Reventlow, Conr.</i> , storkansler ..	87
<i>Lange, ?</i> , urmager i Maribo	43	<i>Richelieu, Armand Jean du</i> <i>Plessis de</i> , kardinal	41
<i>Lange, Ida (f. Leininger)</i>	41, 43	<i>Ridde, ?</i> , landinspektør	31
<i>Larsen, L. P.</i> , højskoleelev	48	<i>Rosenkrantz, Elisabeth Bille</i> , priorinde på Støvringgård ...	73
<i>Laust »Skalle«</i> , husmand i Svinning	23, 26	<i>Rye, Olaf</i> , dansk general	94
<i>Leemeyer, Morten Frederich</i> , birkedommer og kammerråd ..	87	<i>Saabye, Rigmor</i> , beboer på Støvringgård	74
<i>Leininger, Anne (f. Jensdatter)</i> ...	42	<i>Schmidt, Niels</i> , boghandler og forlægger i Randers	24, 26
<i>Leininger, Georg Frederich</i> , drejer	41, 42, 43	<i>Schrøder, Folmer</i> , landinspektør og lokalhistoriker i Randers ..	5
<i>Leininger, Elly</i>	42	<i>Schütte, Gudmund</i> , dr. phil.	80
<i>Leininger, Maren (f. Mathiasen)</i> ..	42	<i>Smith, Johan Frederik</i> , exam.jur. og boghandler i Randers	24
<i>Lind, Kirsten</i> , priorinde på Støvringgård	69, 70-71, 72, 75	<i>Snedorff-Birch, Fr.</i> , litterat	23
<i>Ling, Per Henrik</i> , svensk gymna- stikpædagog	63	<i>Spreckelsen, Poul von</i> , kontorchef og lokalhistoriker i Randers ..	7
<i>Louis XIV</i> , fransk konge	41	<i>Steensgaard, ?</i> ,	72
<i>Lund, Jørgen Sørensen</i> , teglværksejer	20	<i>Søferberg, ?</i> , skomager	43
<i>Løye, O.</i> , apoteker og museums- sekretær i Randers	10	<i>Søferberg, Minna Julie</i> (f. Leininger)	41, 43
<i>Marsk Stig (Andersen Hvide)</i> , adelsmand	90	<i>Sørensen, C.</i> , stadsingeniør i Randers	32, 33
<i>Meneved, Erik</i> , dansk konge	86, 87, 90	<i>Thorsen, Anna</i> , medhjælper på Støvringgård	67-75
<i>Michaelsen, M.</i> , købmand i Randers	34	<i>Thura, Laurids L.</i> , arkitekt	5
<i>Munk, Kaj</i> , digter og præst	41, 43, 44, 46	<i>Varming, Doris Elise</i> , priorinde på Støvringgård	69, 72, 73
<i>Nielsen, Erik</i> , mejeribestyrer i Støvring	80	<i>Vermeiren, Fr.</i> , dansk genre- maler	55
<i>Nielsen, Holger</i> , idrætsinspektør	64	<i>Warming, P.</i> , heraldiker	76
<i>Obel, O. K.</i> , afdelingsingeniør i København	38	<i>Westermann, Theodor</i> , grosserer og byrådsmedlem i Randers ..	31
<i>Pedersen, Hans Peter</i> , teglbrænder	20	<i>Wistoft, Søren</i> , fabrikant fra Fussing Mølle	24, 26
<i>Pedersen, N.</i> , musiker i Mejlbjby ..	51	<i>Worsaae, frk.</i> , beboer på Støvringgård	74
<i>Pedersen, Søren Bager Høegh</i> , Kousted	64	<i>Østergård, Peter</i> , overlærer og lokalhistoriker i Tvede	79
<i>Petersen, Emma Christiane</i> (f. Leininger)	41, 43		
<i>Petersen, Nis</i> , forfatter	41, 43, 44, 46		
<i>Pihl, O.</i> , præst og forfatter	15		

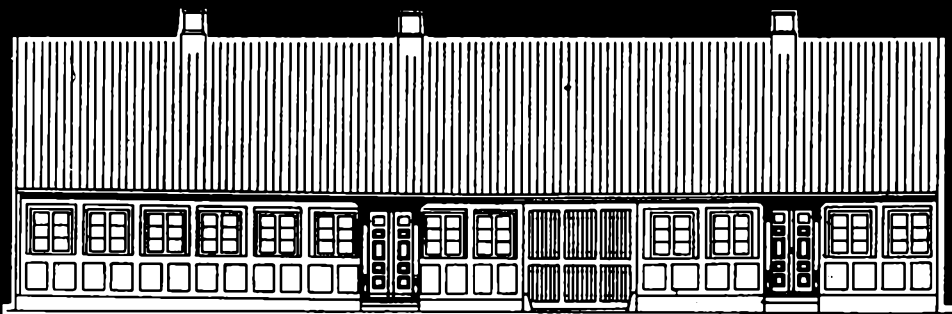
Stednavneregister

ved Lise Andersen

Heri optages alene stednavne, der indgår i årbogens egentlige artikler

Adelgade, Randers	32	Følle mølleå	90
Agri	14	Følledalen	90
Albæk	74	Gassum	24
Albøge	50, 54, 58	Gjerlev	48
Apotekerstræde, Randers	10, 11	Gjerrild	14, 17, 19
Asferg	64	Glesborg	19, 58
Askov	48	Godthåbsvej, København	43
Attrup	21	Gravensholm	92, 93
Attrupgård	21	Gravlev	19
Auning	54	Grenå	17, 80, 90
Benzon - se Sostrup		Greveholm	93
Birkedal	20	Grevens Skanse	93
Bjergby	64	Grækenland	94
Bjødstrup	90	Gudenåen	5, 7, 8, 9, 11, 29, 30, 36, 78, 80
Bjørnholm	90		
Blegdammen, Randers	32	Hald	48, 51, 58
Borgergade, København	41, 42	Hamborg	87
Bregnet	87, 90	Handrup	19
Brødregade, Randers	11, 32, 33, 38	Harridslev	74
Burchesgade, Randers	32	Hedegård	15
Bønnerup	54	Helenstræde, Randers	32
Carolinegade, Randers	31, 32, 34	Helgenæs	94
Dalbyover	79, 84	Hemmed	14, 54
Dalstrup	20	Hestehaven	94
Danmark	41, 42	Holland	13
Dejret	19	Hospitalsgade, Randers	32
Djurs Nørre herred	17	Hvide Mølle	32
Djurs Sø	90	Hyllested	21
Djurs Sønder herred	14	Høgholm	19
Djursland	58, 86, 87, 90, 93	Japan	44
Donau	77	Jebjerg	48, 50
Dytmærskens, Randers	5, 33	Jennum	58
Ebeltoft	17	Jylland	78, 94
Egens	14, 15, 87, 93	Kalundborg	86
Egådalen	94	Kalø	15, 86, 87, 90, 92, 93, 94
Ejderen	77	Kalø Vig	94
Emmelev	22	Kastbjerg	20
Endeløs, Randers	33	Katholm	15
England	60	Keisergården, Randers	7
Estruplund	47	Kirkegade, Randers	33, 38
Falkonerallé, København	43, 44	Koldåen	90
Feldballe	15, 19	Kolind	19
Finland	45	Kolindsund	90
Frankrig	41, 43	Kongens Hærstræde, Randers	5
Fredericia	94	Korup Sø	90
Frederiksplads, Randers	38, 81	Kousted	60, 62, 63, 64, 65
Frederiksstad	77	Kristrup	39
Frederikstorvet, Randers	33	Kronjylland	76, 82, 83, 84, 85
Fuglslev	14, 54	København	13, 29, 38, 42, 43, 44, 60, 75, 80, 86
Fussing Mølle	24		
Følle Bund	90		

Ladegårdsbækken	36	Sct. Laurentiivej, Skagen	17
Ladegårdsgade	32	Sct. Mortensgade, Randers	38
Langkastrup	54, 55	Sennelsgade, Randers	36
Langa	82	Skagen	17
Lem	51	Skanderborg	80
Lille Voldgade, Randers	33	Skibsgade, Randers	33
Lime	57, 58	Skibsstræde, Randers	33
Linde	54, 58	Skiffard	20
Lisbjerg herred	86	Skindbjerg	22
Lyngby	19	Skrejrupmark	90
Lysgård	23, 24, 26	Skærvad	15
		Skødshoved	19
Mariager	41, 44, 45	Slesvig	13
Mariager Fjord	44, 47	Sostrup	15, 17, 22
Maribo	43, 44	Spentrup	24, 54, 79
Marie Magdalene	48	Stegemarken	90
Mastrup	20	Stegemarksvejen	93
Mejlby	51, 54, 58	Stenvad	19
Mejlgård	15, 17, 19, 58	Strands	19
Mellerup	74	Store Voldgade, Randers	32
Middelgade, Randers	33	Storegade, Randers	5, 32, 33, 38
Midtjylland	13, 19, 86	Støvring	58, 68, 74, 79
Mols	90, 92, 94	Støvringgård	67
Mols herred	14, 17	Svinning	24, 26, 27
Møllerup	15	Syddjursland	93
Nappedam	94	Sønderbæk	61
Niels Ebbesens Hus, Randers	7, 9, 10, 11	Søndergade, Randers	32, 33
Niels Ebbesensgade, Randers	38	Sønderhald	82
Nordregrave, Randers	32	Sønderjylland	78
Nordrestræde, Randers	5	Thorning	24, 79
Nyborg	29	Thorsager	87, 93
Nygade, Randers	32	Tirstrup	14, 19
Nørhald	76, 79, 80, 82	Toldbodgade, Randers	36
Nørre Å	26	Torvegade, Randers	33, 38
Nørregade, Randers	24	Trangstræde, Randers	7, 33
Nørrejylland	80	Troldhus	15
Obdrup	21	Trustrup	22
Odense	17, 29	Tvede	79
Ollerup	63	Tyskland	22
Ommersyssel	51, 57	Tårup	5
Oust Mølle	31	Uggelhuse	48
Pilestræde, København	43	Vallekilde	62
Pommern	41	Vedersø	41
Provstegade, Randers	32	Vejlby	48
Purhus	82	Vendsyssel	81
Randers	5, 7, 9, 11, 17, 23, 24, 26, 28, 29, 30, 38, 39, 48, 63, 64, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 90	Vestergade, Randers	31, 32, 33
Randers Amt	47, 58, 80	Vestergade, Randers	7, 10, 11
Randers Fjord	5, 67, 79	Vestjylland	13, 19
Revn	48	Viborg	26
Rhinen	77	Viborg Amt	61
Ringelmøse Skov	90, 93, 94	Viborgvej, Randers	36
Rom	58, 59	Virring	48, 49, 50, 54
Rosmus	21	Voldby	48
Rougso	82	Von Hattensstræde, Randers	31, 32, 33
Rugård	15, 17	Vorup	48, 51
Ryesgade, København	42	Vrinders	59
Ræbækken	17	Ørum	48, 50
Rønde	90, 93, 94	Østdjursland	14, 15
Rådhusstræde, Randers	34	Øster Tørslev	54
Råsted	63, 64	Østergade, Randers	32
		Østergade, Randers	7, 32, 33
		Østjylland	5
		Åbo Syssel	80
		Aalborg	29, 63, 80
		Ålum	24
		Århus	29, 58, 59, 80, 90, 94
Scheel - se Sostrup			

DEN GAMLE KØBMANDSGAARD MED ENGROSLAGER I PAKHUSENE

23. oktober

132 AAR

1857-1989

Købmandsslægten:

Oldefar	1857-1878	Laurits Schiødte Løgstrup
Oldemor	1878-1895	Dorthea Marie Løgstrup
Farfar	1895-1903	Christen Christensen Løgstrup
Farmor	1903-1915	Amalie Elleonora Christine Andrea Løgstrup
Farbror	1915-1930	Alfred Christian Leo Dalsgaard Løgstrup
Far	1930-1972	Jørgen Arnold Tage Dalsgaard Løgstrup
Mor	1970-1974	Jenny Catrine Dalsgaard Løgstrup
Købmand	1974-	Knud Dalsgaard Løgstrup

Den gamle købmandsbutik:

STOFFER · RESTER · SYTILBEHØR

MØBELSTOFFER

TØJ & TING · ARBEJDSTØJ · REGNTØJ

Den gamle købmandsgaard:

METERVARER ENGROS

PUDSEKLUDE · TVIST

PAPIRAFFALD

LØGSTRUP

STALDGAARDSGADE 20 · 8900 RANDERS · TLF. 86 42 36 55

DERES REJSEKONTAKT:

DSB rejsebureau

**KIRKEGADE 7
8900 RANDERS**

TLF. 86 42 58 11

Hvert år modtager Erna og Svend et større beløb fra os

Erna og Svend er begge lige fyldt 60. De har stadig mulighed for at leve livet, selvom de er gået på pension - for de har sparet op på en ratepension i Andelsbanken.

Alle, der ikke er fyldt 55, kan oprette ratepension, og de årlige indbetalinger kan trækkes fra i skat.

Hvis du også vil have et større beløb udbetalt, når du bliver 60, så kom ind og tal ratepension med os.

 ANDELSBANKEN
RANDERS - 86 42 66 33

DAMSGAARD TRYK

KIRKEGADE 11 . 9550 MARIAGER

TELEFON 98 54 13 60

TELEFAX 98 54 23 27

Schmidt's Busser

Jomfruløkken 9 . 8900 Randers
Telefon 86 41 27 00 . Telefax 86 41 52 80
Postgiro 2 06 35 57

**Snyd ikke Dem selv!
Få en Totalkonto[®]
i Jyske Bank**

Alle konti, både
opsparing og lån,
slås sammen på
én konto. En klar
forenkling og en
reel rentefortjeneste.

Rådhusørvet 3-5, tlf. 86 43 46 00

HANDELSBANKEN
altid med i billedet

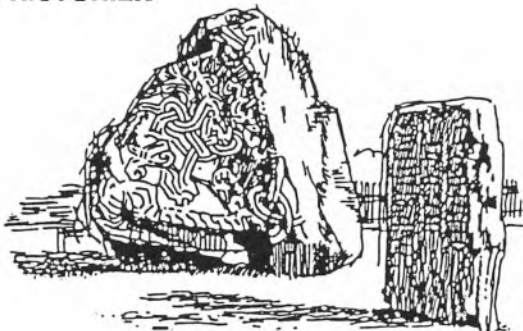
en stærk partner

SPAREKASSEN KRONJYLLAND

**VI STØTTER DET INITIATIVRIGE
ARBEJDE MED AT BEVARE HISTORIEN
FOR EFTERTIDEN**

Hvorfor får nogle mennesker mere ud af pengene end andre?

Spørg Bankrådgiveren i Privatbanken

Privatbanken A/s

Kirkegade 3

Randers

Tlf. 86 42 66 66

Åbningstider:

Mandag, tirsdag, onsdag, fredag 9.30-16.00,
torsdag 9.30-18.00

Dronningborg afdeling

Udbyhøjvej 142, tlf. 86 42 49 66

Glarbjerg afdeling

Glentevej 21, tlf. 86 42 94 66

Hornbæk afdeling

Gl. Viborgvej 2, tlf. 86 42 48 99

Kristrup afdeling

Valdemarsvej 2, tlf. 86 42 93 66

Nørre afdeling

Mariagervej 43 B, tlf. 86 42 63 66

Vorup afdeling

Bøsbrovej 56, tlf. 86 42 91 66

Østervold afdeling

Østervold 19, tlf. 86 42 80 66

Mørke afdeling

Ebeltoftvej 3, Mørke, tlf. 86 37 70 45

**HANSEN[®]
MØBLER**

RANDERS / ÅRHUS

RANDERS

Jyllands største bolighus

Randers: Århusvej 110, 86 43 00 77

ÅRHUS

Jyllands største bolighus

Møbel/ Bil-Byen

Århus: Hj. Grenåvej/Hedevej, 86 17 50 77

Aftenskolen i centrum

Ring et let nummer

86 43 00 00

få et godt kursus

WELLØV & OTTESEN A/S

RANDERS

**Den levende
bank**

SYDBANK

Kirkegade 1, 8900 Randers, tlf. 86 40 35 00

Indhold

<i>Hans Mikkelsen:</i>	
Byggemodning i det middelalderlige Randers	5
<i>Niels Løgager Nielsen:</i>	
Skitser til en industrihistorie.	
Teglproduktion i Djurs Nørre, Djurs Søndre og Mols herreder	13
<i>Jobs. E. Tang Kristensen:</i>	
Laust Skalle og St. St. Blicher	23
<i>Poul Erik Jensen:</i>	
Afløbsforhold og spildevandsplanlægning i Randers 1860-1930	29
<i>Helge Ribe:</i>	
Digtterrødder	41
<i>Lise Andersen:</i>	
Fastelavnsoptog i det gamle Randers Amt. Magi eller skuespil?	47
<i>Michael T. Stensgaard:</i>	
Idræt i Kousted i tiden ca. 1919-1980	60
<i>Kaj Skytte-Rasmussen:</i>	
Betroet tyende på Støvringgård Kloster	67
<i>Peter Bondesen:</i>	
Om kronjyder og Kronjylland	76
<i>Sigrid Bak:</i>	
Er Kalø et nationalt klenodie?	86
<i>Esben Møller Christensen:</i>	
Lokalhistoriske årbøger 1988	95
Fra museer og arkiver i det gl. Randers Amt	98
Bevaringsfonde i det gl. Randers Amt	117
Historisk Samfund 1988-89	118
Årsregnskabet	121
Historisk Samfunds bogsalg	122
Historisk Samfunds bestyrelse 1989	123
Forfatternoter	124
Personregister	125
Stednavneregister	127

Indhold

<i>Hans Mikkelsen:</i>	
Byggemodning i det middelalderlige Randers	5
<i>Niels Løgager Nielsen:</i>	
Skitser til en industrihistorie.	
Teglproduktion i Djurs Nørre, Djurs Søndre og Mols herreder	13
<i>Jobs. E. Tang Kristensen:</i>	
Laust Skalle og St. St. Blicher	23
<i>Poul Erik Jensen:</i>	
Afløbsforhold og spildevandsplanlægning i Randers 1860-1930	29
<i>Helge Ribe:</i>	
Digiterrødder	41
<i>Lise Andersen:</i>	
Fastelavnsoptog i det gamle Randers Amt. Magi eller skuespil?	47
<i>Michael T. Stensgaard:</i>	
Idræt i Kousted i tiden ca. 1919-1980	60
<i>Kaj Skytte-Rasmussen:</i>	
Betrøet tyende på Støvringgård Kloster	67
<i>Peter Bondesen:</i>	
Om kronjyder og Kronjylland	76
<i>Sigrid Bak:</i>	
Er Kalø et nationalt klenodie?	86
<i>Esben Møller Christensen:</i>	
Lokalhistoriske årbøger 1988	95
Fra museer og arkiver i det gl. Randers Amt	98
Bevaringsfonde i det gl. Randers Amt	117
Historisk Samfund 1988-89	118
Årsregnskabet	121
Historisk Samfunds bogsalg	122
Historisk Samfunds bestyrelse 1989	123
Forfatternoter	124
Personregister	125
Stednavneregister	127

ISSN 0108-4100